

MÖ I. BİNYILDA HAZAR DENİZİ ÇEVRESİ

Berkay ÇOBAN

**Aralık, 2020
DENİZLİ**

MÖ I. BİNYILDA HAZAR DENİZİ ÇEVRESİ

Pamukkale Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Yüksek Lisans Tezi
Tarih Anabilim Dalı
Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı

Berkay ÇOBAN

Danışman: Prof. Dr. Yusuf KILIÇ

Aralık 2020

DENİZLİ

Bu tezin tasarımı, hazırlanması, yürütülmesi, araştırmalarının yapılması ve bulgularının analizlerinde bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini; bu çalışmanın doğrudan birincil ürünü olmayan bulguların, verilerin ve materyallerin bilimsel etiğe uygun olarak kaynak gösterildiğini ve alıntı yapılan çalışmalara atıfta bulunulduğunu beyan ederim.

İmza:

Öğrenci Adı Soyadı: Berkay ÇOBAN

ÖN SÖZ

Bugüne kadar yapılmış her akademik çalışmanın kendine ait farklı dinamikleri ve ayrı bir hikâyesi vardır. *MÖ I. Binyılda Hazar Denizi Çevresi* adlı çalışmamızın hikâyesi ise, dünyanın sayılı coğrafi alanlarından biri olan Hazar Denizi ve onu çevreleyen geniş coğrafyanın hikâyesidir. MÖ I. binyılın erken dönemlerinden itibaren ele aldığımız bu coğrafya, gerçekten de üzerine ciddi bir çalışmayı hak eden tarihsel bir öneme sahiptir. Bununla birlikte ülkemizde böylesi geniş çaplı bir çalışmanın şimdiye kadar yapılmamış olduğunu vurgulamak durumundayız. Esasen bu çalışma ülkemizde daha önce değinilmemiş bu önemli konunun incelenmesi ve elde ettiğimiz tarihsel verilere dayanılarak yorumlanmasıdır. Yaklaşık bir buçuk yıldır üzerinde yoğunlaştığım bu çalışmanın eskiçağ araştırmaları için faydalı olmasını diliyorum. Öyle umuyorum ki Hazar Denizi ve bu denizi çevreleyen alanlar, bundan böyle eskiçağ araştırmacıları tarafından daha dikkatli ve detaylı incelenecektir.

Birçok çalışmada olduğu gibi bu çalışmanın da perde arkasında teşekkürü hak eden bazı insanların bulunduğunu söylemeliyim. Her şeyden önce çalışmam boyunca bana yol gösteren ve beni destekleyen çok değerli hocam ve danışmanım Prof. Dr. Yusuf KILIÇ'a en içten teşekkürlerimi sunuyorum. Kendisinin üzerimde emeği çok büyüktür. Eğer kıymetli hocam olmasaydı bu çalışma şimdiki halini alamazdı. Öte yandan çalışma boyunca benden yardımını ve ilgisini esirgemeyen çok değerli dostum Durmuş KUL'a ayrıca teşekkür etmek istiyorum. Son olarak hayatımın her döneminde yanımda olan ve her konuda beni destekleyen canım aileme de minnettar olduğumu belirtmek isterim.

ÖZET**MÖ I. BİNYILDA HAZAR DENİZİ ÇEVRESİ**

ÇOBAN, Berkay

Yüksek Lisans Tezi, Tarih Anabilim Dalı

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Yusuf KILIÇ

Aralık 2020, vii+171 sayfa

Hazar Denizi ve bu denizi çevreleyen coğrafya dünya üzerinde bulunan sayılı stratejik coğrafi alanlardan birini teşkil eder. Bu bölge MÖ I. binyılda varlık göstermiş olan İskitler, Sarmatlar, Persler, Grekler, Partlar ve Romalılar gibi dönemin bazı büyük güçlerinin yayılım ve mücadele sahası olmuştur. Bunun yanı sıra tarihin belirli safhalarında karşımıza çıkan ve insanlık tarihinde derin izler bırakan bazı kitlesel göç hareketleri de yine bu bölgede yer alan ve Hazar Kapıları olarak adlandırılan noktalarda meydana gelmiştir. Genel itibarıyla çalışmamızda Hazar Denizi ve onu çevreleyen alanların MÖ I. binyıldaki tarihi coğrafyası ile aynı binyılda buralarda varlık göstermiş olan toplumların siyasal ve sosyal tarihleri incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Hazar Denizi, Hazar Denizi Çevresi, Hazar Kapıları, Göçler, İskitler, Persler, Sarmatlar, Partlar, Grekler.

ABSTRACT**CASPIAN SEA ENVIRONMENT IN THE FIRST MILLENNIUM BC**

ÇOBAN, Berkay

M. Se. Thesis is Department of History

Adviser of Thesis: Prof. Dr. Yusuf KILIÇ

December 2020, vii+171 pages

The Caspian Sea and the geography surrounding it, constitute one of the few strategic geographical areas in the world. It has been the spreading and fighting area of some great powers of the period such as Scythians, Sarmatians, Persians, Greeks, Parthians and Romans, who existed in the 1st millennium BC. In addition, some mass migration movements that emerged at certain stages of history and left deep traces in human history also took place at the points called the Caspian Gates in this region. In general, the Caspian Sea and surrounding areas in our study the political and social histories of the societies that existed in the same millennium as the historical geography of the 1st millennium BC are examined.

Key Words: Caspian Sea, Caspian Sea Environment, Caspian Gates, Migrations, Scythians, Persians, Sarmatians, Parthians, Greeks.

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ	i
ÖZET.....	ii
ABSTRACT.....	iii
SİMGE VE KISALTMALAR DİZİNİ	vii
GİRİŞ	1

I. BÖLÜM

HAZAR DENİZİ ÇEVRESİNİN TARİHİ COĞRAFYASININ GENEL ÖZELLİKLERİ

1.1. Hazar Denizi.....	4
1.1.1. Eskiçağda Hazar Denizi	7
1.2. Hazar Çevresinin Tarihi Coğrafyası.....	11
1.2.1. Hazar'ın Kuzey Coğrafyası	12
1.2.1.1. İskitya ve Sarmatia Ülkeleri.....	13
1.2.2. Hazar'ın Batı Coğrafyası	16
1.2.2.1. İberia ve Albania Ülkeleri.....	18
1.2.2.2. Armenia Ülkesi	19
1.2.3. Hazar'ın Güney Coğrafyası.....	20
1.2.3.1. Media ve Media Atropatena Ülkeleri	21
1.2.3.2. Hyrcania Ülkesi	23
1.2.3.3. Parthia Ülkesi.....	24
1.2.4. Hazar'ın Doğu Coğrafyası.....	25
1.2.4.1. Chorasmia ve Dahae Ülkeleri	27
1.3. Tarihi Hazar (Caspian) Kapıları.....	29
1.3.1. Kavimler Kapısı	29
1.3.2. Daryal ve Derbent Geçitleri	30
1.3.3. Hazar Kapıları (Pylae Caspiae, Caspias Portas).....	32
1.3.4. Gürgen Seddi	35

II. BÖLÜM

MÖ I. BİNYILIN İLK YARISINDA HAZAR DENİZİ ÇEVRESİNİN SOSYAL VE SİYASAL MANZARASI

2.1. MÖ I. Binyıldan Önceki Dönemlerde Hazar Çevresinde Öne Çıkan Kültür	
Temsilcileri	37
2.1.1. Anav (Anau) Kültürü.....	37
2.1.2. Kelteminar Kültürü.....	39
2.1.3. Maykop Kültürü	40
2.1.4. Kura-Aras Kültürü.....	41
2.1.5. Yamna (Yamnaya) ve Srubna (Srubnaya) Kültürleri.....	42
2.1.6. Andronovo Kültürü	44
2.2. Hazar Çevresinde Urartular.....	46
2.2.1. II. Sarduri ve II. Argiştı'nın Hazar Kıyılarına Yakın Bölgelere Seferleri.....	50
2.3. Hazar Çevresinde Kimmerler.....	54
2.3.1. Gamirra Ülkesi ve Bu Ülkenin Hazar Coğrafyası ile Bağlantısı.....	59
2.4. Hazar Çevresinde İskitler	62
2.4.1. Hazar'ın Doğusundaki İskitler (Sakalar).....	68
2.5. Perslerin Yükselişi ve Hazar Çevresinde Pers-İskit (Saka) Mücadelesi.....	69
2.5.1. II. Kiros'un Asya Seferleri	73
2.5.2. II. Kiros'un Hazar'ın Doğusundaki Massagetler ile Mücadelesi	76
2.5.3. I. Darius'un Hazar Çevresine Seferleri	79

III. BÖLÜM

MÖ I. BİNYILIN İKİNCİ YARISINDA HAZAR DENİZİ ÇEVRESİNİN SOSYAL VE SİYASAL MANZARASI

3.1. Karadeniz-Hazar Bozkırlarında Sarmatlar	83
3.1.1. Kuzey Hazar Sahasındaki Sarmat Toplulukları	87
3.1.1.1. Siraklar ve Aorslar	88
3.1.1.2. Alanlar	89
3.2. Büyük İskender'in Hazar Çevresine Gelişi.....	91
3.2.1. Büyük İskender'in Doğu Seferi.....	94
3.2.2. Büyük İskender Hazar Kapıları'nda.....	95

3.2.3. Büyük İskender'in Türkistan Seferi	99
3.2.4. Büyük İskender'in Ölümünden Sonraki Genel Durum.....	104
3.3. Hazar Çevresinde Partlar (Arşaklar)	106
3.3.1. Part Devleti'nin Kuruluşu ve Genişlemesi	108
3.3.2. Hazar'ın Güneyinde Yeni Bir İmparatorluğun Teşekkülü	113
3.4. Parthia ve Roma'nın Gölgesinde Armenia Krallığı	119
3.4.1. Armenia Coğrafyasında Part-Roma Çekişmesi.....	124
3.4.2. Roma İmparatorluk Dönemi'nde Armenia'nın Durumu.....	132
SONUÇ	136
KAYNAKÇA	140
EKLER VE HARİTALAR	152
ÖZ GEÇMİŞ	171

SİMGE VE KISALTMALAR DİZİNİ

age.	Adı Geçen Eser
agm.	Adı Geçen Makale
Bkz.	Bakınız
C.	Cilt
Çev.	Çeviren
Ed.	Editör
Eds.	Editörler
KARAM	Karadeniz Araştırmaları
KSÜSBD	Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
MA:	Massachusetts
MÖ	Milattan Önce
MS	Milattan Sonra
p.	Page
pp.	Pages
s.	Sayfa
ss.	Sayfalar
S.	Sayı
TDV	Türkiye Diyanet Vakfı
TTK	Türk Tarih Kurumu
vd.	Ve Diğerleri
Vol.	Cilt

GİRİŞ

*“Tarihi coğrafyanın gerçek rolü geçmişin bölgesel coğrafyasını yeniden inşa etmektir”.*¹

Bir ülkenin veya toplumun tarihi, coğrafyadan bağımsız bir şekilde düşünülemez ve değerlendirilemez. Toplumların kendilerine ait birtakım özellikleri öteden beri buldukları coğrafyanın avantajları ve dezavantajlarıyla şekillenmiş ve daha sonraki nesillere aktarılmıştır. Bu bağlamda, tarihi bir çalışmanın temel niteliğinin sadece yazılı kaynaklar ve arkeolojik buluntular ile sınırlandırılmayacağı ortaya çıkmaktadır. Gerçekçi ve özgün bir tarihsel bakış açısı için bunların arasına coğrafyanın da eklenmesi şarttır. Zira coğrafya, tarihin ayrılmaz bir parçası ve sakinlerinin kaderini belirleyen önemli bir etkidir.

En eski devirlerden bu yana dünya üzerinde insanlığın daimi izler bıraktığı ve kendine has belirgin özellikleri olan muhtelif coğrafi bölgeler vardır. Buralarda büyük imparatorluklar kurulmuş, kanlı savaşlar yaşanmış, ticaret yapılmış, büyük göçler vuku bulmuş ve bu alanlarda öne çıkan toplumlar arasında kültürel ilişkiler tesis edilmiştir. Konumuzun ana odağını teşkil eden Hazar Denizi ve çevresi işte bu coğrafi alanlardan biridir. Eskiçağın günümüze ulaşan yazılı vesikalarında bu deniz ve çevresi hakkında doyurucu bilgilere ulaşmak bir hayli zordur. Kaynaklar bu bölge hakkında son derece eksik, bunun yanı sıra günümüz coğrafya ilmine kıyasla yanlışlar içeren ve anlaşılması güç anekdotlar aktarırlar. Yazılı vesikalarda verilen anekdotların ekseriyeti bölge çevresinde güçlü bir siyasi teşekkül meydana getirmiş olan toplumlara aittir. Bununla birlikte yazılı kaynaklar, deniz çevresinde görece ilkel kabile federasyonları şeklinde örgütlenmiş bazı topluluklara da değinmişlerdir. Bu topluluklar genellikle göçer-konar veya doğrudan göçebe yaşam şeklini benimseyenler olmuşlardır.

MÖ I. binyılda Hazar çevresi, birbirinden farklı kültür gruplarının kaynaşma merkezlerinden olup, kendine has tarihsel bir mirasın taşıyıcılığını üstlenen bir coğrafyadır. Aslında bu geniş coğrafyanın hikâyesi çok daha eski zamanlara dayanmaktadır. İnsanlığın günümüze ulaşmış sosyal ve siyasal gelişimlerini gösteren hemen hemen tüm izlerine bu coğrafya içerisinde rastlamak mümkündür. Nitekim tarihin belirli safhalarında doğu ile batı medeniyetlerinin kesişim noktası olarak

¹ Osman Gümüşçü, “Türkiye’de Tarihi Coğrafya Literatürü”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C. 17, S. 33, 2019, s. 107.

karşımıza çıkan Hazar coğrafyası, bu misyonunu çok uzun bir süre muhafaza edebilmiştir. Burası birbirinden farklı yaşam şekillerini benimseyen toplumları aynı anda barındırmış ve yine bu toplumların birbirleriyle olan temaslarına aracılık etmiştir. Böylesi bir aracılığın doğal sonucu olarak bölge, burada varlık göstermiş toplumların kültürel birleşmelerinde de büyük bir rol oynamıştır. MÖ I. binyıl boyunca denizin kuzey ve doğusu daha çok göçer-konar veya doğrudan göçebe kavimleri bünyesinde barındırırken, güney sahası ise eskiçağın dönemlerine göre belki de en geniş alanlarına yayılma başarısını göstermiş olan bazı başat güçlerini ağırlamıştır. Bunların arasında Kimmerler, İskitler, Persler, Sarmatlar ve Partlar gibi antik dönemde kayda değer işlere imza atan kavimler de bulunmaktadır. Bu kavimlerin Hazar çevresinin diğer sakinleri ile olan hâkimiyet mücadelelerinden bazıları yine bu coğrafyanın içerdiği sahalarda meydana gelmiştir. Dolayısıyla Hazar çevresi, antik dönemin Grek ve Romalı seyyah ve yazarlarının dikkatinden kaçmamış ve gözle görülür şekilde eserlerinde yer almıştır. Yazılı vesikalar ile birlikte bölgeden elde edilen arkeolojik veriler, dönemin birçok yönden karanlıkta kalmış kısımlarının aydınlatılmasına yardımcı olmuştur. Özellikle denizin kuzey sahasında keşfedilen kurganlar, o dönemdeki göçebeliğin ne derecede köklü ve sıra dışı bir kültürel seviyede olduğunu göstermiştir.

Türkiye’de yapılan çalışmalar, genel itibarıyla deniz çevresindeki toplumların tarihi varlıklarının ayrı ayrı incelenmesi ve yorumlanması olarak karşımıza çıkmaktadır. Şüphesiz bu çalışmaların hepsi kıymetli ve eskiçağ araştırmaları için gereklidir. Ancak bölgenin belirli bir zaman dilimi içerisinde ve coğrafi açıdan bir bütün olarak ele alınmamış olması, eskiçağ araştırmaları açısından tamamlanması icap eden bir eksikliklerdir. Tarafımızca bu eksiklik görülmüş ve bunun üzerine gidilmiştir. Daha önce yapılan çalışmalardan ziyade bu çalışmada bölge, genel çerçevede bir bütün olarak incelenmiş ve kaynaklar buna göre yorumlanarak değerlendirilmiştir. Çalışmamız boyunca doğrudan kültürel bir coğrafya olarak temellendirilen Hazar çevresinin sınırları, yukarıda ifade ettiğimiz yöntemler doğrultusunda belirlenmiştir. Bu noktada, çalışmamızın kusursuz olmadığını ve eskiçağ tarihi araştırmalarına küçük, ancak önemli bir katkı sağlamak amacıyla hazırlanmış olduğunu belirtmek gerekmektedir.

MÖ I. Binyılda Hazar Denizi Çevresi adlı çalışmamız üç bölüm halinde ele alınmıştır. Birinci bölümde, Hazar Denizi’nin ve onu çevreleyen alanların tarihi coğrafyası incelenmiştir. İkinci bölümde ise deniz çevresinin MÖ I. binyıldan daha eski dönemlerdeki kültür temsilcileri ve adı geçen binyılın ilk yarısında etkin olmuş

toplumların bölgedeki siyasal ve sosyal varlıkları tanıtılmıştır. Üçüncü ve son bölümde ise MÖ I. binyılın ikinci yarısında deniz çevresinde etkin olmuş diğer toplumların siyasal ve sosyal yapılarına yer verilmiştir. Sonuç kısmında da aynı binyıl içinde yaşanan tüm siyasal ve sosyal gelişmeler, coğrafyanın olaylar üzerindeki etkisi ile bağlantı kurularak yorumlanmıştır.

KURUMSAL BİLGİLER VE LİTERATÜR TARAMASI

Çalışmamızın ana kaynaklarını Asur, Urartu, Pers, Grek ve Roma kaynakları oluşturmaktadır. Çalışmamızın ilk altı aylık döneminde bibliyografya çalışması yapılmıştır. Buna bağlı olarak konu ile ilgili tüm antik kaynaklar ve yayımlanmış bilimsel makale ve kitaplar temin edilmiştir. İkinci altı aylık dönemin ilk üç ayında elde edilen bibliyografya etüt edilip, ilgili kısımlar bilgisayarda fişleme metoduyla işlenerek ortaya koyulan bilgiler ana ve alt başlıklar altında toplanıp, kronolojik sıralamaları dikkate alınarak yorumlanmıştır. Kalan süre zarfında ise tezin yazımına geçilerek çalışma tamamlanmıştır.

MATERYAL VE METOT

Çalışmamızda veri toplama tekniklerinden yararlanılarak bibliyografya taraması yapılmıştır. Bu hususta daha çok ilk elden kaynak niteliği taşıyan antik dönem yazılı kaynaklarının yayımlanmış olanları ile konuyla alakalı tüm arkeolojik malzeme, kitap ve makalelerden faydalanılmıştır. Konuyla ilgili oluşan bibliyografya etüt edilerek fişlenmesi tamamlanmış, son evrede ise eldeki veriler değerlendirilerek çalışmamız sonuca bağlanmıştır.

I. BÖLÜM

HAZAR DENİZİ ÇEVRESİNİN TARİHİ COĞRAFYASININ GENEL ÖZELLİKLERİ

1.1. Hazar Denizi

Mevcut konumu itibarıyla Hazar Denizi dünyanın sayılı stratejik coğrafi bölgelerinden biridir. Hazar tarih boyunca çeşitli kavimlerin ilgisini çekmiş ve kendisini çevreleyen alanlar ile birlikte birçok toplum için son derece önemli bir yaşam sahası olmuştur. Hazar Denizi günümüzde beş ülkenin sınırları içerisinde yer almaktadır. Kuzeybatısında Rusya Federasyonu, batısında Azerbaycan, güneyinde İran, güneydoğusunda Türkmenistan ve son olarak kuzeydoğusunda ise Kazakistan bulunmaktadır. Hazar Denizi ve bu denizi çevreleyen geniş alanlar gerek coğrafi özellikleri, gerekse iklimsel özellikleriyle çeşitlilik göstermektedir.

Hazar Denizi dünya üzerinde yer alan en büyük kapalı su kütesidir. Güneydoğu Avrupa ve Asya'nın kesişim noktasında bulunan Hazar'ın mevcut koordinatları 47.07-36.33 kuzey paralelleri ile 45.43-54.20 doğu meridyenleri üzerindedir.² Yıllar boyu süregelen deniz seviyesi değişikliklerinden dolayı Hazar'ın yüzölçümü hakkında farklı veriler bulunmakla birlikte, yaklaşık 370.000 km²'den daha geniş bir alanı kapsadığı bilinmektedir. Hazar'ın kuzey ve güney doğrultusunda uzunluğu yaklaşık bin iki yüz kilometre civarında olup, genişliği kimi bölgelerinde farklılık göstermekle birlikte ortalama üç yüz yirmi kilometredir.³ Denizin bilinen en derin noktası bin yirmi beş metre, ortalama derinliği ise yaklaşık yüz seksen dört metre civarındadır. Hazar Denizi, kuzey, orta ve güney olmak üzere üç farklı bölgeye ayrılmıştır. Kuzey bölgesi denizin en sığ alanını oluşturmaktadır ve diğer bölgelerine oranla su hacmi çok düşüktür. Orta bölgesi ise kuzeye nazaran nispeten daha derin ve daha fazla su hacmine sahiptir. Denizin güneyi ise en derin ve en büyük su hacmine sahip olan bölgesidir. Ayrıca bu üç bölgenin dışında Kara Boğaz Göl Körfezi'nin dâhil edildiği dördüncü bir bölge daha

² Aidarbek Amirbek, "Soğuk Savaş Sonrası Hazar'ın Statüsü ve Sınırlandırma Sorunu: Kıyıdaş Devletlerin Yaklaşımları Açısından Analizi", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, C. 12, S. 46, Ankara, 2015, s. 24.

³ Shamkhal Abilov, "Hazar'ın Hukuki Statüsü", *Hazar Strateji Enstitüsü*, S. 4, İstanbul, 2013, s. 48.

vardır.⁴ Herhangi bir okyanus ile bağlantısı bulunmamasıyla birlikte Hazar tuzlu bir denizdir. Denizin genel tuzluluk oranı 12.85 g/l'dir. Bu oran kuzey, orta ve güney bölgelerinde farklılık göstermektedir.⁵ Hazar, üzerinde sayıca fazla olmayan ve toplamda yaklaşık 2000 km²'lik bir alanı kaplayan çeşitli adaları bünyesinde barındırmaktadır. Adaların büyük çoğunluğu Hazar'ın kuzey kesiminde yer almaktadır. Batı kıyılarındaki Agrahan Yarımadası'nın ucunda bulunan Çeçen Adası denizin en büyük adasıdır. Bununla birlikte güneyinde konuşlanmış Bakü Takımadaları gibi deniz üzerinde buna benzer başka takımadalarının da varlığı söz konusudur.⁶

Hazar, çevresinde bulunan irili ufaklı birçok nehir tarafından beslenmektedir. Denize dökülen nehirlerin sayısı yüz otuzdan fazladır. Bunların arasından denizi besleyen en önemli su kaynağı, kuzeyindeki İdil (Volga) Nehri'dir. İdil, Hazar'ı besleyen toplam su kaynağının %82'sini tek başına karşılamaktadır.⁷ Ayrıca kuzeyinde Ural Nehri, batısında ise Kura Nehri ile birlikte Kafkasya'da bulunan Terek ve Sulak nehirleri de Hazar'ı besleyen diğer büyük kaynaklardır.⁸

Genel olarak Hazar Denizi karasal bir iklime sahiptir. Ancak çok geniş bir coğrafyayı kapsadığından dolayı kuzey ve güneyinde belirgin sıcaklık farklılıkları vardır. Denizin su sıcaklığı güney kesiminde on üç derecenin altına düşmez. Yaz aylarında yirmi beş hatta otuz dereceye kadar yükselmektedir. Orta Hazar'da kışın su sıcaklığı ortalama altı derecedir. Yaz aylarında bu oran yirmi beş dereceye kadar çıkmaktadır. Kuzey Hazar'da ise kışın su sıcaklığı sıfır derece ve altında seyrederek. Hatta denizin kuzey kısımları buz ile kaplanmaktadır. Bu kesimin su sıcaklığı yaz ortasında ortalama yirmi dört derece civarındadır.⁹ Hazar, bitki ve hayvan çeşitliliği bakımından dünya üzerindeki diğer birçok deniz ile kıyaslandığında oldukça fakirdir. Bünyesinde seksen civarı balık türü barındırmaktadır. Bu balıkların neredeyse yarısı ekonomik değer arz ettiğinden deniz çevresinde balıkçılık faaliyetleri yaygındır. Turna, tatlı su

⁴ Nicolai Aladin, Igor Plotnikov, "The Caspian Sea", *Lake Basin Management Initiative Thematic Paper*, Moscow, 2004, p. 4-5.

⁵ N. Aladin, I. Plotnikov, agm., p. 6.

⁶ Aleksey N. Kosarev, "Physico-Geographical Conditions of the Caspian Sea", *The Handbook Of Environmental Chemistry: The Caspian Sea Environment*, (Eds. Andrey G. Kostianoy, Aleksey N. Kosarev), Vol.5/P, Springer, Berlin, 2005, p. 6.

⁷ A. Amirbek, agm., s. 24.

⁸ N. Aladin, I. Plotnikov, agm., p. 5-6.

⁹ N. Aladin, I. Plotnikov, agm., p. 7.

levreği, ringa ve özellikle de Mersin balığı en çok avlanan balıklardır. Bunların arasında Mersin balığı havyar üretiminde kullanıldığı için ayrı bir önem taşımaktadır.¹⁰

Denizi çevreleyen kıyı şeridinde gelince, kuzey kısmı Agra Han Yarımadası'ndan başlayıp Buzaçı Yarımadası'na kadar uzanmaktadır. Bu bölge İdil Deltası haricinde ıssız bir bölgedir. Mahaçkale ve Bakü arasındaki batı kıyıları ise genel itibarıyla dağlık bir portre çizmektedir. Yer yer kıyılara yaklaşan Kafkas Dağları bu hat içerisinde yer almaktadır. Bu bölümün güney kısmında ise oldukça geniş bir yer kaplayan Kura-Aras Ovası bulunmaktadır. Hazar'ın güney kıyılarının neredeyse tamamı İran'ın kuzeyinde bulunan Elburz Dağları ile çevrelenmiştir. Güney kıyıları boyunca uzanan arazinin oldukça verimli yapısı göze çarpmaktadır. Buranın iklimsel özellikleri, genellikle ılık ve nemli bir ortam oluşturduğundan, değerli tarım bitkilerini de içinde bulunduran çok çeşitli bir bitki örtüsünün gelişmesine olanak sağlamıştır. Son olarak Kara Boğaz Gölü ve Türkmenbaşı Körfezi'nin bulunduğu doğu kıyıları ise son derece ıssız bir ortama ev sahipliği yapmaktadır. Bu bölgede çoğunlukla yarı-çöl ve kurak bir arazi yapısı karşımıza çıkmaktadır.¹¹

Hazar Denizi tarih boyunca birçok farklı isimle anılmıştır. Bu isimlerin kaynağı genel itibarıyla denize kıyısı olan kavimler, şehirler ve bazı coğrafi bölgeler olmuştur. Örneğin batı kaynaklarında "Caspian Denizi" olarak bilinmesi, antik devirlerde denizin kıyılarında ikamet etmiş olan Kaspi¹² kavmiyle doğrudan ilişkilidir. Yine MS VII-XI yüzyılları arasında deniz çevresinde hâkimiyet kurmuş olan Hazar Türkleri bu denize ismini veren en meşhur toplumlar arasındadır. Bununla birlikte yukarıda bahsedildiği gibi denize kıyısı olan bazı şehir ve bölgelerin isimleri de kullanılmıştır. Günümüzde Azerbaycan'da bulunan Bakü Limanı çevredeki en büyük liman olduğundan, Hazar Denizi bir dönem "Bakü Denizi" olarak anılmıştır. Ayrıca İran'ın kuzeyindeki

¹⁰ Sırrı Erinç, "Hazar Denizi", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 17, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998, s. 109.

¹¹ A.N. Kosarev, agm., p. 8-9.

¹² Grek kaynaklarında "Káspioi" olarak geçen ve antik dönemde Hazar Denizi'nin güney ve güneybatı kıyıları boyunca varlık göstermiş olan kavim. İsimlerine Herodotos ve Strabon gibi bazı antik dönem yazarlarının eserlerinde rastlanılmasına rağmen, mevcut verilerin yetersizliğinden dolayı kendileri hakkında çok az şey bilinmektedir. Herodotos, Pers hükümdarı Darius'un satraplıkları içinde yer alan kavimler arasında Kaspilerin de olduğunu ifade etmiştir. Ona göre Kaspiler, I. Kserkses'in Greklere karşı düzenlenen batı seferi için hazırlanmış ordusunda da yer almışlardır. Strabon ise Eratosthenes'ten alıntılı olarak onların Amardi, Anariacae, Albani ve Vitii kavimleriyle beraber güney Hazar kıyılarında yaşadıklarını belirtmiştir. Bkz. Herodotos, *Tarih*, (Çev. Müntekim Ökmen), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2019, III.92-93.; VII.67.; Strabo, *Geography, Volume V: Books 10-12*, (Translated by H. L. Jones), Loeb Classical Library 211, MA: Harvard University Press, Cambridge, 1961, XI.8.8.

Girkaniya (Hyrkania) bölgesi de denize adını veren diğer bölgelerdendir.¹³ Bunların yanı sıra Hazar, Ortaçağ Arap coğrafyacıları ve tarihçileri tarafından “Derbent”, “Gürgan (Cürcan)” ve “Horasan Denizi” olarak da adlandırılmıştır.¹⁴

1.1.2. Eskiçağda Hazar Denizi

Hazar Denizi'nin yazılı kaynaklarda ilk defa hangi tarihlerde karşımıza çıktığı belirsizliğini korumaktadır. Denizle alakalı ilk veriler doğruluğu tartışmalı da olsa Asur yazılı vesikalarında ortaya çıkmış görünmektedir. Bu bağlamda V. Şamşi-Adad (MÖ 823-811) ve onun halefi III. Adad-Nirari (MÖ 810-783) dönemlerine tarihlenen bazı yazılı vesikalar, Asur'un doğusundaki bölgelerde “Gün Batımı Denizi”¹⁵ ve “Güneşin Doğduğu Büyük Deniz” şeklinde ifade edilen bir denizden bahsetmektedirler. Bazı araştırmacılar adı geçen denizlerin Hazar Denizi olabileceğini ifade etmişlerdir.¹⁶ Öte yandan Asur vesikalarına yansımış olan bu denizlerin Urmiye Gölü veya Basra Körfezi'ni belirtmiş oldukları ihtimalini de göz önünde bulundurmak gerekmektedir. Asurluların imparatorluk merkezlerinden bu kadar uzaktaki alanlar hakkında ne kadar bilgi sahibi oldukları eldeki veriler ışığında tam olarak çözüme kavuşturulamamış şüpheli bir meseledir. Bu sebeple V. Şamşi-Adad ve III. Adad-Nirari'ye ait yazılı vesikalardaki bu esrarengiz deniz isimlerinin Hazar Denizi ile özdeşliğine temkinli yaklaşılmalıdır.

Erken kayıtlar arasında Hazar'ı ifade ettiği belirtilen ve doğruluğu tartışmalı olan bir başka deniz ise Avesta'da geçen “Vorukaşa Denizi'dir”. Efsaneye göre Aryanların ülkesi Airyanim Vaejah'ın coğrafyasında yer alan bu deniz, Sergey G.

¹³ Rustam F. Mamedov, “International-Legal Status Of The Caspian Sea In Its Historical Development”, *The Turkish Yearbook of International Relations*, Vol. 30, Ankara, 2000, p. 109.

¹⁴ Igor S. Zonn, Andrey G. Kostianoy vd., *The Caspian Sea Encyclopedia*, Springer, Berlin- New York, 2010, p. 127.

¹⁵ Asur hükümdarı V. Şamşi-Adad'ın yıllığında geçen Asur'un doğusundaki “Gün Batımı Denizi” ifadesi mevcut isimlendirilmesi nedeniyle kafa karıştırıcıdır. Bu isim Asur vesikalarında genellikle Akdeniz'i belirtmek için kullanılmıştır. Asur'un doğusunda yer alan Hazar veya başka bir denize neden böyle bir ismin verildiğini açıklamak oldukça zordur. Adı geçen denizin Hazar olduğunu belirten araştırmacılarından J.E. Reade, doğuda yer aldığı belirtilen bu denizin tuhaf isimlendirilmesini Asurluların o dönemdeki hatalı coğrafi anlayışlarına dayanarak açıklamaya çalışmıştır. Ona göre Hazar Denizi, o zamanlar Asur'un batısındaki Akdeniz'in bir devamı olarak görülmüş ve bu sebeple Gün Batımı Denizi olarak ifade edilmiş olmalıdır. Bkz. Julian E. Reade, “Iran in the Neo-Assyrian Period”, *Neo-Assyrian Geography*, (Ed. Mario Liverani), Rome, 1995, pp. 31-42. Ayrıca bkz. Keiko Yamada, “From The Upper Sea To The Lower Sea-The Development of the Names of Seas in the Assyrian Royal Inscriptions”, *Orient*, Vol. XL, 2005, p. 36-38.

¹⁶ K. Yamada, agm., p. 38.

Klyashtorny tarafından Hazar ile özdeşleştirilmiştir.¹⁷ Ancak Klyashtorny'in Vorukaşa Denizi hakkında öne sürmüş olduğu bu tezin de doğruluğu tartışmalıdır.

Antik kaynaklarda Hazar Denizi ile ilgili çeşitli ve doğruluğu kesin olarak saptanabilen bilgilerin tamamı batılı yazarlara aittir. Greklerin MÖ VIII. yüzyıldan itibaren Karadeniz'in kuzeyindeki kolonileşme faaliyetleri sonucunda, bazı Grek tüccarların Hazar coğrafyasını gezdikleri ve Hazar Denizi hakkında bilgiler edindikleri bilinmektedir. Bu sebeple Hazar ile ilgili günümüze ulaşan en eski verilerin büyük çoğunluğunu Grek ve Romalı yazarların eserleri oluşturmaktadır. Söz konusu antik yazarların Hazar Denizi hakkında verdikleri bilgiler ise genellikle eksik ve birtakım yanlışlar içermektedir. Öte yandan aralarından bazıları günümüzle örtüşen bilgiler de vermişlerdir. Antik dönemde Hazar'ın genellikle kuzeydeki okyanus ile birleşen bir körfez olduğu kanısı hâkim olmuştur.

Hazar Denizi hakkında antik dönem yazarları arasından kapsamlı olarak ele alabileceğimiz ilk verileri Herodotos (MÖ 484-425) vermektedir. Tarihin babası olarak bilinen Herodotos, Hazar'ın hiçbir denizle birleşmediğini ve tamamen ayrı bir deniz olduğunu söylemiştir. Buna ek olarak denizin uzunluğu (kürekli bir gemi ile on beş günlük mesafe) ve genişliği (en geniş yeri sekiz günlük mesafe) ile ilgili bilgiler de vermiştir.¹⁸ Herodotos'un yanı sıra meşhur Grek filozof Aristoteles (MÖ 384-322), tıpkı Herodotos gibi Hazar'ın kapalı bir deniz olduğunu belirtmiştir.¹⁹

Greklerin bölgeye olan ilgisi Büyük İskender'in meşhur doğu seferi ile artış göstermiştir. Herodotos ve Aristoteles'in verdikleri bilgilerin aksine Büyük İskender Dönemi'nde Hazar'ın kapalı bir deniz olarak düşünülmediği görülmektedir.²⁰ Esasen bu anlayış batı dünyasında uzun bir süre devam etmiştir. Yine de Büyük İskender, Hazar Denizi'nin tamamını keşfetmek istemiş ve bu doğrultuda Argaios oğlu Herakleides'i keşif faaliyetleri için yeni gemiler yapılması amacıyla Hyrcania'ya yollamıştır.²¹ Ancak Büyük İskender'in ani ölümü sebebiyle bu sefer muhtemelen gerçekleşmemiştir. Zira bu konu hakkında günümüze herhangi bir bilgi ulaşmamıştır. Grekler arasında İskender'in

¹⁷ Sergey G. Klyashtorny, T.İ. Sultanov, *Kazakistan Türk'ün Üç Bin Yılı*, (Çev. D. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul, 2019, s. 26-27.

¹⁸ Herodotos, I.203.

¹⁹ Aristotle, *Meteorology*, 354A3-4.'den aktaran Ellsworth Huntington, "The Historic Fluctuations of the Caspian Sea", *Bulletin of the American Geographical Society*, Vol. 39, No.10, 1907, p. 580.

²⁰ Flavius Arrianos, *İskender'in Seferi (Aleksandrou Anabasis)*, (Çev. Furkan Akderin), Alfa Yayınları, İstanbul, 2005, V.26.1.

²¹ Arrianos, *Anabasis*, VII.16.1.

ölümünden sonra da Hazar'ı keşfetme çabalarının olduğu görülmektedir. Büyük İskender'in haleflerinden olan I. Selevkos Nikator, generallerinden Patrokles'i Hazar Denizi'ni keşfetmek amacıyla görevlendirmiştir. Selevkos'un direktifleri doğrultusunda yola çıkan Patrokles, Hazar Denizi'ne ve çevresine bir keşif seferi düzenlemiş, seferi sonrasında ise bir periplus (seyir defteri) hazırlamıştır. Ancak kuvvetle muhtemel kendisi bu sefer sırasında Hazar Denizi'nin kuzey kıyılarına kadar ilerlememiş, sadece batı ve doğu kıyılarını gezmiştir. Dolayısıyla onun hazırladığı periplusu temel alan başta Eratosthenes (MÖ 276-194) olmak üzere sonraki dönem coğrafyacıları ve tarihçileri, Hazar Denizi'nin kuzeydeki okyanusla bağlantılı olduğuna dair yanlış bir bilgiyi kabul etmişlerdir.²² Hazar Denizi'nin zikredildiği başka antik yazılı kaynaklar da mevcuttur. Bunların arasında Helenistik Dönem tarihçilerinden Polibios (MÖ 203-120), "Histories" adlı eserinde Hazar'ı "Hyrcanian Denizi" olarak belirtilmiş, ancak deniz hakkında yeterince bilgi vermemiştir. Yazar, çoğunlukla denizin çevresindeki kavimlerden ve ülkelerden bahsetmiştir.²³

Antik coğrafyacılar ve tarihçiler arasında Grek coğrafyacı Strabon'un (MÖ 64-MS 24) üzerinde ayrıca durmak gerekmektedir. Kendisi toplam on yedi kitaptan oluşan bir coğrafya eseri hazırlamıştır. "Geographika" adı verilen bu eserin XI. kitabında Strabon, Hazar Denizi'ni ve Hazar coğrafyasını tanımlamış ve adı geçen coğrafi alanlar hakkında kendinden önceki yazarlara atıflar yaparak birtakım bilgiler paylaşmıştır. Strabon, bu denize "Hyrcanian" veya "Caspian" denizi adı verildiğini, girişinin son derece dar olduğunu ve denizin kuzey okyanusuna bağlı güneye doğru uzanan bir körfez olduğunu belirtmiştir. Devamında Eratosthenes'ten alıntı yaparak bu denizin kıyı uzunluğunu tarif etmiştir. Buna göre Hazar Denizi, Albania ve Kadusi kıyıları boyunca beş bin dört yüz stadia²⁴, Anairaci, Mardi ve Hyrcania kıyılarından Oxus (Amu Derya, Ceyhun) Nehri'ne kadar dört bin sekiz yüz stadia ve oradan Jaxartes (Siri Derya, Seyhun) Nehri'nin ağzına kadar iki bin dört yüz stadia olmak üzere toplam on iki bin altı yüz stadiadır.²⁵ Strabon ayrıca Büyük İskender'in seferine katılan Aristobulus'un, Hindistan'dan gelen bazı malların Oxus Nehri üzerinden Hazar Denizi'ne taşındığını

²² MÖ 285 yılında gerçekleştiği düşünülen bu seferin esas amacı, kuzey Hindistan halklarıyla kurulacak olası bir bağlantı için yeni ticaret yollarının tespit edilmesiydi. Patrokles'in seferi hakkında daha fazla bilgi ve tartışma için bkz. William W. Tarn, "Patrocles and the Oxo-Caspian Trade Route", *The Journal of Hellenistic Studies*, Vol. 21, Cambridge University Press, 1901, pp. 10-29.

²³ Polybius, "The Histories, Volume III: Books 5-8", (Translated by W. R. Patton), Loeb Classical Library 138, MA: Harvard University Press, Cambridge, 1979, V.44.

²⁴ Antik Yunan'da kullanılan uzunluk birimidir. 1 stadion yaklaşık 185 metredir.

²⁵ Strabo, XI.6.1.

söylediğini ifade etmiştir.²⁶ Strabon'un aktardığı bu bilgi ışığında, Hazar'ın o dönemde ve muhtemelen daha eski dönemlerde de bir ticaret yolu olarak kullanılmış olduğu ortaya çıkmaktadır.

Strabon'dan sonra Hazar Denizi hakkında bilgi veren bir başka antik yazar ise Plinius'tur (MS 23/4-79). "Naturalis Historia (Doğa Tarihi)" adlı eseri kaleme alan Plinius, eserinin VI. kitabında Hazar Denizi ve Hazar coğrafyasından bahsetmiş ve Strabon'a yakın bilgiler vermiştir. Tıpkı Strabon gibi denizin kıyı uzunluğu için o da Eratosthenes'in verdiği bilgileri kullanmıştır. Bununla birlikte Strabon'dan farklı olarak Clitarchus, Artemidorus ve Agrippa'nın verdikleri bilgileri de eklemiştir. Plinius'a göre Clitarchus, Hazar'ın en az Karadeniz kadar büyük olduğunu söylemiştir. Devamında Agrippa'dan alıntı yaparak Hazar Deniz'ini, Armenia Ülkesi dâhil olmak üzere, doğuda Seres Okyanusu, batıda Kafkasya, güneyde Toroslar ve son olarak kuzeyde İskit Okyanusu ile sınırlamıştır. Ayrıca Hazar sularının çok dar bir ağızdan kuzey denizine girdiğini (İdil Nehri?) ve bu ağzın genişlediği yerin ise hilal biçimini alan boynuzlara benzediğini belirtmiştir.²⁷

Romalı coğrafyacı Pomponius Mela, Hazar Denizi'ni kuzeyde Caspian, güneyde Hyrcania ve doğuda İskit Körfezi olarak üç bölüme ayırmıştır. E. Huntington, Pomponius Mela'nın eserinde geçen İskit Körfezi'nin günümüzdeki Kara Boğaz Gölü olabileceğini ifade etmiştir.²⁸ Hazar Denizi hakkındaki bilgilerimize önemli katkıda bulunan son antik yazar ise Cladius Ptolemaios'tur (MS 100-170). Ptolemaios, antik Roma ve Grek yazarlar arasında en doğru bilgileri verenler arasındadır. Ptolemaios Hazar'ın kuzeyden herhangi bir denizle bağlantısını reddetmiş ve tamamen kapalı bir deniz olduğunu ifade etmiştir. Bununla birlikte denizin sadece Hyrcanian ve İskit körfezlerinden oluştuğunu söylemiştir.²⁹

Antik dönemden sonra Hazar Denizi'nden söz eden eserlerin büyük çoğunluğu İslâm coğrafyacılarına veya tarihçilerine aittir. Müslümanların İran'ı fethetmesiyle birlikte İslâm coğrafyacıları ve tarihçileri, Hazar ve çevresiyle ilgilenmeye başlamış ve tıpkı antik Grek ve Romalı yazarlar gibi kaleme aldıkları eserlerinde bu denizden bahsetmişlerdir. Arapların verdiği ilk bilgiler, denizin ayrı bir deniz olup olmadığı

²⁶ Strabo, XI.7.3.

²⁷ Pliny, *Natural History, Volume II: Books 3-7*, (Translated by H. Rackham), Loeb Classical Library 352, MA: Harvard University Press, Cambridge, 1961, VI.15.

²⁸ E. Huntington, agm., p. 582.

²⁹ E. Huntington, agm., p. 582-583.

yönünde kesin referanslar içermemiştir. Ancak bir süre sonra Mes'udi, İstahri ve İbn Havkal, Hazar'ın kapalı bir deniz olduğunu açıkça ifade ederek deniz hakkındaki yanlış anlayışın değişmesinde önemli bir rol oynamışlardır.³⁰

İslâm dünyasının aksine Avrupalılar, Rönesans Dönemi'nde bile Hazar Denizi hakkında yeterince bilgi sahibi değildiler. Rönesans Avrupa'sında Hazar'ı içeren haritalar, Cenovalı denizcilerin yolculuklarından edinilmiş kulaktan dolma bazı bilgilere dayanmaktaydı ve bu haritalarda yer alan veriler gerçeklikten uzaktı.³¹Müslüman fetihlerinden sonra bölgedeki ticaret gelişmeye başlamış ve daha sonraki yüzyıllarda birçok kavim, Hazar coğrafyasında etkili hale gelmek için birbiriyle mücadeleye girişmiştir. Özellikle XVI. yüzyıldan itibaren Ruslar bölgede etkili olmaya başlamışlardır. Ancak onların bölgeyi kontrol etme amacı güden ilk girişimleri Osmanlı Türkleri tarafından engellenmiştir. I. Petro (MS 1672-1725) Dönemi'nde Ruslar, Hazar'a girmişler ve bölgedeki ticaret hatlarını kontrol etmeye başlamışlardır. Böylece XVIII. yüzyıldan itibaren Ruslar bölgede tek güç konumuna yükselmişlerdir.³² Hazar, genel itibarıyla çeşitli kavimlerin deniz çevresindeki ticari faaliyetleri kontrol etmek ve mevcut coğrafyaya hâkim olmak istekleri yüzünden günümüze kadar kritik bir önem ifade etmiştir.

1.2. Hazar Çevresinin Tarihi Coğrafyası

Yukarıda da sözünü ettiğimiz gibi Hazar Denizi, günümüzde Rusya Federasyonu, Azerbaycan, İran, Türkmenistan ve Kazakistan tarafından çevrelenmiştir. Bu sebeple Hazar coğrafyasını betimlerken belirlediğimiz genel çerçeve, bu ülkelerin Hazar Havzası'ndaki bölgelerini kapsamakla birlikte deniz çevresinin tarihi coğrafyası dikkate alınarak biraz daha kapsamlı ele alınacaktır. Antik kaynaklardan elde ettiğimiz bilgilerden yola çıktığımızda Hazar çevresinin birçok toplumun yayılım gösterdiği geniş bir alanı ifade ettiği görülmektedir.

Günümüzde olduğu gibi MÖ I. binyılda da Hazar Denizi'nin kuzey sahasını Avrasya bozkırları teşkil etmiştir. Bozkırlar Hazar'ın kuzeyini, kuzeybatısını ve kuzeydoğusunu çevrelemekte olup bu bölgeler göçebelerin yaşam alanlarıdır. Bu noktada Hazar çevresinin kuzey sınırları için bozkırların kuzeyinde uzanan orman

³⁰ Xavier de Planhol, "Hazar Denizi", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 17, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998, s. 110.

³¹ Igor S. Zonn, Andrey G. Kostianoy vd., *age.*, p. 123.

³² X. Planhol, *agm.*, s. 110-113.

kuşağını belirlemek mümkündür. Ancak öncelikle ifade etmek gerekir ki, çalışmamızda Avrasya bozkırlarının sadece Don Nehri'nin doğusunda kalan kısımları incelenmiş ve Karadeniz'in kuzeyindeki kesimleri ele alınmamıştır. Bölgenin batısını ağırlık olarak Kafkasya coğrafyası teşkil ederken, güneyini ise günümüzde İran sınırları içerisinde yer alan ve Hazar Havzası ile doğal bir sınır olan Elburz Dağları belirlemektedir. Türkistan coğrafyası içinde yer alan Aral Gölü ve Ceyhun Nehri ise bölgenin doğu sınırlarını teşkil etmektedir. Bu geniş alanın tarihi coğrafyası birçok ülke adıyla özdeşleşmiştir. Eskiçağın yazılı kaynaklarında sıklıkla rastlanan İskitya, Sarmatia, İberia, Albania, Media, Hyrcania, Parthia, Chorasmia ve Dahae ülkeleri doğrudan bu coğrafya içinde yer almışlardır. Bununla birlikte insanlık tarihini derinden etkilemiş olan kitlesel göçlerin ve istilaların bazıları yine bu coğrafya içinde bulunan ve "Hazar Kapıları" olarak adlandırılan bölgelerde meydana gelmiştir. Tarihsel açıdan son derece mühim olan bu coğrafyanın daha iyi anlaşılması için alt başlıklar halinde incelenmesi yararlı olacaktır. Bölge kuzey, batı, güney ve doğu olarak tarafımızca dörde ayrılmıştır. Bunun yanı sıra yukarıda adı geçen Hazar Kapıları ayrı bir başlık altında incelenmiştir.

1.2.1. Hazar'ın Kuzey Coğrafyası

Hazar'ın kuzeyi günümüzde Rusya Federasyonu ve Kazakistan ile çevrilidir. Genel bir ifadeyle Hazar'ın kuzey coğrafyası, batıda Don Nehri'nden başlayarak doğuya doğru Kuzey Kafkasya toprakları dâhil olmak üzere, kuzeyde Rusya ormanlarına, en doğuda ise Aral Gölü'nün kuzeybatı kısımlarına kadar geniş bir alanı belirtmektedir. Bu coğrafyayı genel olarak Avrasya bozkırları olarak bilinen bozkır kuşağı sarmaktadır.

Avrasya, Avrupa'nın doğusunu, Asya'nın orta ve kuzey kesimleri kapsayan, kapalı bir tarih ve coğrafi birlik ifade eden çok geniş bir coğrafyadır. Kven-Lün, Pamir, Hindukuş ve Kafkas Dağları Avrasya'nın güney sınırlarını oluşturmaktadır.³³ Bu coğrafya içinde uzanan geniş bir bozkır kuşağı dikkat çekmektedir. Bozkır kuşağı, doğudaki Kingan Dağları'ndan batıdaki Karpatlara kadar uzanmaktadır.³⁴ Bozkırlar, Altay Dağları'nın eteklerinden başlamakta ve güneydoğu-kuzeybatı yönünde düzleşmektedir. Aşağı Seyhun (Sır Derya) ve Aral Gölü doğrultusunda bu bozkırlar, Güney Sibirya ovalarını oluşturmakta ve Hazar Denizi'nin kuzey kesiminden

³³ Lazlo Rasonyi, *Tarihte Türklük*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1993, s. 1.

³⁴ İlhami Durmuş, *Türk Kültürüne Giriş*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2016, s. 24.

Karadeniz'in kuzeyine yayılmaktadır.³⁵ Bununla birlikte bozkırların bir bölümü Hazar'ın kuzeybatısından güneye doğru yayılarak Kafkas sıradağlarında son bulmaktadır.³⁶ Hazar'ın kuzey kıyıları ise daha çok yarı çöl olarak kabul edilen çöl bozkırları ile kaplıdır. Denizin kuzeyinden başlayan çöl bozkırları, Sinkiang, Gansu ve Moğolistan'ın güney ve kuzeybatı yörelerindeki ovalardan geçmektedir.³⁷ Sonuç olarak Hazar'ın kuzey coğrafyasının büyük bir bölümünü bozkır kuşağının teşkil ettiğini söylemek mümkündür. Bu durum bölgenin kuzeybatısı ve kuzeydoğusu için de geçerlidir.

Hazar'ın kuzey kesimleri kendine has coğrafi özellikleri ile tarihsel bir role sahiptir. Bu bölge en eski devirlerden itibaren atlı bozkır kavimleri için Avrupa ve Ön Asya'ya geçişin kilit noktalarından biri olmuştur. Zira Hazar Denizi'nin kuzeyi ve Ural Dağları'nın güneyinde bulunan kum ve çöl sahası, tarihte "Kavimler Kapısı" olarak bilinen bölgedir.³⁸ Burası göçebeler için hareket etmeye müsait bozkır kuşağında bulunur ve Çarlık Rusya'sına kadar bu bölgede göç hareketlerini engelleyecek herhangi bir güç olmamıştır.³⁹

1.2.1.1. İskitya ve Sarmatia Ülkeleri

Bölgenin tarihi coğrafyasının belirlenmesinde kaynakların yetersizliği büyük zorluklar yaratmaktadır. Buna rağmen günümüze ulaşan bir takım tarihi vesikalar bölge hakkında kabataslak bir tespit yapılmasını mümkün kılmaktadır. Antik dönemde İdil Nehri'nin ötesi tam olarak bilinmemekteydi. Bunun yerine kaynaklarda genellikle Hazar'ın kuzeybatı coğrafyasını teşkil eden Kafkasların kuzeyi hakkında daha fazla bilgiye rastlanılmaktadır.⁴⁰ MÖ I. binyılda bu bölge çoğunlukla İskit ve Sarmat boylarının kontrolünde olmuştur. İskitler, Tuna Nehri'nden Çin'in batı sınırlarına kadar çok geniş bir coğrafyaya yayılmışlardır.⁴¹ Bu geniş coğrafya, Hazar'ın kuzey ve doğu sınırlarını da içine almaktadır. MÖ I. binyılın ilk yarısında İskitler bölgenin baş

³⁵ Akdes Nimet Kurat, *IV- XVIII Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, TTK Basımevi, Ankara, 1972, s. 6.

³⁶ İ. Durmuş, *age.*, s. 26.

³⁷ Robert N. Taaffe, "Coğrafi Ortam", *Erken İç Asya Tarihi*, (Derleyen: Denis Sinor), İletişim Yayınları, İstanbul, 2017, s. 54.

³⁸ A.N. Kurat, *age.*, s. 6.

³⁹ Osman Karatay, "Doğu Avrupa Türk Tarihinin Ana Hatları- Altın Orda Öncesi Dönem", *KARAM Dergisi*, S. 3, Çorum, 2004, s. 1.

⁴⁰ Leonhard Schmitz, *A Manual of Ancient Geography: With Map Showing The Retreat of the 10.000 Greeks Under Xenophon*, Published by Adam and Charles Black: Edinburgh, Longman, Brown, Green and Longmans: London, 1857, p. 334.

⁴¹ İlhami Durmuş, *İskitler*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2017, s. 48.

aktörüken, MÖ V. yüzyıldan itibaren bölgede Sarmatlar etkili olmaya başlamıştır. Böylece daha sonraki dönemlerde Hazar'ın kuzey sahası için "Sarmatia Ülkesi" tabiri kullanılmıştır. Kafkasların kuzeyinden başlayarak doğuya doğru İdil çevresi ve Aral Gölü'nün arasında kalan topraklar Sarmatia'nın sınırlarını oluşturmuştur.⁴² Buna göre Hazar'ın kuzey sahasının tarihi coğrafyasını İskitya ve Sarmatia olarak isimlendirmek yanlış olmayacaktır.

İskitya'nın tarihi coğrafyası için ilk temel kaynağımız Herodotos'tur. O, İskitya coğrafyası hakkında en çok bilgi veren antik yazardır. Ancak onun verdiği bilgilerin büyük çoğunluğunu Karadeniz'in kuzeyindeki İskitya oluşturmaktadır. Bu bölge Don Nehri'ne kadar olup, Hazar coğrafyasına yakın olmakla birlikte Hazar Havzası içinde yer almamaktadır. Bununla birlikte yazar, Don Nehri'nin ötesindeki ülkelerden de bahsetmiştir. Söz konusu ülkeler çalışmamızın ilgi alanına girmektedir. Herodotos, "Historia" adlı eserinde Tanais (Don) Nehri'ne kadar İskit coğrafyasını anlattıktan sonra, bu nehrin doğusunda kalan toprakları Sauromatların (Sarmatlar) yaşadığı yer olarak ifade etmiştir. Sauromatların bulunduğu coğrafya için Herodotos, buranın çıplak bir araziye sahip olduğunu ve ülkede herhangi bir ağacın yetişmediğini söylemektedir.⁴³ Bu ifade doğrultusunda Herodotos'un, Hazar'ın kuzeyi ve kuzeybatısı yönünde uzanan bozkır kuşağını tarif ettiği açıktır. Sarmatia'nın kuzeyinde ise çok ağaçlık bir bölge olan Budinilerin ülkesi yer almaktaydı. Budinilerin kuzeyinde çöl arazi bulunmakta idi. Çölün biraz doğusunda ise Thyssagetlerin ülkesi yer almaktaydı ve onların hemen sınırında Iyrkailer denilen bir halk oturmaktaydı. Herodotos, bu iki halkın bulunduğu bölgenin ormanlarla kaplı olduğunu belirtmektedir. Iyrkailer'in kuzeydoğusunda, Karadeniz'in kuzeyindeki akrabaları Kralî İskitlerden ayrılmış olan İskit boyları yaşamaktaydı.⁴⁴ Bunlardan sonra ise yüksek dağların eteğinde uzanan geniş bir alanda doğuştan kel oldukları belirtilen Argipeialar yer almaktaydı.⁴⁵ Argipeiaların doğusundaki bölge ise İssedonların ülkesiydi.⁴⁶ Herodotos, Don Nehri'nin doğusundaki kavimleri kısaca bu şekilde tanıtmaktadır.

Yukarıdaki kavimlerden bazılarının Hazar'ın kuzey coğrafyasına yayılmış olduklarını söylemek mümkündür. Nitekim Don Nehri'nin doğusundaki toprakların

⁴² İlhami Durmuş, *Sarmatlar*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2012, s. 51-52.

⁴³ Herodotos, IV.21.

⁴⁴ Herodotos, IV.21-22.

⁴⁵ Herodotos, IV.23.

⁴⁶ Herodotos, IV.25.

önemli bir bölümü Hazar coğrafyasının kapsadığı alana girmektedir. Ancak eldeki verilerin yetersizliği kesin bir lokalizasyonun yapılmasına engel olmaktadır. Hazar'ın kuzey sahasının batı sınırının belirlenmesinde Don Nehri önemli bir noktadır. Zira bu nehir Strabon'a göre, Avrupa ve Asya'nın doğal sınırını teşkil etmektedir.⁴⁷ Buna paralel olarak Cladius Ptolemaios da Don Nehri'ni bir sınır olarak belirlemiş ve Sarmatia Ülkesi'ni, "Avrupa" ve "Asya Sarmatia'sı" olarak ikiye ayırmıştır.⁴⁸

İskitya antik dönemde ticaretin yoğun olarak gerçekleştiği bir coğrafyadır. Özellikle Karadeniz'in kuzeyindeki İskitya'da Grek kolonileri vasıtasıyla çok uzun bir süre ticari münasebetlerin varlığı söz konusu olmuştur. Ancak bölgedeki İskitlerin Hazar civarındaki Don-İdil ötesi bozkırlarıyla olan ilişkileri çok daha sağlamdı. Bu alanlarda kültür yönünden İskitlere son derece benzer Sarmat boylarının varlığı ticari ilişkilerin güçlenmesine zemin hazırlamıştır. Sarmatlar, Karadeniz'in kuzeyindeki İskitya'dan kervanlarla gelen malları İdil boyunca uzanan bozkırlar üzerinden uzak noktalara taşımaktaydılar. Karadeniz civarındaki şehirlerden de geçen kervan yolu oldukça uzundu ve muhtemelen Sibiryaya kadar uzanmaktaydı.⁴⁹

Bölge ile alakalı Strabon ve Plinius'un aktardığı bazı bilgiler de bulunmaktadır. Strabon'un esasen Hazar Denizi'nin kuzey okyanusuna bağlı bir körfez olduğu inancına sahip olması⁵⁰ bölge hakkında verdiği bilgilerin kısıtlı ve karmaşık olmasına sebebiyet vermiştir. O, daha çok Kafkasların kuzey coğrafyası hakkında bilgiler sunmuştur. Bu doğrultuda Strabon, Kafkasların kuzeyinde Nabiani ve Paxiani kavimlerinin bulduklarını, bunların ötesinde ise Aors ve Sirakların yaşadıklarını belirtmektedir. Ona göre Aorslar, Siraklar'dan daha kuzeydedirler. Sonradan Aorslar Don etrafına yayılmışlardır. Siraklar ise Kafkaslardan doğan Achardaus Nehri boyunca varlık göstermişlerdir.⁵¹ Devamında, daha kuzeyde yani Don Nehri ile Hazar Denizi arasında göçebe İskitlerin ve Sarmatların yaşadığını aktarmaktadır.⁵² Plinius ise Don Nehri'nden sonra Riphaen Dağları'na (Urallar?) kadar olan bölgede yaşayan birçok Sarmat boyunun ismini saymış ve bu coğrafyada bazı engebeli vadiler ile birlikte çöllerin de olduğunu

⁴⁷ Strabo, XI.1.5.

⁴⁸ İ. Durmuş, *age.*, s. 52.

⁴⁹ Boris N. Grakov, *İskitler*, (Çev. D. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul, 2008, s. 56-57.

⁵⁰ Strabo, XI.6.1.

⁵¹ Strabo, XI.5.8.

⁵² Strabo, XI.6.2.

söylemiştir.⁵³ Tüm bunların yanı sıra bölgede uzanan bazı nehirlerin isimleri de yazılı kaynaklarda yer etmiştir. Özellikle Kafkasların kuzeyinde bulunan ve Karadeniz’e dökülen Hypanis (Kuban) Nehri, onunla beraber Hazar’a dökülen Rha (İdil), Udon (Kuma) ve Alonta (Terek) gibi günümüzde de varlığını sürdüren nehirler bunlardan bazılarıdır.⁵⁴

1.2.2. Hazar’ın Batı Coğrafyası

Hazar coğrafyasının batı ekseninin büyük bir bölümünü Kafkasya Bölgesi teşkil etmektedir. Bu bölgenin güney sınırlarını ise İran Azerbaycan’ı belirlemektedir. Günümüzde bu coğrafyanın içinde Rusya, Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan ülkeleri yer almaktadır. Kafkasya isminin menşei bölgede yer alan Kafkas Dağları’ndan gelmektedir. Bu dağların uzunluğu kuzeybatı-güneydoğu yönünde yaklaşık 1200 kilometredir.⁵⁵ Kafkas Dağları’nın arasında en yüksek zirveyi 5.642 metrelik yüksekliği ile Elbruz Dağı oluşturmaktadır. Elbruz’un yanı sıra Dintau (5203 metre), Koştantau (5144 metre), Şhara (5068 metre) ve Kazbek (5033 metre) bu dağların diğer başlıca zirveleri olup, dağların yamaçları çoğunlukla ormanlıktır.⁵⁶ Kaynaklarda Kafkas adına ilk kez Grek asıllı yazar Aiskyhlos’un MÖ 490 civarında kaleme aldığı “Zincire Vurulmuş Zevk ve Eğlence” adlı eserinde “Caucasus” şeklinde rastlanılmaktadır. Grekler büyük ihtimalle bu ismi Karadeniz kıyılarında kurulan koloniler aracılığı ile öğrenmişlerdir. Caucasus terimi önce Greklerden Romalılara geçmiş ve daha sonra tüm Avrupa dillerinde aynı şekilde kullanılmıştır.⁵⁷

Doğal bir sınır oluşturan Kafkaslar bölgeyi coğrafi olarak ikiye ayırmıştır. Böylelikle Kafkasya, kuzey ve güney olmak üzere iki ayrı bölgede değerlendirilmiştir. Kafkasların kuzey sınırını Terek ve Kuban nehirleri oluşturmaktadır. Güneyindeki sınır ise Aras Nehri’dir.⁵⁸ Kuzey Kafkasya, günümüzde Rusya Federasyonu’nun sınırları içerisinde yer almaktadır. Bu bölgede Kuban ve Hazar bozkırları bulunmaktadır.

⁵³ Pliny, VI.7.; Bölgedeki çöllerin varlığından tıbbın babası olarak bilinen Hippokrates’in (MÖ 460-370) de bahsettiği görülmektedir. “Hava, Su ve Toprak” adlı eserinde İskitler ve Sarmatlar hakkında çeşitli bilgiler veren yazar, aynı zamanda “İskit Çölü” adı verilen bir alandan da bahsetmektedir. Ona göre, bu çöl çayır bakımından zengin ve iyi sulanan bir alandı. Bkz. Hipokrat, *Hava, Su Ve Toprak*, (Çeviri Editörü: Dr. Lokman Hekim Tanrıverdi), İnönü Üniversitesi Yayınevi, Malatya, 2018, XVIII.

⁵⁴ L. Schmitz, *age.*, p. 334.

⁵⁵ Habip Yıldırım, *Kafkasya’da Etnik Çatışmalar ve Türkiye Açısından Bölgenin Önemi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya, 2007, s. 5.

⁵⁶ Muharrem Yıldız, *Düünden Bugüne Kafkasya*, Yitik Hazine Yayınları, İstanbul, 2006, s. 25.

⁵⁷ Ergin Ayan, “Kafkasya: Bir Etno-Kültürel Tarih Çözümlemesi”, *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, C. 1, S. 2, 2010, s. 21.

⁵⁸ M. Yıldız, *age.*, s. 25-26.

Bununla beraber bölge kuzeyde İdil Nehri'ne, Urallara ve hatta uzaktaki Rusya ormanlarına kadar uzanan açık çayırliklar ile karakterizedir. İklimi ılıman olan Kuzey Kafkasya'nın Çerkesya ve Çeçenya'daki ova ve sırtlarını ormanlar kaplamıştır. Stavropol ve Don üzerindeki Rostov'a doğru uzanan bereketli kara toprak bozkırları buğday ve mısır, ayrıca aşağı Kuban Havzası da pirinç ve üzüm yetiştirmeye uygundur. Kafkas Dağları'nda yüksek yaz otlakları bulunur ve Dağıstan'ın dar vadilerinde koyun ve keçi çobanlığı geleneksel bir uğraştır.⁵⁹ Transkafkasya olarak da bilinen Güney Kafkasya ise Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan'ı içermektedir.⁶⁰ Bu bölge Hazar'ın batı coğrafyasının büyük bir bölümünü temsil etmektedir.

Hazar Denizi ve Karadeniz arasında kalmış olan Kafkas Dağları'nın özel konumları, çevresindeki bölgelerin iklimsel özelliklerinin çeşitlilik göstermesine zemin hazırlamıştır. Örneğin dağların güneybatı kesimleri yani Gürcistan'ın batısı bol yağış almaktadır ve oldukça verimlidir. Bu bölgede üzüm, narenciye ve çay yetiştirilebilmektedir. Ancak bunun tersine bölgenin doğusunda Hazar kıyıları boyunca uzanan tuzlu çölle birlikte Kura Ovası'nda kuraklık görülmektedir. Burada üzüm ve tahıl tarımı yapılabilmesine rağmen, sulama faaliyetlerine ihtiyaç duyulmaktadır. Aşağı Kura ve Aras'ın güneyinde bulunan İran Azerbaycan'ında, güney Hazar kıyısını çevreleyen gür ormanlar yer almaktadır. Burası İran'ın Mazenderan Bölgesi ile iç içedir. İran'ın çok az bölgesinde tarım yapılabildiğinden, kuzeybatı bölgesi olan güney Azerbaycan büyük bir önem teşkil etmektedir. Zira söz konusu coğrafya İran'ın en bereketli toprakları arasındadır. Ermeni yaylasında ise yaz ve kış aylarında belirgin bir sıcaklık farkı göze çarpmakta ve bu bölgede sulamaya bağlı olarak meyve, tütün, mısır ve buğday tarımı gerçekleştirilmektedir. Kafkasya coğrafyasında, vadiler ve yaylalar başta olmak üzere neredeyse her yer hayvancılık faaliyetleri için uygundur.⁶¹ Bölge büyük çoğunluğu Kafkas Dağları'ndan doğan nehirlerle ev sahipliği yapmaktadır. Azak Denizi'ne dökülen Kuban, Don ve Yeya nehirleri, Karadeniz'e dökülen Rioni, Kodor ve Bzıb nehirleri ve ayrıca Hazar'a dökülen Kuma, Terek, Sulak, Kura ve Aras nehirleri gibi birçok nehir bu coğrafya içinde uzanmaktadır.⁶²

⁵⁹ James Forsyth, *Kafkasya*, (Çev. Timuçin Binder), Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2019, s. 31-32.

⁶⁰ Frederik Coene, *The Caucasus-An Introduction*, Routledge Contemporary Russia and Eastern Europe 17, Published by Routledge, Canada and USA, 2010, p. 3-4.

⁶¹ J. Forsyth, *age.*, s. 31.

⁶² F. Coene, *age.*, p. 11-12.

Batı Hazar'ın tarihi coğrafyası hakkındaki kaynaklar, kuzeyine göre nispeten daha fazla içeriğe sahiptir. Bu bölgenin tarihi coğrafyası hakkında kaleme alınmış eserlerde daha doyurucu bilgilere rastlamak mümkündür. Hazar'ın batısının tarihi coğrafyasında üzerinde duracağımız bölgeler, Transkafkasya coğrafyası içinde yer alan ve Kafkas Dağları'ndan güneye doğru uzanan, İberia, Albania ve Armenia ülkeleridir.

1.2.2.1. İberia ve Albania Ülkeleri

Hazar'ın batısında ilk olarak Kafkasların güneyinde bulunan İberia ve Albania ülkeleri karşımıza çıkmaktadır. İberia, Kafkas Dağları'nın güneybatısında, Karadeniz ve Hazar Denizi'nin tam arasında konumlanmıştır. Bölgenin batısında Kolhis Ülkesi, doğusunda Albania ve güneyinde Armenia Ülkesi bulunmaktadır. Ülkenin etrafı dağlar ile çevrilidir. Kiros (Kura) Nehri'nin bir bölümü bu ülke içinden geçmektedir. Kura Nehri sayesinde İberia'nın toprakları oldukça verimlidir.⁶³ Antik dönemde İberia Ülkesi tarıma yatkın barışçıl insanlar tarafından iskân edilmiştir. Ancak bu kavme mensup bazı insanlar savaşçı özellikleriyle de nam salmıştır. Strabon'a göre İberialılar, ülkeleri için bir tehdit oluştuğunda aralarında kuzeydeki komşuları İskitler ve Sarmatların da olduğu birçok kavmi bir araya getirebilmekteydiler.⁶⁴

İberia'nın ardından Albania Ülkesi gelmektedir. Bu ülke Hazar Denizi'nin batı kıyılarında bulunmaktadır. Ülkenin kuzey kesimleri Kafkas Dağları'nın doğu kısımları ile çevrelenmiştir. Araxes (Aras) ve Kura nehirleri bu ülkenin sınırları içinde yer almaktadır. Albania, günümüzde Azerbaycan, Gürcistan, Ermenistan ve Rusya'ya bağlı olan Dağıstan'ın bir kısmını kapsamaktadır. Aras ve Kura nehirlerinin varlığından dolayı Albania, tıpkı İberia gibi verimli bir araziye sahiptir.⁶⁵ Buranın halkı göçebelere oldukça yakın bir yaşam tarzını izlemiştir. Komşuları İberialıların aksine daha çok hayvancılıkla ilgilenmişlerdir.⁶⁶ Özellikle sığır yetiştiriciliği bu bölgede çok yaygın olarak yapılmıştır. Bununla birlikte Albania'da tarımsal faaliyetlerin varlığı da söz konusudur. Bölgede yapılan arkeolojik çalışmalar geçmişte tarım faaliyetlerinin de yaygın olduğunu ortaya çıkarmıştır.⁶⁷

⁶³ L. Schmitz, *age.*, p. 337.

⁶⁴ Strabo, XI.3.2-4.

⁶⁵ L. Schmitz, *age.*, p. 338.

⁶⁶ Strabo, XI.4.1.

⁶⁷ İsmail Bey Zardabli, *The History of Azerbaijan: From Ancient Times to the Present Day*, (Translated by Fatma Farajova), Published by Rossendale Books, London, 2014, p. 59.

Albania’da bulunan antik yerleşim yerleri hakkında bilgilerimiz kısıtlıdır. Yazılı kaynaklarda Albania’nın şehirleri hakkında yeteri kadar fikir sahibi olunabilecek veriler mevcut değildir. Antik coğrafyacılar arasında çoğunlukla Plinius’un aktardığı veriler bize ışık tutmaktadır. Plinius’a göre bölgenin en önemli şehri Cabalaca (Kablas-Var) idi. Bu şehir aynı zamanda Albania’nın idari merkezi konumundaydı.⁶⁸

1.2.2.2. Armenia Ülkesi

İberia ve Albani ülkelerinden daha güneye inildiğinde Armenia Ülkesi karşımıza çıkmaktadır. Armenia ismi yazılı kaynaklarda ilk kez Pers imparatoru I. Darius’un Behistun Yazıtı’nda geçmektedir. Burada kullanılan ismi ile Armenia hem bir halkı hem de bir coğrafyayı tanımlamaktadır.⁶⁹ Armenia Ülkesi’nin coğrafi sınırlarını belirlemek, söz konusu ülkenin siyasi sınırlarının antik dönem boyunca sürekli değişmiş olmasından dolayı bir hayli zordur. Yine de tarihi kaynaklardan yola çıkılarak Armenia Ülkesi’ni kapsamlı bir şekilde ifade etmek pekâlâ mümkündür. Genel itibarıyla ülke, doğuda Hazar Denizi, kuzey ve kuzeydoğusunda İberia ve Albania’yı Armania’dan ayıran Kura Nehri, batıda Moschi (Mesheti) Dağları ve Fırat Nehri, son olarak güneyde ise Toros Dağları ile sınırlandırılabilir.⁷⁰ Strabon’a göre Armenia, orta ve yüksek verimlilikte vadilere sahiptir. Bunun yanı sıra Araxene (Aras) Ovası, ülke için ayrıca önem teşkil etmektedir.⁷¹

Armenia, son derece dağlık bir ülkedir.⁷² Ülkede bulunan dağların zirveleri karlarla kaplanmıştır ve ülke içinde uzanan birçok nehrin besleyicisidirler. Ülke araziye verimli hale getiren bazı nehirlerle de ev sahipliği yapar. Ülke içinde uzanan önemli nehirler arasında Fırat (Ephrates), Dicle (Tigris) ve Aras (Araxes) vardır.⁷³ Armenia’nın şehirleri arasında Aras Ovası’na yakın olan Artaksata en önemlisidir. Burası bir dönem Armenia Krallığı’nın idari merkezi olarak kullanılmıştır. Strabon ve Plutarchos’a göre, Artaksata şehrinin kuruluşunda Kartacalı Hannibal’in⁷⁴ doğrudan etkisi olmuştur. Bu yazarların verdiği bilgilere göre şehrin kurucusu olarak kabul edilen Armenia kralı I.

⁶⁸ Pliny, VI.11.

⁶⁹ Said Mübin Çalış, “Küçük Ermeni Krallığı’nın Kuzeybatısı: Antiochia ad Taurum”, *KSÜSBD*, C. 16, S. 1, 2019, s. 307.

⁷⁰ L. Schmitz, *age.*, p. 338.; William Smith, *Dictionary of Greek and Roman Geography*, Vol. 1, Published by Boston; Little, Brown, 1870, p. 215.

⁷¹ Strabo, XI.14.2-4.

⁷² L. Schmitz, *age.*, p. 338-339.

⁷³ W. Smith, *age.*, p. 216.

⁷⁴ MÖ 247-183 yılları arasında yaşamış olan Kartacalı general ve devlet adamı. Özellikle II. Pön Savaşı (MÖ 218-201) sırasında Roma Cumhuriyetine karşı yürüttüğü başarılı savaş stratejileri ile bilinmektedir.

Artaksias (MÖ 189-160), Artaksata'yı Hannibal'ın verdiği nasihatler üzerine kurmaya karar vermiştir.⁷⁵

1.2.3. Hazar'ın Güney Coğrafyası

Hazar Denizi'nin güney sınırlarında İran coğrafyası bulunmaktadır. Hazar'ın güney coğrafyasını tanımlarken tüm İran coğrafyasını detaylı biçimde anlatmak yerine söz konusu bölgenin kuzey kesimleri esas alınacaktır. Yine de tarih boyunca birçok önemli medeniyetle bütünleşmiş olan İran coğrafyasını genel bir çerçevede belirtmek gereklidir.

İran, coğrafi terim olarak ele alındığında yüksek bir platoyu ifade etmektedir.⁷⁶ İran platosu, batıda Dicle Nehri'nden başlayarak doğuya doğru günümüzdeki Afganistan sınırlarına kadar uzanmaktadır. Kuzeyinde Hazar Denizi ve Harezmi Bölgesi yer alırken, güneyinde Umman Denizi ve güneybatısında ise Basra Körfezi bulunmaktadır. Platonun batısında bulunan Zağros Dağları, Urmiye Gölü'nden güneye doğru uzanmakta ve oradan doğu ekseninde Hint Okyanusuna paralel biçimde devam ederek İndus Nehri'ne kadar gitmektedir.⁷⁷ İran'ın batısı diğer bölgelerine oranla daha iyi bir bitki örtüsüne sahiptir. Eski devirlerde bu bölgenin kuzeyine Media, güneyine ise Elam veya Anşan denilmekteydi. İran'ın en büyük gölü olan Urmiye ile birlikte, bölgenin en büyük nehri Kızıl-Uzen Nehri de platonun batı sahasında bulunmaktadır. İran'ın iç kısımları büyük bir çöle kaplanmıştır. İran Platosunun üçte birini teşkil eden bu çöle İran'ın güney halkı tarafından Deşt-i Lut, kuzey halkı tarafından ise Kavir (Kebir) ismi verilmiştir.⁷⁸ Bu çölün bulunduğu bölge son derece ıssız olup yaz ve kış aylarında sıcaklık farkı bir hayli fazladır.⁷⁹ Bölgenin kuzeydoğusunda Horasan yer almakta, onun güneyinde ise Kuhistan Bölgesi uzanmaktadır. Kuhistan'ın daha güneyinde Sistan ve Belucistan toprakları bulunmaktadır. Sistan günümüzde Afganistan toprakları içerisinde yer almaktadır. İran'ın güneydoğu bölgesini teşkil eden Belucistan'ın sınırları

⁷⁵ Strabo, XI.14.6.; Plutarch, *Lives, Volume II: Themistocles and Camillus, Aristides and Cato Major, Cimon and Lucullus*, (Translated by Bernadotte Perrin), Loeb Classical Library 47, MA: Harvard University Press, Cambridge, 1914, XXXI.3.4.

⁷⁶ Vasilii V. Barthold, *An Historical Geography of Iran*, (Translated by Svat Soucek), Princeton University Press, Princeton- New Jersey, 1984, p. 3.

⁷⁷ Şemsettin Günaltay, *İran Tarihi En Eski Çağlardan İskender'in Seferine Kadar*, TTK Yayınları, C. I. Ankara, 1987, s. 1.

⁷⁸ Ş. Günaltay, *age.*, s. 2-3.

⁷⁹ İsmail Ayarış, *M.Ö.9. Ve M.Ö.4. Yüzyıllar Arası Persler (Siyasi Tarih)*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 2019, s. 5.

ise Umman Denizi ile sonlanmaktadır. Bu bölgenin iklimsel özellikleri Ekvator altında bulunan alanlar ile benzerlik gösterdiğinden, hava oldukça kurak ve sıcaktır.⁸⁰

Platonun kuzey hattı, Hazar coğrafyasının güney kısımlarını teşkil etmektedir. Burası Hazar Denizi ile sonlanan Elburz Dağları ile çevrelenmiştir. Bu dağların zirvesini Demavend Dağı (5610 metre) oluşturmaktadır. Hazar Denizi ve Elburz Dağları arasında kalan bölge ılıman bir iklime ev sahipliği yapmaktadır. Bölge genellikle yeşil meralar ve ormanlık alanlara örtülü olup oldukça verimlidir.⁸¹ Esasen bu dar alan üç farklı idari merkeze ayrılmıştır. Bölgenin en batısında Gilan bulunmaktadır. Gilan'ı takiben doğuda Mazenderan ve en doğuda ise Gürgan (Cürcan, Gülistan Eyaleti) Bölgesi yer almaktadır. Gilan, Hazar Denizi'ne dökülen Kızıl-Uzen (Sefid-Rud) Nehri'nin oluşturduğu delta ovalarını bünyesinde barındırmaktadır. Ayrıca burası aşırı yağış alan bir bölgedir.⁸² Gilan'ın doğusunda bulunan Mazenderan ise eski İslâm kaynaklarında "Taberistan" olarak anılan bölgedir. Genel itibarıyla bu bölge yoğun ormanlık alanlarla kaplanmıştır.⁸³ Hazar'ın güney şeridinin en doğusunda bulunan Gürgan ise coğrafi bakımdan ele alındığında Orta Asya koşullarına bir geçiş bölgesi olma özelliğini taşımaktadır. Mazenderan'ın düz ve girinti içermeyen kıyı şeridinin aksine bu bölgede belirgin lagünler göze çarpmaktadır.⁸⁴ Bununla birlikte İran'ın Hazar kıyısında olan diğer bölgeleri gibi Gürgan Bölgesin'de de yağış oranı yüksektir ve bölge güzel bir bitki örtüsüne sahiptir.⁸⁵

Bölge MÖ I. binyılda Media, Hyrcania ve Parthia ülkelerinin sınırları içinde yer almıştır. Söz konusu ülkeler birçok tarihi vesikada karşımıza çıkmaktadır. Adı geçen binyıl içerisinde bölgenin en batısında Media Ülkesi bulunmaktaydı. Onun doğusunda, Hazar'ın doğrudan güney ve güneydoğu kıyılarını kapsayan Hyrcania ve son olarak en doğuda ise Parthia Ülkesi uzanmaktaydı.

1.2.3.1. Media ve Media Atropatena Ülkeleri

Hazar Denizi'nin güney kesimlerinde ilk olarak antik Media Ülkesi göze çarpar. MÖ I. binyılda Media, Hazar Denizi'nin güney ve güneybatı havzasını kapsayan bir

⁸⁰ Ş. Günaltay, *age.*, s. 5-6.

⁸¹ Ş. Günaltay, *age.*, s. 2.

⁸² William B. Fisher, "The Physical Geography", *The Cambridge History of Iran Volume I: The Land of Iran*, (Ed. W.B. Fisher), Cambridge, 1968, p. 48-49.

⁸³ Osman Gazi Özgüdenli, "Taberistan", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 39, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2010, s. 322-323.

⁸⁴ W.B. Fisher, *agm.*, p. 52.

⁸⁵ V.V. Barthold, *age.*, p. 115.

ülkedir. Burası bir dönem Med İmparatorluğu'nun merkezi bölgesi olmuştur. Media'nın sınırları tıpkı Armenia Ülkesi'nde olduğu gibi kaynaklarda değişiklik göstermektedir. Buna rağmen ülkenin sınırlarını genel bir şekilde tespit etmek mümkündür. Ülkenin batı sınırlarını Zağros Dağları belirlemektedir. Kuzey sınırını Media'yı Armenia Ülkesi'nden ayıran Araxes Nehri, doğu ve kuzeydoğu sınırlarını ise Hyrcania Bölgesi'ne kadar Hazar Denizi'nin güney kıyıları oluşturmaktadır. Media'nın güney sınırları ise Persia (Persis) Ülkesine kadar uzanmaktadır.⁸⁶ Verilen bilgiler ışığında Media'nın günümüzde Gilan ve Mazenderan Bölgesi'nin bir kısmını kapsamış olduğu ortaya çıkmaktadır.

Media Ülkesi içinde yol kat eden nehirlerin sayısı azdır. Buna bağlı olarak verimsiz bir arazi yapısı karşımıza çıkmaktadır. Hazar'a dökülen Kızıl-Uzen Nehri, Media'nın en önemli nehridir. Bu nehrin dışında Jaghetu ve Zenderud nehirleri ülkenin başlıca nehirlerindendirler. Ayrıca Aras Nehri de Media'nın önemli su kaynakları arasında gösterilebilir. Nitekim bu nehir kısmen Media Bölgesi'nden geçmektedir. Ülke içinde uzanan nehirlerden hiçbiri Hint Okyanusu'na ulaşmaz. Media'nın nehirleri ya Hazar Denizi'ne ya da Urmiye Gölü'ne dökülmektedir.⁸⁷

Media modern araştırmacılar tarafından iki ayrı bölge halinde ele alınmıştır. Bunlar Media Magna ve Media Atropatena'dır. Atropatena günümüzde Azerbaycan topraklarının da dâhil olduğu Hazar'ın güneybatı havzasına denk düşmektedir.⁸⁸ Media'nın geri kalan kısmı ise Media Magna olarak bilinen bölgedir. Atropatena, ismini MÖ 328 yılında Büyük İskender tarafından buraya idareci olarak gönderilen Pers kökenli Atropates'ten almıştır.⁸⁹ Ayrıca Azerbaycan ismi Atropatena kelimesinden türemiştir. Atropatena kelimesi zaman içerisinde bir takım fonetik değişimlere uğramış ve Azerbaycan halini almıştır.⁹⁰

Antik kaynaklara göre Atropatena Ülkesi'nin en önemli şehri Gazaca'dır. Bu şehirde kraliyet mensuplarının ikamet ettiği yazlık bir saray bulunmaktaydı.⁹¹ Gazaca'nın dışında Media sınırları içerisinde Ekbatana, Hispaostes, Urukagabarna, Adrapan ve Rhages gibi önemli şehirler de yer almaktadır. Bu şehirlerin arasında

⁸⁶ George Rawlinson, *Eski Doğu'nun Büyük Krallıklarından Media Krallığı*, (Çev. Nadire Işık), Doz Yayıncılık, İstanbul, 2006, s. 20-21.; L. Schmitz, *age.*, p. 372.

⁸⁷ G. Rawlinson, *age.*, s. 14-18.

⁸⁸ G. Rawlinson, *age.*, s. 19-20.

⁸⁹ V.V. Barthold, *age.*, p. 214.

⁹⁰ İ. B. Zardabli, *age.*, p. 53.

⁹¹ Strabo, XI.7.1.; XI.13.3.

Ekbatana diğerlerinden daha yüksek bir statüye sahiptir. Zira burası bir dönem Media'nın başkentliğini üstlenmiştir.⁹² Ekbatana şehri Medlerin ilk hükümdarı Deiokes tarafından kurulmuştur. Herodotos, Ekbatana'nın kuruluşu ile ilgili kısa bir hikâye aktarmış ve şehrin yedi tane surla çevrelendiğini belirtmiştir.⁹³

Ülkenin kuzey kesiminde yer alan Elburz Dağları, antik dönemde bazı dağcı kavimlere ev sahipliği yapmıştır. Bu kavimler, Kadusi, Mardi (Amardi), Anariace, Gelai ve Tapyri (Tapuri) adları ile bilinmektedir.⁹⁴ Bölgede bulunan bazı coğrafi isimler bu kavimlerin isimleriyle doğrudan bağlantılıdır. Örneğin eskilerin Kızıl-Uzen Nehri'ne Amardis Nehri dedikleri bilinmektedir.⁹⁵ Amardis ismi yukarıda adı geçen Mardi halkından gelmektedir. Ayrıca onlara komşu olan Tapuriler daha sonra Taberiler olarak İslâm kaynaklarına geçmiş ve buna bağlı olarak yaşadıkları bölge Taberistan olarak isimlendirilmiştir.⁹⁶ Daha önce de ifade ettiğimiz gibi Taberistan günümüzde İran'ın Mazenderan Bölgesi'ne karşılık gelmektedir.

1.2.3.2. Hyrcania Ülkesi

Media Ülkesi'nden sonra Hazar'ın güneyinde Hyrcania Ülkesi bulunmaktadır. Hyrcania, Hazar Denizi'nin güney ve güneydoğusu boyunca uzanan ve kaynaklarda verimli arazi yapısı ile ünlenen bir bölge olmuştur. Eski Fars dilinde "Kurdun Ülkesi" anlamına gelen "Varkana" adı ile de bilinen Hyrcania, Darius'un Behistun Yazıtı'nda adı geçen bölgelerden biridir.⁹⁷ Ülke kabaca günümüzde Gürgan Bölgesi'nin sınırlarını kapsamakla birlikte, Mazenderan Bölgesi'nin doğu kesimleri de Hyrcania içerisinde yer almaktadır.⁹⁸ Kendisini çevreleyen dağlık alan (Elburz Dağları) Hyrcania'yı, Media ve Parthia'dan ayırmakta olup bu ülkenin doğal bir sınırını da oluşturmaktadır.⁹⁹ Konumu itibarıyla Hyrcania, bozkır bölgesinden gelebilecek göçebe istilaları için bir geçiş bölgesidir. Dolayısıyla uzun bir süre boyunca İran'daki merkezi hükümetler için bu bölgenin savunulması ayrı bir önem teşkil etmiştir. Nitekim bu bölgeye Gürgan

⁹² G. Rawlinson, *age.*, s. 25.

⁹³ Herodotos, I.98.

⁹⁴ Strabo, XI.13.3.

⁹⁵ Ş. Günaltay, *age.*, s. 3.

⁹⁶ V.V. Barthold, *age.*, p. 230.

⁹⁷ Özgür Kahraman, *Eskiçağ Tarihinde Parthlar*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2002, s. 16.

⁹⁸ V.V. Barthold, *age.*, p. 230-231.

⁹⁹ L. Schmitz, *age.*, p. 382.

Nehri'nin sağ tarafı boyunca uzanan 'İskender Seddi' (Gürgan Seddi) olarak bilinen bir savunma duvarı inşa edilmiştir.¹⁰⁰

Bölgenin antik dönemdeki şehirleri hakkında çok az bilgi bulunmaktadır. En bilinen şehri Zadrakarta'dır. Zadrakarta, Hyrcania'nın idari merkezi idi. Bu şehir Büyük İskender'in doğu seferi sırasında ziyaret ettiği şehirlerden biridir. İskender burada yaklaşık on beş gün kalmış ve tanrılara kurbanlar sunmuştur.¹⁰¹ Zadrakarta'nın yanı sıra Adrapsa, Barange, Syringe ve Tambrace, Hyrcania'nın kaynaklarda adı geçen diğer şehirleridir.¹⁰² Hyrcania, Strabon'a göre son derece verimli ve geniş bir düzeydedir.¹⁰³ Bölgede şarap üretiminde kullanılan uzun asmalar bulunmaktadır. Dağların eteklerinde meşe, kayın ve karaağaç gibi ağaçlar yetişmektedir. Ülkede bulunan vadilerin aşağı kesimlerinde çayırlar ve otlaklık alanlar mevcuttur. Bu alanlar hayvanların besin ihtiyacını karşılamaktadır. Hyrcania genellikle komşusu Parthia ile beraber hareket eden ve çoğu zaman Parthia ile birleşik bir eyalet statüsünde sayılan bir ülke olmuştur.¹⁰⁴

1.2.3.3. Parthia Ülkesi

Parthia, Elburz Dağları'ndan başlayan ve doğuda Afganistan'da bulunan Herat kentine kadar uzanan dağlık bir bölgedir. Bu alan Hazar'ın güneydoğu coğrafyasının bir kısmını teşkil etmektedir. Parthia'nın kuzeyinde Karakum Çölü, güneyinde ise Büyük Tuz Çölü olarak da bilinen Deşt-i Kavir çölü bulunmaktadır. Bu ülke komşusu Hyrcania'nın güneydoğusunda yer almaktadır.¹⁰⁵ Tarif edilen alan günümüzde kabaca Türkmenistan'ın güney kesimleri ile İran'ın kuzeydoğu coğrafyası içindedir. Çoğu zaman Hyrcania ile beraber anılan Parthia'nın, Hyrcania haricinde diğer sınır komşuları ise Margiana, Sarangia, Chorasmia, Aria ve Sagartia ülkeleri olmuştur.¹⁰⁶

Bölge ile alakalı ilk veriler Asur vesikalarında karşımıza çıkmaktadır. Asur kralı Asurhaddan Dönemi'ne (MÖ 681-668) ait bir vesikada "Partukka" ve "Partakka" ülkelerinin adları geçmektedir.¹⁰⁷ Asurlular her ne kadar sınırlarını Parthia'nın bulunduğu coğrafyaya kadar genişletmemiş olsalar da, bu vesikadan yola çıkarak bölge

¹⁰⁰ Bkz. Gürgan Seddi Bölümü.

¹⁰¹ Arrianos, *Anabasis*, III.25.

¹⁰² L. Schmitz, *age.*, p. 382.

¹⁰³ Strabo, XI.7.2.

¹⁰⁴ Ö. Kahraman, *age.*, s. 16-17.

¹⁰⁵ Ö. Kahraman, *age.*, s. 13-14.

¹⁰⁶ George Rawlinson, *The Sixth Great Oriental Monarchy: Or The Geography, History and Antiquities of Parthia*, Published by Longmans, Green and CO., London, 1873, p. 9.

¹⁰⁷ Neilson C. Debevoise, *A Political History of Parthia*, The University of Chicago Press, Chicago-Illinois, 1938, p. 2-3.

hakkında bilgi sahibi oldukları anlaşılmaktadır. Bölgenin Pers dilindeki ismi “Parthawa’dır”. Bu isme I. Darius’un Behistun Yazıtı’nda da rastlamak mümkündür. Parthia coğrafyası ormanlık alan bakımından Hyrcania ile kıyaslandığında daha fakir bir görünüm çizmektedir. Buna rağmen çam, ceviz ve kayısı ağaçlarının yanı sıra birçok meyve ağacına ev sahipliği yapmaktadır. Toprak tarım faaliyetleri için elverişlidir. Özellikle buğday, arpa ve pamuk ekimi için son derece uygundur.¹⁰⁸

Antik dönemde Parthia’nın en önemli yerleşim yerlerinden biri Hecatompylos¹⁰⁹ şehri olmuştur. Burası bir dönem Part İmparatorluğu’nun idari merkezliğini de üstlenmiştir. Bu kentin dışında Parthia coğrafyası içinde Tagae, Apamea Ragiana ve Nisaea (Nisa) gibi şehirler de bulunmaktadır. Nisaea Partların, Hecatompylos şehri gibi idari merkezlerinden biri olmuştur.¹¹⁰ Bu şehir günümüzde Türkmenistan’ın başkenti Aşkabat’ın yaklaşık on sekiz kilometre batısında bulunmaktadır. Parthia, MÖ I. binyılın ikinci yarısından itibaren isminden çokça söz ettiren bir bölge olmuştur. Zira burası MÖ 247-MS 224 yılları arasında varlık göstermiş ve zamanla Roma’nın doğudaki en güçlü rakiplerinden biri haline gelmiş olan Part İmparatorluğu’nun doğduğu ve yükseldiği bölge konumundadır.

1.2.4. Hazar’ın Doğu Coğrafyası

Bu coğrafya günümüzde Kazakistan ve Türkmenistan’ın büyük bölümüyle beraber Özbekistan’ın bir kısmına ev sahipliği yapmakta olup, daha genel bir ifadeyle Türkistan coğrafyasının batısını teşkil etmektedir. Batı Türkistan, en eski devirlerden beri göçer-konar kavimlerin ikamet ettiği önemli bir bölgedir. Hazar’ın doğu coğrafyasının Türkistan’ın iç kesimlerine doğru doğal sınırlarını Ceyhun Nehri ve Aral Gölü belirlemektedir. Kuzeyde bu hattı bozkır kuşağı oluştururken, güneyde Hazar Denizi’nin güneydoğu kıyılarından başlayan Kopet Dağları ise bir diğer sınırı oluşturmaktadır.

Hazar Denizi’nin doğu coğrafyasında genel görünüm verimsiz ve kuraktır. Bunun en büyük sebebi bölgenin çöller ve çöl bozkırlarıyla karakterize olmasıdır. Hazar Denizi’nden, Moğolistan’daki Gobi ve Ordos çöllerine kadar İç Asya’nın güneydoğusunun büyük bir bölümünü çöller kuşağı kaplamaktadır. Bu kuşağın batı

¹⁰⁸ G. Rawlinson, *age.*, p. 7-8.

¹⁰⁹ Modern İran’ın Damghan ve Simnan şehirleri arasında bulunan antik şehir. Günümüzde Qumis olarak da bilinmektedir.

¹¹⁰ L. Schmitz, *age.*, p. 382.

Türkistan bölümünde ise Karakum ve Kızılıkum çölleri ön plana çıkmaktadır.¹¹¹ Bu çöller arasında Hazar coğrafyası içinde yer alan Karakum Çölü 350 bin km²'lik yüzölçümüne sahip olup, günümüzde Türkmenistan'ın büyük bir bölümünü kapsamaktadır. Karakum, yüzölçümü bakımından ele alındığında dünyanın en büyük çöllerindendir.¹¹² Antik coğrafyacı Strabon, Hazar'ın doğu kıyılarında yaşayan Dahaeler'den sonra güneyde Hyrcania Ülkesi'ne kadar bir çöl arazisinin varlığından söz etmektedir.¹¹³ Strabon'un belirttiği bu çölün Karakum olması kuvvetle muhtemeldir.

Karakum'un kuzeyinde Üstyurt Platosu yer almaktadır. Plato, batıda Kara Boğaz Göl Körfezi'nden, doğuda ise Aral Göl'ünün batı kıyılarından yükselmektedir.¹¹⁴ Bu plato, Hazar Denizi'nin doğu kıyılarındaki Mangışlak Yarımadası'nın kuzeydoğusunu çevrelemektedir.¹¹⁵ Üstyurt Platosu'nun büyük bir bölümü günümüzde Kazakistan'ın sınırları içerisinde uzanmaktadır. Bünyesinde çakıllar, gri renkli topraklar ve çukur bölgelerinde tuzlu toprakları barındırmaktadır. Üstyurt Platosu'nun en önemli özelliği, mevcut yüzeyinin çöllerin yer şekilleriyle büyük benzerlik göstermesidir. Buna paralel olarak plato içinde küçük kumul tepeler bulunmaktadır.¹¹⁶

Batı Türkistan topraklarının genel kuraklığı, güneydeki dağ eteklerinde bulunan vahalarda ve nehirlerin alüvyon ovalarında sekteye uğramaktadır. Bu alanlar Türkistan coğrafyasının en verimli topraklarıdır. Türkistan nehirleri arasında Hazar coğrafyasının doğu sınırlarını oluşturan Ceyhun Nehri ve bu nehrin deltasının alüvyonlu toprakları, en eski devirlerden beri Harezmi'de insan yaşamını destekleyen bir özelliğe sahip olmuştur.¹¹⁷ Antik dönemde Oxus olarak adlandırılan bu nehrin, yazılı kaynaklarda Hazar Denizi'ne döküldüğüne dair bazı ifadeler yer almaktadır.¹¹⁸ Strabon'un aktardığı bilgilere göre, antik dönemde Ceyhun Nehri üzerinden gemiler aracılığıyla ulaşım yapılmaktaydı. Ayrıca burası Doğu-Batı ticareti için kullanılan güzergâhlardan biriydi. Ceyhun, Hindistan'dan yola çıkan ticari malların Hazar Denizi'ne taşınmasını sağlamakta idi. Nehir üzerinden Hazar Denizi'ne gelen ticari mallar, bu deniz üzerinde

¹¹¹ R.N. Taaffe, agm., s. 55.

¹¹² Nurgeldi Arbatov, Arif Karatepe, "Türkmenistan'ın Jeomorfolojisi", *Marmara Coğrafya Dergisi*, S. 33, İstanbul, 2016, s. 578-579.

¹¹³ Strabo, XI.7.1.

¹¹⁴ R. N. Taaffe, agm., s. 55.

¹¹⁵ Ahmet Taşağıl, "Mangışlak", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 27, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2003, s. 569-570.

¹¹⁶ N. Arbatov, A. Karatepe, agm., s. 577-578.

¹¹⁷ R.N. Taaffe, agm., s. 56.

¹¹⁸ Strabo, XI.7.3.; Pliny, VI.19.; Arrianos, *Anabasis*, III. 29.

yolculuğuna devam ederek batıdaki Albania kıyılarına getirilmekte, oradan da Kura Nehri aracılığıyla Karadeniz (Pontus, Euxine) ve çevresine ulaştırılmaktaydı.¹¹⁹

Ceyhun Nehri'nin Hazar'a döküldüğü ile ilgili yazılı kaynaklarda geçen ifadeler, konu hakkında çalışmalar yapan tarihçiler ve coğrafyacılar arasında süregelen tartışma konularından biri olmuştur. Zira tartışmaların temel unsuru olan Ceyhun Nehri antik kaynaklardaki ifadelerin aksine günümüzde Hazar Denizi yerine Aral Gölü'ne dökülmektedir. Bu bağlamda XVIII. yüzyıldan itibaren Ceyhun çevresinde yürütülen çalışmalardan yola çıkan kimi araştırmacılar, Türkmenistan'da yer alan ve geçmişte Hazar'a döküldüğü tespit edilen Ceyhun'un kurumuş vaziyetteki eski kollarından Uzboy (Özboy) Nehri'nin, antik dönemde Hazar ile olan ticari bağlantıyı sağladığı yönünde çıkarımlar yapmışlardır. Esasen Uzboy, Ceyhun Nehri'nin kuzeybatı kollarının oluşturduğu Sarıkamış Gölü üzerinden Hazar'a dökülmekteydi.¹²⁰

1.2.4.1. Chorasmia ve Dahae Ülkeleri

MÖ I. binyıl içerisinde Hazar'ın doğu coğrafyasını teşkil eden Batı Türkistan toprakları çoğunlukla İskitya Ülkesi içerisinde yer almıştır. Bu topraklar binyılın ilk yarısında Massagetlerin ülkesi konumundadır. MÖ I. binyılın ikinci yarısından itibaren, yazılı kaynaklarda söz konusu coğrafya için Chorasmia (Harezm) ve Dahae (Daha) isimlerinin ön plana çıktığı görülmektedir.

Doğu Hazar coğrafyasının iç kesimlerini Chorasmia Bölgesi oluşturmaktadır. Bu bölge antik Parthia Ülkesi'nin kuzey kesimleri boyunca uzanmaktadır.¹²¹ Chorasmia, Karakum ve Kızılıkum çölleri arasında verimli bir vaha oluşturan Ceyhun Deltası'nı kapsamakta olup, günümüzde Özbekistan'ın batısı (Karakalpakistan) ve Türkmenistan'ın kuzeyinde yer almaktadır.¹²² Tarihte Chorasmia Bölgesi hakkındaki ilk yazılı veriler, Zerdüştlük inancının kutsal kitabı olan Avesta'da ve Pers imparatoru I. Darius'un Behistun Yazıtı'nda geçmektedir.¹²³ Herodotos, Chorasmia'nın Ülkesi'nin Pers İmparatorluğu'nun satraplıkları arasındaki ülkelerden biri olduğunu belirtmiştir.

¹¹⁹ Strabo, XI.7.3.

¹²⁰ Bu konu hakkında daha fazla bilgi ve tartışma için bkz. W. W. Tarn, agm., pp. 10-29.; Emel Esin, "Amuderya", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 3, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1991, s. 98-99.; Ekaterina Pravilova, "River of Empire: Geopolitics, Irrigation, and the Amu Darya in Late XIXth Century", *Cahiers d'Asie Centrale*, 17/18, 2009, pp. 255-287.

¹²¹ G. Rawlinson, *age.*, p. 9.

¹²² Michelle N. Cleary, "Khorezmian Walled Sites Of The Seventh Century BC-Fourth Century AD: Urban Settlements? Elite Strongholds? Mobile Centres?", *Journal Of The British Institute Of Persian Studies*, Vol.51 (1), 2013, p. 72.

¹²³ <http://www.iranicaonline.org/articles/chorasmia-i> (Erişim tarihi: 10.2.2020)

Ona göre, bölgede yaşamış olan Chorasmialılar (Khorasanlılar), komşuları olan Parthlar, Sogdianlılar ve Arianlılar ile birlikte imparatorluğun on altıncı satraplığını meydana getirmişlerdir.¹²⁴Bazı araştırmacılar, İran tarihinde derin izler bırakan Zerdüştlüğün ortaya çıktığı ve yayıldığı merkezin Chorasmia olduğunu iddia etmişlerdir. Örneğin Alman oryantalist Josef Marquart, Zerdüş'tün vaaz verdiği yer olarak bilinen Airyanim Vaejah'ın, Ahameniş Dönemi'nden önce Chorasmia merkezli bir devlet olduğunu ve bu devletin Pers hükümdarı Kiros tarafından yok edildiğini öne sürmüştür. Bu görüş, Walter B. Henning, Ilya Gershevitch ve Sergey P. Tolstov gibi ünlü araştırmacılar tarafından da desteklenmiştir.¹²⁵

MÖ I. binyılda Hazar coğrafyası içinde bahsedeceğimiz son tarihi bölge ise Dahae'dir. Dahae veya Daha Ülkesi, Hazar Denizi'nin doğu kıyılarındaki bugünkü Türkmenistan'ın yer aldığı bölgeyi ifade etmektedir. Burası çoğunlukla çöl ve çöl bozkırlarıyla çevrelendiğinden antik dönemde göçebe kavimlerin yaşam sahalarından biri olmuştur. Dahae Ülkesi'nden ve bu ülkeye adını veren göçebe boylar konfederasyonundan ilk defa bahseden tarihi materyaller Avesta ve Daeva Yazıtı'dır. Persepolis yakınlarında bulunan ve dönemin Pers İmparatoru I. Kserkses (MÖ 518-465) tarafından yaptırılmış olan Daeva Yazıtı'nda, Dahaelerin Jaxartes (Seyhun, Sır Derya) çevresinde bulunan Saka haumavarga (İskit) boylarının komşuları olarak belirtildiği görülmektedir. Söz konusu yazıtta adı geçen Dahaelerin, Part İmparatorluğu ile doğrudan bağlantısı bulunmaktadır. Zira Part İmparatorluğu'nun kuruculuğunu ve idareciliğini üstlenmiş olan Arsacid (Arsak) Hanedanı, Dahae boylarından Parnilere¹²⁶ (Aparni) mensuptur.¹²⁷ Antik dönemde Hazar'ın doğu kıyılarına adını veren Dahaelerin, bölgede bırakmış oldukları kültürel mirasın Ortaçağ İslâm dönemine kadar varlığını koruduğu görülmektedir. Bu dönemde bölgenin adı Dahae topluluğuna atfen Dihistan olarak adlandırılmıştır.¹²⁸

¹²⁴ Herodotos, III.93.

¹²⁵ Muhammed A. Dandamayev, "Media and Achaemenid Iran", *History of Civilizations of Central Asia, Vol.II; The Development of Sedentary and Nomadic Civilizations: 700 B.C. to A.D. 250.*, (Eds. Janos Harmatta, B.N. Puri and G.F. Ettemadi), UNESCO Publishing, 1994, p. 42.

¹²⁶ Parni boyu Dahae Konfederasyonu içindeki üç büyük boydan biriydi. Parniler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Tezcan, "Türkmenia'da Hüküm Süren Önemli Bir Kabile Olarak Sakaların (A)Parni Boyu ve Bunun, İran'ın Kuzey-Doğu Bölgesi Horasan'daki Apar Bölgesi ile Alâkası", *Cedrus: The Journal of Mediterranean Civilisations Studies*, Vol. II, 2014, ss. 55-73.

¹²⁷ Adrian D. H. Bivar, "The Political History of Iran Under The Arsacids", *The Cambridge History of Iran*, Vol. III/I, (Editör. E. Yarshater), Cambridge University Press, Cambridge, 1983, p. 26-27.

¹²⁸ A.D.H. Bivar, agm., p. 27.

1.3. Tarihi Hazar (Caspian) Kapıları

Hazar coğrafyası, sayıları birden fazla olan stratejik doğal geçitlerle karakterizedir. Denizin kuzeyinde, batısında, güneyinde ve güneydoğusunda yer alan geçitler, insanlık tarihi boyunca göçebe bozkır kavimlerinin Ön Asya ve Avrupa'ya doğru giriştikleri birtakım kitlesel göçlere ve istila hareketlerine tanıklık etmiştir. Bunun yanı sıra söz konusu geçitler, yerleşik siyasi teşekküller tarafından tahkim edilmesi ve savunulması icap eden uç karakolları olarak belirlenmiştir. Hazar geçitleri, savaşların ve göçlerin olmadığı zamanlarda ise ticaretin ve kültürel etkileşimin devam etmesinde bir köprü görevi üstlenmiştir.

Hazar Kapıları terimine birçok antik coğrafyacı ve tarihçinin eserlerinde rastlamak mümkündür. Kaynaklarda geçen ifadelere bakıldığında bu terim ile birbirinden farklı coğrafi bölgelerin kastedildiği görülmektedir. Bununla birlikte genel itibarıyla Hazar Kapıları ifadesi, Hazar Denizi'nin kuzey sahasını, denizin batısında yer alan Derbent ve Daryal geçitlerini, bu geçitlerin yanı sıra günümüzde İran'ın Elburz dağlık sahasında bulunduğu düşünülen ancak yeri tam olarak saptanamamış bir geçit bölgesi ile birlikte Hazar Denizi'nin güneydoğusunda yer alan Gurgan Seddi'ni belirtmektedir.

1.3.1. Kavimler Kapısı

Hazar çevresindeki ilk geçit bölgesi, denizin kuzeyinde ve Ural Dağları'nın güneyinde bulunan çöl ve kum sahasıdır. Göçebelerin rahatça hareket edebildiği coğrafi şartlara sahip bu bölgeye tarihte "Kavimler Kapısı" adı verilmiştir.¹²⁹ Bölge, İdil ve Yayık nehirleri üzerinden Avrupa ve Asya'yı birbirine bağlamaktadır. Bu geçit, bozkırın atlı kavimlerinin en sık kullandığı doğal bir göç bölgesidir. Asya'nın yer yer sert iklimine sahip yaşanmaz bölgeleri, güneydoğusunda yoğun nüfusu ile bozkırın kadim düşmanı olan Çin Ülkesi'nin bulunması, güney kesimlerindeki aşılması güç yüksek dağların varlığı ve son olarak güneybatısındaki güçlü bir siyasi gelenek etrafında şekillenmiş olan İran coğrafyası, Hazar'ın kuzeyini en elverişli çıkış bölgesi haline getirmiştir.¹³⁰ Öyle ki daha MÖ I. binde İskitler başta olmak üzere göçebelerin büyük çoğunluğu Avrupa ve Ön Asya'ya ilerlemek için bu sahayı kullanmışlardır. İskitler ve Sarmatlar'dan sonra bölgenin daha büyük göç ve istila hareketlerinde başrol oynadığı

¹²⁹ A.N. Kurat, *age.*, s. 6.

¹³⁰ O. Karatay, *agm.*, s. 1.

görülmüştür. Batı Roma İmparatorluğu'nun yıkılışına büyük ölçüde etki eden ve Kavimler Göçü olarak bilinen kitlesel göç dalgası, Hunların MS IV. yüzyılın son çeyreğinde bu bölgeyi geçmesiyle başlamış ve bu göçler tarihin akışını değiştirmiştir.¹³¹

1.3.2. Daryal ve Derbent Geçitleri

Kuzeydeki Kavimler Kapısı'na ek olarak bölgenin batısında bulunan Kafkas Dağları'nda iki stratejik geçit daha bulunmaktadır. Bunlar Daryal ve Derbent geçitleridir. Bu geçitler, Doğu ve Batı medeniyetlerinin kesişim noktası olan Anadolu coğrafyası ile Kafkasya arasındaki irtibatı sağlamışlardır.¹³² Daryal ve Derbent geçitleri, kuzeydeki Kavimler Kapısı'ndan sonra Anadolu'ya hareket etmek isteyen kavimlerin mutlak suretle geçmesi gereken iki ana yolu teşkil etmektedirler. Bununla birlikte, Kafkas Dağları üzerinde Daryal ve Derbent haricinde irili ufaklı başka geçitler de mevcuttur.

Günümüzde Dağıstan'ın batı sınırında yer alan ve Kafkas Dağları'nı ikiye bölen Daryal Geçidi, kuzey-güney doğrultusunda Vladikafkaz şehrinden Gürcistan'ın başkenti Tiflis'e kadar iki yüz seksen kilometrelik bir uzunluğa sahiptir.¹³³ Daryal aynı zamanda "Kafkas Kapısı", "Hazar Kapıları", "İberia Kapıları", "Sarmat Kapıları (Sarmaticae)" ve "Alan Kapıları" olarak da bilinmektedir. Geçidin modern ismi olan Daryal ise Dar-i Alan yani "Alan Kapısı" anlamına gelmektedir.¹³⁴ Daryal ile birlikte Kafkasya'daki bir diğer önemli doğal geçit olan Derbent ise günümüzde Dağıstan'da, Hazar Denizi'nin batı sahilleri ile Kafkas Dağları'nın sarkıntıları arasında bulunmaktadır. Bu geçidin Derbent şehrinin bulunduğu alanda genişliği yaklaşık üç buçuk kilometre civarında olup, söz konusu geçit güneyde Azerbaycan'a doğru kırk kilometre boyunca uzanmaktadır. Derbent, Araplar tarafından "El-Ebvap", "El-Bab" ve "Bab-ül Ebvap" olarak adlandırılırken, Farslar tarafından "Derbend-i Hazeran", Türkler tarafından ise "Demirkapı (Temir Kapıg)" olarak adlandırılmıştır.¹³⁵ Bunların dışında geçidin, eski Ermeni kaynaklarında "Hunlar Kapısı" olarak ifade edildiği de görülmektedir.¹³⁶

¹³¹ A.N. Kurat, *age.*, s. 13.

¹³² Oktay Özgül, Nezahat Ceylan, "Eskiçağda Kafkasya Geçitleri (Daryal ve Derbent)", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C. 5, S. 13, 2017, s. 30.

¹³³ Imre Baski, "Demirkapılar (Temir Qapıy, Vaskapu, Dömörkapu)" *I. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı*, İzmir, 2006, s. 75.; O. Özgül, N. Ceylan, *agm.*, s. 33-34.

¹³⁴ http://www.shca.ed.ac.uk/staff/supporting_files/esauer/CaspianGates.pdf (Erişim tarihi: 7.3.2020)

¹³⁵ O. Özgül, N. Ceylan, *agm.*, s. 38.

¹³⁶ I. Baski, *agm.*, s. 75.

Daryal ve Derbent geçitleri, tıpkı Hazar'ın kuzeyindeki geçiş sahası gibi bozkır kavimlerinin göç ve istila hareketleri için daimi olarak kullandığı bölgelerden olmuştur. Bu sebeple Kafkasların güneyinde bulunan yerleşik siyasi teşekküller, bu geçitlerin denetlenmesi ve savunulması hususunda son derece hassas davranmışlardır. MÖ I. binyılın ilk yarısında Ön Asya topraklarına arka arkaya Kimmer ve İskit akınları başlamıştır. Göçebelerin bitmek tükenmek bilmeyen akınları sadece aynı bin yıl içinde değil daha sonraki dönemlerde de devam etmiştir. Bu akınları durdurabilmek amacıyla Derbent ve Daryal geçitlerine çeşitli dönemlerde kaleler ve surlar inşa edilmiştir. Derbent çevresinde yapılan arkeolojik çalışmalar sırasında geçidin korunması için yapılmış ve tarihi MÖ VIII. yüzyıla kadar giden bazı askeri binaların varlığı tespit edilmiştir.¹³⁷

Derbent ve Daryal geçitlerinin tahkim edilmesi İran kökenli imparatorlukların bölgeyi kontrol altına alması ile birlikte artış göstermiştir. Özellikle MS 224-651 yılları arasında İran merkezli güçlü bir devlet olan Sassaniler, Derbent başta olmak üzere Kafkas geçitlerine büyük önem göstermiş ve bölgenin kontrol edilmesi için yoğun çaba sarf etmişlerdir. Sassani hükümdarı I. Kubad (MS 486-531), Daryal geçidinin tutulması amacıyla tuğladan büyük bir set yaptırmış ve seddin çevresine tahkimatı destekleyecek şehirler kurmuştur.¹³⁸ I. Hüsrev Anuşirvan Dönemi'nde ise daha çok Derbent mevkiî üzerindeki tahkimatın inşası ve geliştirilmesi için faaliyet yürütülmüştür. Ortaçağ yazarları, bölgedeki bir kısmı günümüzde dahi varlığını koruyan surların ve kalelerin Hüsrev zamanında yapıldığını kaydetmişlerdir.¹³⁹ Bununla birlikte mevcut istihkâmın, I. Hüsrev'in saltanatının tam olarak hangi yıllarına denk düştüğü belirsizliğini korumuş ve modern araştırmacılar arasında tartışma konusu olmuştur.¹⁴⁰ M. İ. Artamonov, Derbent surunun, I. Hüsrev'in MS 562 yılında Doğu Roma İmparatorluğu (Bizans) ile yaptığı barış antlaşmasından sonra inşa edildiğini ifade etmektedir. Hatta anlaşmaya göre Doğu Roma, Kafkas geçitlerindeki istihkâmın kurulmasında Sassanilere finans desteği sağlamak zorunda kalmıştır.¹⁴¹ Kuşkusuz bölgedeki askeri inşaat faaliyetlerinin desteklenmesi Doğu Roma'nın çıkarlarına uygun bir politika olmuştur. Çünkü Kafkasya'nın kuzeyinden gelen kavimler sadece İran coğrafyasına değil, aynı zamanda

¹³⁷ <http://www.iranicaonline.org/articles/darband-i-ancient-city> (Erişim tarihi: 8.3.2020)

¹³⁸ Mihail İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, (Çev. D. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul, 2019, s. 158.

¹³⁹ M.İ. Artamonov, *age.*, s. 164.

¹⁴⁰ Konu hakkındaki tartışmalar ve öneriler için bkz. Murtazali Gadjiev, "On the Construction Date of the Derbent Fortification Complex", *Iran and the Caucasus*, 12(1), 2008, pp. 1-15.

¹⁴¹ M.İ. Artamonov, *age.*, s. 168.

Doğu Roma topraklarına da akınlar düzenlemişlerdir. Derbent bölgesi boyunca uzanan ve kaynaklarda adı geçen surların en önemlileri Derbent, Gilgilçay ve Beşparmak surlarıdır. Bölgedeki yapılar, merkezde büyük bir kale olmak üzere bir kısmı Hazar Denizi kıyılarına, diğer kısmı ise dağlara kadar uzanan ve üzerinde belli aralıklarla burçların bulunduğu güçlü duvarlarla donatılmıştır.¹⁴²

1.3.3. Hazar Kapıları (Pylae Caspiae, Caspias Portas)

Antik yazılı kaynaklar temel alındığında, Hazar Kapıları teriminin en çok İran'ın kuzeyindeki Elburz dağlık bölgesinde yer alan muhtelif geçitlerden birini belirttiği görülmektedir. Kaynaklarda “Caspian Kapıları”, “Pylae Caspiae” ve “Caspias Portas” olarak geçen bu geçidin dağlık bölgenin neresine tekabül ettiği tam olarak tespit edilememiştir. Bunun en büyük sebebi, kapılar hakkında bilgi veren kaynakların kesin bir hüküm vermek için yeterli içeriğe sahip olmamasıdır. Strabon, İran coğrafyasında bulunan şehirlerin arasındaki mesafeleri aktarırken sık sık Hazar Kapıları'na atıfta bulunmuştur. Örneğin Apollodrus'dan alıntı yaparak, Hazar Kapıları'nın, Rhages (Rey) şehrine beş yüz stadia uzaklıkta olduğunu, ayrıca Erotosthenes'ten alıntı yaparak Partların başkenti Hecatompylos'a ise bin dokuz yüz altmış stadia uzaklıkta olduğunu belirtmiştir.¹⁴³ Bunların yanı sıra Hazar Kapıları'nın altındaki bölgenin oyukluklardan oluştuğunu ve buranın son derece verimli bir alan olduğunu aktarmıştır.¹⁴⁴ Flavius Arrianos, Büyük İskender'in Gaugamela Muharebesi'nden sonra geri çekilen III. Darius'u takip ettiği sıralarda Rhages şehrine geldiğini ve bu şehrin İskender'in hızıyla ilerleyen biri için Hazar Kapıları'na bir günlük mesafede olduğunu söylemiştir.¹⁴⁵ Antik dönem tarihçilerinden Diodorus Siculus (MÖ 90-30), Persis, Susiana ve Caspiana topraklarına girmek için geçilen Hazar Kapıları'nı son derece dar geçitler olarak tanımlamıştır.¹⁴⁶

Plinius'un kapılar ile ilgili diğer antik yazarların aksine daha geniş bir tanım yaptığı görülmektedir. Plinius'a göre Hazar Kapıları, Media'nın başkenti Ekbatana'dan yirmi mil uzaklıkta olup, kapıların bulunduğu sıradağlar (Elburz) yaklaşık sekiz mil

¹⁴² Cihad Cihan, “Türk Akınlarına Karşı Sasanilerin İnşa Ettiği Gürgen Seddi (Sedd-i İskender)”, *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Vol.10/5, Ankara, 2015, s. 114.

¹⁴³ Strabo, XI.8.9.; XI.9.1.

¹⁴⁴ Strabo, XI.13.7.

¹⁴⁵ Arrianos, *Anabasis*, III.20.

¹⁴⁶ Diodorus Siculus, *Library of History, Volume I: Books 1-2.34*, (Translated by C. H. Oldfather), Loeb Classical Library 279, MA: Harvard University Press, Cambridge, 1933, II.2.3.

uzunluğunda dar bir geçitle delinmiştir. Bölge sadece tek bir yük arabasının geçebileceği genişliktedir. Geçidin her iki tarafından da yangına maruz kalmış gibi görünen sarp kayalıklar sarkmaktadır. Ayrıca geçitteki kayalardan tuzlu sular sızmakta ve bölgede birçok yılan bulunmaktadır. Plinius, geçidin kış mevsimi haricinde kullanışsız olduğunu söylemektedir.¹⁴⁷ Adı geçen yazarlara ilaveten Hazar Kapıları, Polibios ve Ammianus Marcellinus (MS 330-391/400) gibi yazarların eserlerinde de yer almaktadır.¹⁴⁸

Kapıların günümüzde İran'ın tam olarak hangi bölgesine denk düştüğü meselesi uzun bir süre boyunca araştırmacıların ilgi odağı olmuştur. XVII. yüzyıldan itibaren batılı gezginler, İran coğrafyasına belli başlı ziyaretlerde bulunmuşlar ve bu coğrafyada karşılaştıkları bazı geçitleri Hazar Kapıları ile özdeşleştirmeye çalışmışlardır. Gezginlerin ve araştırmacıların, kapıların yerini tespit etmek için ortaya atmış oldukları mevcut fikirler, genel itibarıyla modern Tahran ve Damghan (Damgan) şehirleri arasında kalan bölgede, yani Elburz Dağları'nın güney eteklerindeki Eyvanki ve Aradan şehirlerinin arasında kalan geçit noktalarında yoğunlaşmıştır. Buna göre bölgeyi ilk inceleyenlerden Sir Thomas Herbert, modern Aradan şehri yakınlarındaki Hableh Rud Vadisi'nin giriş bölümünün, Plinius'un kapılar hakkındaki ifadelerine uyumlu olduğuna dikkat çekmiştir. Daha sonra bölgeye gelen James Morier, kapılar için Horasan yoluna kadar uzanan Tang-i Sar-i Darreh (Dara) Geçidi'ni önermiştir. İngiliz diplomat Alexander Burnes, Hazar Kapıları'nın Aradan'ın kuzeyindeki Firuzkuh şehrine yakın olan Gunduk Geçidi olduğunu savunmuştur.¹⁴⁹ XIX. Yüzyılın ilk çeyreğinde bölgeye gelen İskoç gezgin James B. Fraser, Horasan gezisi sonrası kaleme aldığı eserinde konuyu uzunca tartışmış ve kapıların Sar-i Darreh (Sardara, Sirdara veya Surdurrah) Geçidi veya Hableh Rud Vadisi olabileceğini belirtmiştir.¹⁵⁰ İngiliz tarihçi George Rawlinson, Arrianos'un ifadelerine dayanarak Rhages'in Rey şehri yerine modern Veramin yakınlarındaki Erij Kalesi olması gerektiğini ifade etmiş ve kapılar için bu noktaya en yakın olan Sar-i Darreh Geçidi'ni tercih etmiştir.¹⁵¹ Bir başka araştırmacı Stahl ise, antik yazarların Hazar Kapıları için verdiği bilgilerdeki farklılıklara dikkat

¹⁴⁷ Pliny, VI.7.

¹⁴⁸ Polybius, V.44.; Ammianus Marcellinus, *Roma Tarihi*, (Çev. Samet Özgüler), Historia Yayınevi, İstanbul, 2019, XXIII.VI.13.

¹⁴⁹ John F. Standish, "The Caspian Gates", *Greece & Rome*, Vol. 17, No. 1, 1970, p. 19-20.

¹⁵⁰ James B. Fraser, *Narrative of a Journey into Khorasân in the Years 1821 and 1822 Including some Account of the Countries to the North-East of Persia*, Printed for Longman, Hurst, Rees, Orme, Brown and Green, London, 1825, p. 291-293.

¹⁵¹ George Rawlinson, *Eski Doğu'nun Büyük Krallıklarından Media Krallığı*, s. 34-36.

çekerek, kapıların birden fazla bölgeye adını vermiş olabileceği ihtimalini göz önünde bulundurmıştır. Arrianos'un bahsetmiş olduğu İskender'in geçtiği kapılar için Sar-i Darreh ve Siyalek (Siyaluk) geçitlerini öne sürmüştür, bununla birlikte Strabon'un bahsettiği Hazar Kapıları'nın ise Rey şehrinin kuzeydoğusunda bulunan ve Demavend Dağı'nın eteklerinden başlayarak kuzeyde Hazar Denizi'ne dökülen Haraz Nehri Geçidi olduğunu iddia etmiştir.¹⁵² Son olarak John F. Standish, kapılar hakkında bilgi veren tüm antik yazarları, bunun yanı sıra modern araştırmacıların önerilerini incelemiş ve Hazar Kapıları'nın Rhages şehri ile Hecatompylos şehrine olan uzaklığından yola çıkarak muhtemel yerini tespit etmeye çalışmıştır. Kapılar ile ilgili yaptığı lokalizasyonun sonucunda birçok araştırmacı gibi kapıların Sar-i Darreh Geçidi olabileceği yönünde bir izlenimde bulunmuştur. Ayrıca Sar-i Darreh'in antik Media ve Parthia bölgeleri arasında kalan önemli bir kavşak olduğunu da belirtmiştir.¹⁵³

Tartışmaların genel odağı olan Sar-i Darreh Geçidi Rey şehrinin yaklaşık yetmiş kilometre güneydoğusunda yer almaktadır. Geçit neredeyse on kilometre uzunluğa sahip olup, günümüzde İran'ın Simnan eyaletine bağlı Eyvanki şehri yakınlarındadır. Ayrıca bu geçidin yukarıda adı geçen Aradan yakınlarındaki Hableh Rud Vadisi'nin girişi ile arasında otuz üç kilometrelik bir mesafe bulunmaktadır. Sar-i Darreh Geçidi'nin her iki ucundaki girişler yirmi ila yirmi beş metre genişliğindedir. Geçit boyunca rastlanan dik vaziyetteki dağ duvarlarında tuz akışı mevcuttur. Geçidin kuzeybatı girişinde bazı antik tuğla yapılarının izlerine rastlanılmıştır.¹⁵⁴ Görünüşe bakılırsa Sar-i Darreh Geçidi, mevcut coğrafi özellikleri bakımından Plinius'un tanımıyla benzerlikler taşımaktadır.

Hazar Kapıları'nın modern lokalizasyonu için Eyvanki ve Germşar şehirleri arasındaki Sar-i Darreh Geçidi üzerinde genel bir fikir birliğinin var olduğu görülmektedir. Konu üzerinde yoğun olarak mesai harcamış araştırmacıların öne sürdüğü bu geçidin, antik yazarların sıkça atıfta bulunduğu Hazar Kapıları olma ihtimali yüksektir. Ancak her şeye rağmen Hazar Kapıları'nın, Elburz Dağları'nda bulunan birden fazla doğal geçide adını vermiş olma ihtimalini göz önüne almak ve kapıların mevcut konumları hakkında kesin hükümler vermekten kaçınmak gerekmektedir. Kuşkusuz kapıların gizemi, bölgede incelemelerin yeniden başlaması ve çalışmaların

¹⁵² A.F.v. Stahl, "Notes on the March of Alexander the Great from Ecbatana to Hyrcania" *The Geographical Journal*, Vol. 64, No. 4, 1924, p. 318-320.

¹⁵³ J.F. Standish, agm., p. 21-24.

¹⁵⁴ J.F. Standish, agm., p. 24.; A.F.v. Stahl, agm., p. 319.

modern arkeolojik tekniklerle desteklenmesi ile birlikte bir nebze olsun ortadan kaldırılacaktır.

1.3.4. Gürgan Seddi

İran coğrafyası, Elburz Dağları'ndaki geçitlerden başka Hazar Denizi'nin güneydoğusundaki Gürgan çevresinde önemli bir geçit bölgesine daha sahiptir. Bu geçit hattında bulunan Gürgan Seddi, stratejik Hazar Kapıları'ndan biridir. Seddin bulunduğu Gürgan Bölgesi, eskilerin Hyrcania dediğı ülkenin sınırları içinde yer almaktadır. Bu bölge İran'ın doğal savunma sınırlarının en zayıf olduğu bölgelerden biridir.¹⁵⁵ Bölgede Gürgan Seddi'nin yanı sıra Temişe Seddi olarak bilinen ve aslen Gürgan Seddi'nin bir uzantısı olan bir yapı daha bulunmaktadır.¹⁵⁶

Gürgan, Hazar'ın batı bölgesini teşkil eden Kafkaslar'da olduğu gibi en eski devirlerden itibaren bozkır göçebe kavimlerinin akınlarına maruz kalmıştır. Bu sebeple bölgeyi Türkistan coğrafyasından gelebilecek saldırılara karşı korumak ve çevreyi denetlemek amacıyla Gürgan Seddi inşa edilmiştir. Batıda Hazar Denizi kıyılarından başlayarak, doğuda Elburz Dağları'nın (Pişkamar Kayalıkları) eteklerine kadar en az 195 kilometre boyunca uzanan ve üzerinde 36 tane kale barındıran bu savunma seddi¹⁵⁷, aynı zamanda "Sedd-i İskender", "Sedd-i Firuz", "Sedd-i Anuşirvan", "Bab-ı Sul" olarak da bilinmektedir. Türkmenler bu uzun duvara, kızıl tuğlalara sahip olduğu için "Kızıl-Alan" veya "Kızıl Yılan" adını vermişlerdir. Modern literatürde ise "Büyük Gürgan Seddi" olarak geçmektedir.¹⁵⁸ Bu yapının İskender Seddi olarak anılmasının sebebi, Kuran-ı Kerim'de Ye'cc ve Me'cc olarak zikredilen varlıkları durdurmak amacıyla büyük bir set inşa eden Zülkarneyn ile Makedonyalı Büyük İskender'in karıştırılmasıyla alakalıdır. Esasen Zülkarneyn ile Büyük İskender arasında herhangi bir bağlantı bulunmamaktadır. Bu yanlış anlaşılmaya sebep olan tarihi figürün, Fars edebiyatının önemli isimlerinden Firdevsî olduğu düşünülmektedir. Kaleme aldığı "Şehnâme" adlı eserinde Firdevsî'nin, Büyük İskender'e Zülkarneyn lakabını verdiği görülmektedir. Onun yapmış olduğu bu yanlış özdeşleştirme, daha sonraki dönemlerde eserinden esinlenerek yazılan İskendernâmeler'e yansımış ve İslâm dünyasında

¹⁵⁵ C. Cihan, agm., s. 110.

¹⁵⁶ C. Cihan, agm., s. 123.

¹⁵⁷ Jebrael Nokandeh, Eberhard W. Sauer vd, "Linear Barriers of Northern Iran: The Great Wall of Gurgan and The Wall of Tamisshe", *Iran: Journal of the British Institute of Persian Studies*, Vol. 44, 2006, p. 121.

¹⁵⁸ C. Cihan, agm., s. 114.

Zülkarneyn ile Büyük İskender'in aynı kişi olduğu anlayışı ortaya çıkmıştır. Nitekim yazılı kaynaklarda, Büyük İskender'in böyle bir seddi inşa ettirdiğine dair herhangi bir ifadeye rastlanılmamıştır.¹⁵⁹

Seddin kimler tarafından ve hangi tarihlerde yapıldığı konusunda çeşitli görüşler ortaya atılmıştır. H.L. Rabino, seddin Büyük İskender Dönemi'nde yapıldığını, I. Hüsrev Anuşirvan Dönemi'nde bir kısmının yeniden inşa edilerek güçlendirildiğini söylemiştir. Bölgede arkeolojik çalışmalar yapan M.Y. Kiani, seddin mevcut mimarisinin diğer alanlardaki benzerlikleri ile birlikte kazılar esnasında ele geçirilen çömlekler ve mezarlardan yola çıkarak, yapının tarihini MÖ II. yüzyıla kadar götürmüştür. Ona göre Gürkan Seddi, Part hükümdarı I. Mithradates (MÖ 171-132) veya II. Mithradates (MÖ 124/3-91) Dönemi'nde inşa edilmiştir. Kiani'den sonra bilim insanlarının büyük çoğunluğu yapının Part Dönemi'ne ait olduğu konusunda Kiani'yi destekleyen ifadelerde bulunmuşlardır.¹⁶⁰

2005 yılında bölgede kapsamlı arkeolojik çalışmalar yürüten J. Nokandeh ve ekibi, seddin yapı malzemeleri üzerinde radyo karbon ve OSL¹⁶¹ testleri yapmışlardır. Bu testlerin sonucunda OSL, MS 346-526, MS 376-556 ve MS 286-486 tarihlerini verirken, radyo karbon testi ise %95,4'lük bir olasılıkla MS 429-574 tarihlerini vermiştir. Bu tarihler göz önüne alınarak yapının Part Dönemi'nde değil Sassani Dönemi'nde inşa edildiği sonucuna varılmıştır.¹⁶² Testlerin belirttiği tarihler seddin yapımına I. Firuz Dönemi'nde başladığını göstermektedir. I. Firuz'dan sonra ise I. Hüsrev Anuşirvan Dönemi'nde onarım ve yenileme faaliyetlerinin gerçekleştirilmiş olması kuvvetle muhtemeldir.¹⁶³ Seddin yapılmasına etki eden en büyük sebep ise I. Firuz döneminde şiddetlenen Sassani-Eftalit savaşları olmalıdır. Gürkan, Sassani İmparatorluğu'nun sınır bölgesini teşkil ettiğinden, bu bölgede göçebelerle yoğun bir mücadelenin olduğu konusunda şüpheye düşecek bir neden yoktur. Nitekim bölgenin büyük stratejik önemi, bu seddin yapılmasındaki ana faktör olarak karşımıza çıkmaktadır.¹⁶⁴

¹⁵⁹ C. Cihan, agm., s. 114-115.

¹⁶⁰ J. Nokandeh, E.W. Sauer vd, agm., p. 122-123.

¹⁶¹ Optik Uyarlamalı Lüminesans. Arkeolojik ve jeolojik materyaller tarafından soğurulan radyasyonun hesaplanmasında kullanılır. Bir diğer deyişle herhangi bir arkeolojik materyalin en son ne zaman ışığa maruz kaldığının belirlenmesi ve buna bağlı olarak mevcut yaşının ölçülmesi işlemidir.

¹⁶² J. Nokandeh, E.W. Sauer vd, agm., p. 161-162.

¹⁶³ C. Cihan, agm., s. 123.

¹⁶⁴ J. Nokandeh, E.W. Sauer vd, agm., p. 164.

II. BÖLÜM

MÖ I. BİNYILIN İLK YARISINDA HAZAR DENİZİ ÇEVRESİNİN SOSYAL VE SİYASAL MANZARASI

2.1. MÖ I. Binyıldan Önceki Dönemlerde Hazar Çevresinde Öne Çıkan Kültür Temsilcileri

Hazar coğrafyası, prehistorik dönemlerden itibaren beşeri faaliyetlerin gelişmesine ve olgunlaşmasına tanık olmuş dünya üzerindeki ender alanlardan biridir. Denizi çevreleyen geniş coğrafyanın beraberinde getirdiği özellikler, insan topluluklarının yaşamalarına ve diğer alanlara yayılarak geliştirdikleri kültürel özelliklerini aktarmalarına imkân vermiştir. Arkeolojik çalışmalar, denizi çevreleyen alanlarda birçok kültürün izlerini gün yüzüne çıkarmıştır. Bu kültürler, yazının keşfinden önceki dönemlerde ortaya çıkmış ve birbirlerini etkileyerek MÖ I. binyıla kadar varlığını hissettirmeye devam etmiştir. Bozkırların beraberinde getirdiği en önemli yaşam biçimi olan göçebeliğin en ilkel versiyonlarına Hazar çevresinde rastlamak mümkündür. Özellikle Avrasya bozkırlarının batı kolunu teşkil eden Karadeniz-Hazar bozkırlarındaki sayısız kurganın mevcudiyeti göçebe kültürün tarihsel gelişimini gösterir niteliktedir. Kurganların yanı sıra Hazar çevresinde tarımsal faaliyetlerin bölgedeki en eski izlerini yansıtan bazı kalıntılar da bulunmuştur. Bölgede var olmuş kültür temsilcilerinin sayısı oldukça fazladır. Bunların bir kısmı kendisinden önceki ve sonraki kültürler arasında bir geçiş dönemini ifade etmektedir. Bazıları ise etkilemiş olduğu geniş alanlar ve nitelikleri bakımından diğerlerinden daha ön plandadır. Hazar çevresinde diğerlerine nazaran daha çok önem arz eden kültür temsilcilerini sırasıyla Anav, Kelteminar, Maykop, Kura-Aras, Yamna, Srubna ve Andronovo kültürleri teşkil etmektedir.

2.1.1. Anav (Anau) Kültürü

Türkmenistan'ın başkenti Aşkabat yakınlarında bulunan Anav harabelerinde yapılan kazı çalışmaları sırasında MÖ V. binin ortalarına kadar giden bir medeniyetin kalıntıları tespit edilmiştir. Bu kültür, Ön Asya, Güney Asya ve Uzak Doğu'da ortaya

çıkarılan medeniyetler arasında bir vasıta veya onların başlangıç merkezi olmuştur.¹⁶⁵ Anav Kültürü, Türkistan coğrafyasının en eski kültürü olma özelliğine sahiptir. Bu kültürün temsilcileri yerleşik bir düzen benimsemişler ve tarımsal faaliyetler ile meşgul olmuşlardır. Bölgedeki arkeolojik çalışmalar neticesinde, güneşte kurutulmuş tuğlalardan yapılan dört köşe evler, hububat taneleri, sığır ve koyun gibi hayvanlara ait kemik kalıntıları keşfedilmiştir. Anav'da dört ayrı katman tespit edilmiş olup, dördüncü katman MÖ I. yüzyıla kadar mevcudiyetini sürdürmüştür.¹⁶⁶ Kuşkusuz bu denli uzun bir zaman diliminde boy göstermiş olan Anav Kültürü temsilcileri, doğu Hazar coğrafyasının diğer kültürlerini derinden etkilemiştir. Anav insanının başlıca tarım ürünlerini arpa ve buğday oluşturmaktadır. Bunun yanı sıra harabelerde ortaya çıkarılan, elle yapılmış ve özenle pişirilmiş kırmızı ve siyah boyalı çanak çömlekler, Anav Kültürü'nün dikkate değer karakteristik özellikleri arasındadır. Ayrıca tüm katmanlarda ortaya çıkan kirmenler, bu kültürün dokuma sanatında da gelişmiş bir düzeyde olduğunu göstermektedir.¹⁶⁷

Anav Kültürü'nün de içinde bulunduğu Mohenjo-Daro, Susa I ve Susa II kültürleri bazı araştırmacılar tarafından daha geniş bir anlamda "Kaspien Kültürü" olarak ifade edilmiştir.¹⁶⁸ Adı geçen kültürler, en eski yüksek kültürler arasında gösterilmiştir. Bu kültürlerde Proto-Türk unsurlarının varlığı söz konusudur. Wilhelm Koppers, kazılarda ortaya çıkan at iskeletlerine dayanarak Anav insanının Türklük ile bağlantısına işaret etmiştir.¹⁶⁹ Anav Kültürü'nün yakın çevresinde birçok yönden Anav'a benzerlik gösteren kültürler de gün yüzüne çıkarılmıştır. Bu kültürler arasında MÖ 2250'li yıllara tarihlenen Namazgâh Tepe, Hazar'ın doğusunu teşkil eden Batı Türkistan'da Eneolitik kültürü temsil eden bir merkez olma özelliğine sahipti. Namazgâh Tepe'nin tüm ayrıntıları Anav ile benzer düzeydedir. Tuğlaların yanında alçı kalıntıları, arpa, buğday, çavdar ve üzüm tanelerine ait kalıntılar görülmüştür. Bölgede koyun, keçi, sığır, deve ve köpek gibi evcil hayvanlara ait kemikler de ciddi bir miktarda bulunmuştur. Namazgâh Tepe'den başka Anav ile oldukça benzer niteliklere

¹⁶⁵ Zeki V. Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş Cilt I*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1981, s. 7-8.

¹⁶⁶ Bahaeddin Ögel, *İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara, 1984, s. 20.

¹⁶⁷ George Vernadsky, *Ancient Russia*, Yale University Press, New Haven, 1943, p. 20-21.

¹⁶⁸ Wilhelm Koppers, "Etnolojiye Dayanan Cihan Tarihinin Işığı Altında İlk Türklük ve İlk İndo-Germenlik", *Belleten*, C. V, S. 20, TTK Basım Evi, Ankara, (I. Teşrin 1941) 1995, s. 445.

¹⁶⁹ W. Koppers, agm., s. 473.

sahip olan, yine Aşkabat yakınlarında Ak Tepe, Murgab yakınlarındaki Gümüş Tepe ve Karagan Tepe gibi başka kültürler de bulunmaktadır.¹⁷⁰

2.1.2. Kelteminar Kültürü

Günümüzde Kazakistan, Türkmenistan ve Özbekistan topraklarına tekabül eden bölgede, merkezi Aral Havzası olmak üzere Zerafşan Nehri'nin aşağı kavşaklarına ve daha ötesine kadar uzanan yerlerde tarihi MÖ IV. binyıla kadar giden bir kültür varlığı tespit edilmiştir. Rus arkeolog S.P. Tolstov tarafından keşfedilen bu kültüre Kelteminar adı verilmiştir.¹⁷¹ Bu kültüre mensup Kelteminar insanları, nehir ve göl kıyıları boyunca uzanan tayga ormanlarında yaşamını sürdüren zürafa, yaban atı ve yaban domuzu gibi hayvanları avlamışlardır. Kelteminar insanları balıkçılık konusunda da yetkindiler. Yapılan arkeolojik çalışmalar sırasında Kelteminar Kültürü'ne mensup insanların zıpkın ve ağ kullanarak balık avladıkları ortaya çıkarılmıştır. Balıkçılık bu topluma yerleşik bir yaşam düzenini sağlamıştır.¹⁷² Öyle görünüyor ki Kelteminar insanları, yaşadıkları çevrede bulunan Aral Gölü, Ceyhun ve Seyhun Nehri'nden belirgin bir ekonomiyi geliştirebilecek düzeyde yararlanmasını bilmişlerdir.

Kelteminar insanları, Doğu Avrupa'da var olmuş Neolitik kabileler gibi yuvarlak tabanlı kaplar kullanmışlardır. Ancak kullandıkları kapların biçimleri Avrupa'dakilerden biraz farklılık göstermektedir. Mevcut kapların arasında, uzun, yarı beyzi, yarı küresel kaplar ve kayık biçimi verilmiş tabaklar bulunmaktadır. Bu kültürün çömlekleri ise hareket ettirilen bir çubuk ile yapılmış, dalgalı paralel çizgilerden müteşekkil süslemelerle karakterizedir. Bu tarz süslemeler Kelteminar Kültürü'nün, aynı şekilde dalgalandırılmış ve çizgilerle boyanmış balçık kaplar kullanan güneyde Türkmenistan topraklarındaki tarımcı kabileler ile bağlantılarının bulunduğunu ortaya çıkarmaktadır. Ele geçen taş aletleri, bu kültürün güneydeki tarımsal faaliyetlerle ilgilenen diğer kültürler ile ilişkisini açıkça göstermektedir. Büyük cilalı taş aletler, baltalar ve keserlerin varlığı azdır. Taş aletlerin büyük çoğunluğu üstün bir beceriyle yontulmuş prizma şeklindeki taş çekirdeklerinden koparılmış yonga taşlardan oluşmaktadır. Kelteminar insanına ait yerleşim alanlarında bu yonga taşlardan imal edilmiş ok başları ve el baltaları bulunmuştur. Ayrıca kazıyıcılar, delgiler ve yonga

¹⁷⁰ B. Ögel, *age.*, s. 20-21.

¹⁷¹ Alexey P. Okladnikov, "Tarihin Şafağında İç Asya", *Erken İç Asya Tarihi*, (Derleyen: Denis Sinor), İletişim Yayınları, İstanbul, 2017, s. 95. Kelteminar Kültürü hakkında detaylı bilgi için ayrıca bkz. Sergei P. Tolstov, "The Early Culture of Khwarizm", *Antiquity*, Vol. XX, 1946, pp. 92-99.

¹⁷² A.P. Okladnikov, *agm.*, s. 95.

taşlardan imal edilmiş el baltaları, Türkmenistan'ın batısında, Hazar kıyısındaki Cebel Mağarası'nın erken dönem Neolitik tabakasından ve Ceytun Kültürü'nün yerleşim yerlerinden çıkan aletler ile son derece benzerdir. Kelteminar Kültürü, kültürel öğelerin, kuzeyde Urallar ve çevresindeki bölgelere doğru aktarılması işlevini görmüştür. Bu bölgede yaşamış Şigir Kültürü'ne mensup insanlar, Kelteminar insanı gibi avcı ve balıkçılık ile uğraşmışlardır. Bunu yanı sıra kullanmış oldukları Keramik süsleri, doğrudan Kelteminar Kültürü'nün izlerini taşımaktadır.¹⁷³ Kelteminar Kültürü, Hazar'ın doğu coğrafyasında var olmuş en etkili erken dönem kültürlerindedir.

2.1.3. Maykop Kültürü

Maykop, Erken Tunç Çağı'nda merkezi Kuban Bölgesi olmak üzere, batıda Taman Yarımadası'ndan doğuda modern Dağıstan topraklarına kadar, Kuzey Kafkasya coğrafyasının büyük bir bölümünde görülen bir kültürdür. Kültürün kesin tarih aralığı tartışma konusudur. Ancak MÖ IV. binyıldan başlayıp, MÖ III. binyılın ortalarına kadar gittiği düşünülmektedir. Bu kültüre mensup insanlar yerleşik bir yaşam düzenini benimsemişlerdir. Maykop Kültürü'nün yayıldığı coğrafyada otuz civarı yerleşim keşfedilmiştir. Yerleşim alanları, genellikle yedi ila on evden oluşan küçük köy ve kasaba şeklinde örgütlenmiştir. Kültüre ait bazı yerleşimlerin korunma amaçlı taş duvarlarla çevrildiği görülmektedir. Duvarların yanı sıra yerleşim alanlarında dairesel yapıların da varlığı söz konusudur. Dairesel planlı mimari, Maykop ile Kura-Aras Kültürü arasında bir bağlantının olabileceği ihtimalini ortaya çıkarmaktadır. Yerleşim alanları ve kurganlarda yürütülen kazılarda ele geçen keçi, sığır, koyun ve domuz gibi hayvan kemiklerinden, Maykop insanının hayvancılık ile uğraştığı anlaşılmaktadır. Avcılık faaliyetleri ise bu kültürün ekonomisinde küçük bir rol oynamıştır.¹⁷⁴

Maykop Kültürü, birçok kurgan ve bu kurganların içindeki malzemeler ile karakterizedir. Kültüre ait kurgan boyutları çoğunlukla değişiklik göstermektedir. Mezar çukurlarının çatıları taş veya ahşap malzemelerle kaplanmıştır. Maykop kurganlarından birçok gömü eşyası gün yüzüne çıkarılmıştır. Eşyalar, genellikle çok çeşitli taş takımlar, silahlar ve seramiklerden oluşmaktadır. Silahlar arasında balta, hançer, mızrak ve oklar yoğunluktadır. Maykop Kültürü'nü diğer kültürlerden ayırt edici kılan en büyük özelliği, kurgan içlerindeki dönemine göre neredeyse hiç rastlanmamış metal eserlerin

¹⁷³ A.P. Okladnikov, agm., s. 95-96.

¹⁷⁴ James P. Mallory, Douglas Q. Adams, *Encyclopedia of Indo-European Culture*, Fitzroy Dearborn Publishers, London and Chicago, 1997, p. 372.

bolluğudur. Bu kültürde, bronzun yanı sıra altın ve gümüşten imal edilmiş kapların varlığı dikkat çekmektedir. Maykop Kültürü'nün, Ön Asya medeniyetleri ile ilişkili olduğu varsayılmaktadır.¹⁷⁵

2.1.4. Kura-Aras Kültürü

Hazar'ın batı sahasındaki Transkafkasya coğrafyasının en önemli erken dönem kültür temsilcisidir. Kura-Aras Kültürü, MÖ IV. binyılın sonlarından MÖ II. binyılın başlarına kadar etkin olmuş bir kültür birliğini ifade etmektedir. Bu kültür, Yakınoğu arkeolojisinde “Erken Transkafkasya Kültürü” veya “Karaz Kültürü” olarak da bilinmektedir. Kura-Aras Kültürü, Hazar Denizi'nin batı kıyılarından başlayıp neredeyse tüm Transkafkasya'yı içine almış ve Doğu Akdeniz kıyılarına kadar yayılım göstermiştir. Bu kültüre mensup insanlar, yerleşik ve hareket halinde olmak üzere pastoral-tarımcı bir yaşam sürmüşlerdir. Kura-Aras Kültürü, sabit veya taşınabilir ocakları ve kırmızı-siyah çanak çömlekleri gibi birçok ayırt edici özelliğe sahiptir.¹⁷⁶

Kura-Aras Kültürü'ne ait yerleşimler genellikle orta veya küçük ölçekli köy-kasaba olarak tanımlanabilecek büyüklükte dirler. Kültürün yerleşimlerini meydana getiren höyüklerin çapı ortalama yüz elli metre civarında olup büyüklükleri ise beş hektardan daha küçüktür. Yerleşim alanlarındaki evlerin planları bölgelere göre çeşitlilik gösterse de, temelde iki tip mimari göze çarpmaktadır. Bunlardan ilki yuvarlak (daire sel) planlı mimaridir. İkincisini ise genellikle köşeleri yuvarlatılmış dikdörtgen veya kare planlı yapılar teşkil etmektedir. Yapıların neredeyse hepsi taş temel üzerine kerpiç veya çamur-dal-örgü tekniğinde inşa edilmiştir. Evlerin iç düzenlemesi son derece karakteristiktir. Ana odada genellikle merkezi bir konuma sahip daire sel planlı ocaklar yer almaktadır. Söz konusu ocaklar sabit veya taşınabilir nitelikte üretilmiştir. Bu ocakların Kura-Aras Kültürü'nün mensupları tarafından dini ritüellerde kullanılmış oldukları düşünülmektedir. Ocakların yanı sıra evlerin iç mekânlarında kuvvetle muhtemel depo işlevi gören sıvalı veya sıvasız çukurlar tespit edilmiştir. Yarı göçebe yaşam biçimine denk düşen bir geleneği oldukça yansıtan Kura-Aras Kültürü'nün

¹⁷⁵ J.P. Mallory, D.Q. Adams, *age.*, p. 372-374.

¹⁷⁶ Mehmet Işıklı, Hatice Ergüner, “Erken Tunç Çağı Doğu Anadolu Bölgesi Kura-Aras Kültürü'nde Mekân ve Mekân Kullanımına Dair Gözlemler”, *Anadolu, Arkeoloji, Zaman ve Mekân (Dumlupınar Üniversitesi V. Arkeoloji Sempozyumu, Kütahya 10-12 Ekim 2016)*, (Ed. G. Coşkun), Bilgin Kültür Sanat Yayıncılık, Ankara, 2017, s. 44.; Mehmet Işıklı, Gülşah Öztürk, “Doğu Anadolu Kura-Aras Seramiği Üzerine”, *Seramik Araştırmaları Dergisi*, S. 1, 2019, s. 15.

mimarisinde, anıtsal olarak ele alınabilecek yapıların veya mekânların sayısı bir hayli azdır.¹⁷⁷

Bu kültürün en önemli ve en yaygın arkeolojik materyalini esasen seramikler teşkil etmektedir. Kırmızı-siyah kontrastına ve parlak bir açkıya sahip olan Kura-Aras seramikleri elle şekillendirilmiştir. Seramik formları arasında çok büyük bir çeşitlilik bulunmamaktadır. Kültüre ait en yaygın formlar, depolama amaçlı büyük çömlekler, çanaklar, ayaklı kadehler ile kulplu ve kapaklı kaplardır. Seramiklerin üzerlerinde bir takım motifler de bulunmaktadır. Seramiklerde uygulanan dekorlar kültürün erken dönemlerinde daha sade bir görünüm çizerken, geç dönemlerinde ise daha detaylı ve özenli bir görünüm çizmektedir. Motifler genellikle hayvan ve insan resimlerinin yanı sıra geometrik şekiller de içermektedir. Bazı araştırmacılar, Kura-Aras seramiklerindeki bazı motiflerin Şamanist ritüeller ile bağlantılı olabileceğini belirtmişlerdir.¹⁷⁸

2.1.5. Yamna (Yamnaya) ve Srubna (Srubnaya) Kültürleri

Hazar'ın kuzey sahasını çevreleyen bozkırlarda ve ormanlık alanlarda pastoral yaşam biçiminin ilkel versiyonlarını gösteren bazı kültür temsilcileri bulunmaktadır. MÖ 3600-2200 yılları arasına tarihlenen Yamna Kültürü bunlardan biridir. Özellikle Karadeniz'in kuzeyi, Don-İdil Havzası ve Ural çevresinde etkin olmuş bu kültürün izlerine doğuda Urallardan batıda Tuna Nehri'ne kadar rastlamak mümkündür.¹⁷⁹ Yamna Kültürü sayısız kurgan ile karakterizedir. Bunun yanı sıra bu kültüre ait yerleşim alanları da bulunmaktadır. Ancak yerleşim alanlarının sayısı kurganlara nazaran oldukça azdır.¹⁸⁰ Yamna Kültürü'nün yarı göçebe yaşam tarzının en eski gelişimini yansıttığı öne sürülmüştür.¹⁸¹

Yamna Kültürü'ne ait kurganlarda ve yerleşim alanlarında yapılan çalışmalar, bu kültüre mensup insanların meydan getirmiş olduğu ekonominin büyük ölçüde sığır, koyun ve keçi yetiştiriciliğine bağlı olduğunu göstermiştir. Küçük ve büyükbaş hayvanlarla birlikte atlar da Yamna insanları için önemli bir unsurdur. Mezarlarda bulunan atların ölü gömme ritüellerinde kullanıldığı düşünülmektedir. Bu kültür hakkındaki genel vurgu hayvancılık üzerine olsa da, daha ormanlık bölgelerde veya

¹⁷⁷ M. Işıklı, H. Ergürer, agm., s. 44-46.

¹⁷⁸ M. Işıklı, G. Öztürk, agm., s. 16-20.

¹⁷⁹ J.P. Mallory, D.Q. Adams, *age.*, p. 651.

¹⁸⁰ Ludmila Koryakova, Andrej V. Epimakhov, *The Urals and Western Siberia in the Bronze and Iron Ages (Cambridge World Archaeology)*, Cambridge University Press, New York, 2007, p. 45-46.

¹⁸¹ J.P. Mallory, D.Q. Adams, *age.*, p. 651.

büyük nehir vadilerinde tarımın kısmen uygulandığı da görülmektedir. Kuvvetle muhtemel Yamna insanları uzun vadeli tarımsal faaliyetlerle ilgilenmemişlerdi. Bu kültüre ait mezarlar genellikle ahşap ve taş döşeme ile kaplanmıştır. Mezarların bulunduğu çukurlar baca şeklinde tasarlanmıştır. Mezarlarda bulunan ölülerin dizleri arkaya çekilmiş vaziyette olup, başları ise çoğunlukla doğu veya kuzeydoğuya çevrilmiş vaziyettedir. Mezar eşyaları, çanak çömlek, taş aletler ve nadiren silahlar olmak üzere bakır eserlerden oluşmaktadır. Silahlar arasında çakmaktaşıdan yapılmış mızrak uçları ve metal hançerler bulunmuştur.¹⁸² Yamna Kültürü'ne ait kurganların bazıları ayrıca dikkat çekicidir. Özellikle kadınların ve erkeklerin gömülü olduğu kurganların büyüklükleri arasındaki bariz farklar göze çarpmaktadır. İki metreden daha yüksek kurganlar nadiren kadın içerirken, beş metreden daha yüksek kurganlarda ise sadece erkek bedenleri bulunmuştur.¹⁸³ Bu durum, Yamna Kültürü'nde kadın ve erkek arasında sosyal statü farklılığının var olduğunu göstermektedir. Karadeniz-Hazar bozkırlarında hayvancılığın ve göçebeliğin gelişimine azımsanmayacak derecede katkı vermiş olan bu kültürü, batıda Katacomb, doğuda ise Srubna Kültürü takip etmiştir.¹⁸⁴

Srubna Kültürü (MÖ 1800-1200) Geç Tunç Çağı'nda Karadeniz-Hazar bozkırlarında ortaya çıkmıştır. Bu kültür mezar çukurları içindeki ahşap kullanımından dolayı "Ahşap-Mezar Kültürü" olarak da bilinmektedir. Srubna Kültürü'nün en önemli özelliklerinden biri, büyük çoğunluğu birkaç evden oluşan yerleşimlerin Urallardan Dinyeper'e kadarki bölgede ortaya çıkmış olmasıdır. Daha önceki dönemlerde Don çevresinde irili ufaklı bazı yerleşim alanlarının varlığı bilinmesine rağmen, Don Nehri'nin doğusunu da kapsayan bütün bozkır sahasında ilk kez Srubna döneminde yerleşimler görülmektedir.¹⁸⁵ Srubna Kültürü'ne ait toplam yapıların sayısı bile hesaplanamamıştır. Kültürün yayıldığı coğrafyada çoğunlukla orman bozkırlarında yer alan binlerce yerleşim yeri ve yüzlerce kurgan mezarları bulunmuştur. Yerleşimler genellikle küçük nehirlerin teraslarında yoğunlaşmıştır. Kurganlar klasik bozkır geleneğinin neredeyse tüm özelliklerini yansıtmaktadır. Mezarların içinde ritüel için kullanılmış ocaklar, hayvanlara ait kafatasları ve ön ayak kemikleri ele geçirilmiştir.¹⁸⁶

¹⁸² J.P. Mallory, D.Q. Adams, *age.*, p. 651.

¹⁸³ L. Koryakova, A.V. Epimakhov, *age.*, p. 48.

¹⁸⁴ J.P. Mallory, D.Q. Adams, *age.*, p. 653.

¹⁸⁵ David W. Anthony, *The Horse, the Wheel, and the Language: How Bronze-Age Riders from the Eurasian Steppes Shaped the Modern World*, Princeton University Press, Princeton and Oxford, 2007, p. 437.; J.P. Mallory, D.Q. Adams, *age.*, p. 541.

¹⁸⁶ L. Koryakova, A.V. Epimakhov, *age.*, p. 111-114.; J.P. Mallory, D.Q. Adams, *age.*, p. 541.

Srubna insanının ekonomisi tarım ve hayvancılık üzerine kurulmuştur. Tarımsal faaliyetler o dönemde Don Nehri'nin batısındaki bölgelerde yaygındı. Bu bölgelerde tahıl tarımına ilişkin açık kanıtlar bulunmuştur. Don Nehri'nin doğusundaki bölgelerde ise hayvancılık faaliyetleri daha çok ön planda olmuştur. Hayvancılık Geç Tunç Çağı'na kadar Don Nehri'nin doğusundaki bölgelerde bozkır ekonomisinin temelini teşkil etmiştir. Bununla birlikte hayvancılık kuzey bozkırlarında tek geçim kaynağı değildir. Maden işlemeciliği de bozkır insanları tarafından uygulanan ekonomik faaliyetler arasındadır. Bozkır sahalarında yapılan çalışmalar neticesinde, Uralların güneyinde ve Kazakistan'ın orta bölgelerinde bakır madenlerinin işletildiği saptanmıştır.¹⁸⁷ Madenlere yakın bölgelerde kalıcı yerleşimlerin geliştiği bilinmektedir. Bu bağlamda Srubna Kültürü'nün en etkileyici yerleşimlerinden bazılarının maden yataklarına yakın bölgelerde var olduğu görülmektedir. Günümüzde Rusya sınırları içerisinde yer alan Kargalı Bölgesi bunlardan biridir. Burası madencilik ve metalürji kompleksidir. Bölgede yirmi kadar Srubna yerleşimi keşfedilmiştir.¹⁸⁸ Srubna Kültürü'nün Hazar'ın doğusundaki çağdaşı diyebileceğimiz Andronovo Kültürü ile ilişki içinde olduğu belirtilmektedir. Ayrıca bu kültürün, kuzey Hazar coğrafyasına sonradan hâkim olan Kimmerler ve İskitler ile bağlantılı olduğu düşünülmektedir.¹⁸⁹

2.1.6. Andronovo Kültürü

MÖ II. binyılda Hazar Denizi'nin kuzey ve kuzeybatısındaki bozkırlar, Srubna Kültürü'nün yayıldığı sahayı teşkil etmektedir. Denizin doğu ve kuzeydoğu sahasında ise aynı bin yıl içinde Andronovo Kültürü varlık göstermiştir. Andronovo Kültürü çok geniş bir coğrafyaya yayılmıştır. Bu coğrafya, batıda Ural Nehri'nden itibaren Güney Sibirya'nın batı kısmını kapsamış ve aynı zamanda Hazar Denizi'nin doğusundaki Türkistan'ın önemli bir bölümünü de içine almıştır.¹⁹⁰ Bu kültüre, Altayların batısından Yenisey'e kadar uzanan bölgelerde, hatta Kazakistan ve Güney Ural bozkırlarında bile rastlanılmasına rağmen, kültürün esas merkezlerinden biri Minusinsk Havzası olmuştur.¹⁹¹ Andronovo Kültürü'nün keşfine sebebiyet veren ilk kazı çalışmaları günümüzde Rusya Federasyonu'na bağlı olan Hakasya ve çevresinde yapılmıştır. Bu çalışmaların hepsini Rus arkeologlar yürütmüş ve elde edilen materyallere bakılarak

¹⁸⁷ D.W. Anthony, *age.*, p. 439-441.

¹⁸⁸ L. Koryakova, A.V. Epimakhov, *age.*, p. 114.

¹⁸⁹ J.P. Mallory, D.Q. Adams, *age.*, p. 542.

¹⁹⁰ Elvin Yıldırım, "Tunç Çağı Andronovo Kültürü Mezarları ile Türkler Arasındaki İlişkiler", *I. Uluslararası Türk-İslam Mezar Taşları Kongresi Bildiriler Kitabı*, Aydın, 2018, s. 623-624.

¹⁹¹ A.P. Okladnikov, *agm.*, s. 122-123.

kültürün MÖ XVIII-XIII. yüzyıllar arasında varlık gösterdiği düşünülmüştür. Ancak sonradan çalışmaların gelişmesi ile birlikte Andronovo Kültürü'nün MÖ III. binyılın son çeyreğine kadar gittiği tespit edilmiştir.¹⁹²

Andronovo kültür sürecinde Altaylarda çok kudretli ve zengin bir toplumsal yaşamın varlığı gözlemlenmiştir. Bu dönemdeki bakır ve bronz eserlerin üzeri tamamen veya kısmen altın plakalarla kaplanmıştır. Altın'ın işlenmesi ve eserler üzerinde kullanılması, Andronovo Kültürü'nün madencilik faaliyetleri bakımından gelişmiş bir kültür olduğunun göstergesidir. Öyle ki Altay Bölgesi, MÖ II. binyılda altın endüstrisinin merkezi konumunda olmuştur.¹⁹³ Bu kültüre mensup insanların temel geçim kaynağı hayvancılık faaliyetleri idi. Andronovo insanı gelişmiş bir sürü yetiştirici ekonomiye ve ilkel bir tarım anlayışına sahipti. Mezarlarda ele geçen kapların üzerlerindeki izlerden temel gıda maddelerinin süt ürünleri olduğu anlaşılmaktadır. Yerleşim merkezlerindeki besin atıklarının hemen hemen hepsini sığır, koyun ve at kemikleri teşkil etmektedir. Atlar bu dönemde büyük bir ihtimalle binicilik için kullanılmıştır.¹⁹⁴ Klyashtorny'e göre, Andronovo Kültürü'nün geç safhasına gelindiğinde (MÖ XII-IX. yüzyıllar), hayvancılığa dayalı ekonominin oluşum süreci bütünüyle tamamlanmıştır.¹⁹⁵

Andronovo mezarları, kültür içindeki sosyal yaşamın belirlenmesinde önemli bir rol oynamaktadır. Genellikle kurgan içinde yer alan oyma mezara gömme ve cesedin yakılması şeklinde iki farklı defin örneği karşımıza çıkmaktadır. Mezar içinde bulunan ölümler hocker (cenin) pozisyonunda yatırılmışlardır. Ölümlerin yatırılış yönü cinsiyete bağlı olarak farklılık göstermektedir. Eğer yatırılan ceset bir kadına ait ise sol yanına, bir erkeğe ait ise sağ yanına yatırılmıştır. Bu geleneğin, Andronovo Kültürü'nün geç safhalarında terk edildiği görülmektedir. Andronovo mezarları içerik bakımından son derece zengindir. Vefat eden kişiye ölümden sonraki yaşamında kullanması için bırakılan malzemeler arasında çömlekler başta gelmektedir. Çömleklerin içerisinde et, tahıl ve süt ürünleri bulunmuştur. Erkeklere ait mezarlarda, onların savaşçı özelliklerini ifade eden balta, bıçak, mızrak ve ok uçları ele geçirilmiştir. Kadın mezarlarında ise çömlekler ile birlikte süs eşyalarının varlığı dikkat çekmektedir.¹⁹⁶ Birçok kültürde

¹⁹² E. Yıldırım, agm., s. 623.

¹⁹³ B. Ögel, *age.*, s. 22-23.

¹⁹⁴ S.G. Klyashtorny, T.İ. Sultanov, *age.*, s. 15.; A.P. Okladnikov, agm., s. 123.

¹⁹⁵ S.G. Klyashtorny, T.İ. Sultanov, *age.*, s. 18.

¹⁹⁶ E. Yıldırım, agm., s. 626-627.; S.G. Klyashtorny, T.İ. Sultanov, *age.*, s. 18.

olduğu gibi, Andronovo Kültürü'ne mensup insanların arasında da sosyal statü farklılığının olduğu düşünülmektedir. Bu farklılığın en belirgin yansıması, kurgan boyutlarında ve kurgan içindeki eşyaların çeşitliliğinde kendini göstermektedir. Fakir bireylere ait olduğu tahmin edilen mezarların boyutları son derece küçüktür. Bu mezarların içleri sıradan eşyalar ve bazı silahlardan müteşekkildir. Bunun tersine zenginlere ait mezarların boyutları devasa niteliktedir. Ölünün yanına koyulmuş eşyalar, miktar ve kalite bakımından diğerlerinden bariz bir şekilde ayrılmaktadır.¹⁹⁷

2.2. Hazar Çevresinde Urartular

Hazar Denizi çevresinde MÖ I. binyılın ilk yarısında faaliyet göstermiş ilk belirgin yerleşik siyasi teşekkülü, Doğu Anadolu'ya egemen olmak amacıyla askeri seferler düzenleyen Asur Krallığı'na karşı müşterek bir mücadele veren bazı beyliklerin bir araya gelerek kurduğu Urartu Krallığı meydana getirmiştir. Urartu Krallığı, MÖ IX. ve VI. yüzyıllar arasında varlık göstermiş ve Demir Çağ'ının en önemli krallıklarından biri olmuştur. Krallık, kuruluş yıllarında sadece Van Göl'ü ve çevresinde etkin iken, MÖ VIII. yüzyılda batıda Malatya (Melid-Melitia) sınırlarından doğuda Hazar Denizi'ne, kuzeyde Aras Nehri'nden güneyde Toros Dağları'na ve son olarak güneydoğuda Urmiye Göl'üne kadar oldukça geniş bir coğrafyaya hükmetmiştir.¹⁹⁸

Urartular hakkındaki en erken bilgiler, en büyük siyasi ve askeri rakibi olan Asur'un yazılı vesikalarından öğrenilmektedir. MÖ XIII. yüzyıla kadar giden söz konusu vesikalarda Urartu Ülkesi için "Uruatri/Uratrı" ve "Nairi" isimleri karşımıza çıkmaktadır. Uruatri ismi ilk kez Asur kralı I. Salmanassar'ın (MÖ 1274-1245) yazıtlarında yer almaktadır. Asur kralı, iktidarının ilk yılında kuzeyde kendisine karşı gelen bütün Uruatri Ülkesi'ne boyun eğdirdiğinden bahsetmektedir.¹⁹⁹ Salmanassar'ın idaresinden sonra halefi I. Tukulti-Ninurta (MÖ 1244-1208) Dönemi'nde ise bu kez Van Gölü çevresi için Nairi teriminin kullanıldığı görülmektedir. Asur şehrinde bir

¹⁹⁷ S.G. Klyasthorny, T.İ. Sultanov, *age.*, s. 18-19.

¹⁹⁸ Pınar Pınarcık, "Urartu Krallığı'nın Tarihi Coğrafyası Hakkında Yeni Öneriler", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. XXVII, S. 2, 2012, s. 460.

¹⁹⁹ I. Salmanassar, Uruatri Ülkesi'ne yaptığı seferden şu şekilde bahseder: "Onların görkemli dağlarının kayalarına çıktım. Himme, Uatkun, Masgun (Margun), Salua, Halıla, Luha, Nilipahri (Z/Sallipahri) ve Zingun ülkelerini fethettim, 8 ülkeyi ordularıyla birlikte yendim, 51 kentini yakıp yıktım, tüm mal varlıklarını ellerinden aldım. Bütün Uruatri Ülkesini 3 gün içinde yendim. Asur'a boyun eğdirdim. Gençlerini seçtim ve hizmetime aldım. Onlara (Uruatri ülkelerine) her zaman için ağır bir haraç yükünü zorla kabul ettirdim." Buna göre ilgili yazıtta geçen Uruatri Ülkesi, 8 önemli bölge (ülke) ve 51 kentten oluşmaktadır. Kral, Uruatri terimi altında sekiz ülkeyi birleştirmektedir. Bkz. Mirjo Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, (Çev. Belgin Aksoy), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2006, s. 29. Ayrıca bkz. Altan Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, Yaşar Eğitim Kültür Vakfı, İzmir, 1997, s. 16.

sarayın onarımını belgeleyen yazılı vesikaya göre Asur kralı, kuzeydeki Nairi ülkesine büyük bir sefer düzenlemiş ve ülkede bulunan kırk üç kralı mağlup etmiştir. Asur belgelerinde ilk kez bu kral döneminde geçen Nairi ifadesi, Urartu kralları tarafından çift dilli yazıtlar (bilingual) dışında hiçbir yerde kullanılmamıştır.²⁰⁰ Urartu kralları kendilerine ait çift dilli yazıtların Asurca bölümünde “Nairi kralı” unvanını kullanırken, metnin Urartuca bölümünde ise “Biainili kralı” unvanını tercih etmişlerdir.²⁰¹ I. Tukulti-Ninurta’dan sonra uzun bir süre boyunca bölgede Asur nüfuzunun kaybolduğu görülmektedir. Asur Devleti’nin bölgeye olan ilgisi I. Tiglat-Pileser (MÖ 1114-1076) Dönemi’nde yeniden canlanmıştır. Tiglat-Pileser, beş yıllık faaliyetlerini anlattığı prizma yazıtında Nairi kralları ile çarpıştığını ve onları mağlup ettiğini belirtmiştir.²⁰² Onun ölümüyle birlikte Asur tahtına geçen Asur-bel-kala’da (MÖ 1074-1056) bölgeye bir sefer düzenleyerek, Asurluların kuzeye yayılım siyasetini devam ettirmiştir.²⁰³ XIII. ve IX. yüzyıllar arasında bölgede dağınık bir biçimde bulunan beylikler, ortak düşman Asur’a karşı birlikte hareket etme yolunu seçmişlerdir. “Feodal Beylikler Dönemi”, “Urartu’nun Proto Tarihi” veya “Uruatri-Nairi Konfederasyonları Dönemi” olarak adlandırılan bu dönemden sonra beyliklerin müşterek hareket ihtiyacı büyümüş ve MÖ IX. yüzyılda merkezi bir Urartu Krallığı ortaya çıkmıştır.²⁰⁴

Asur askeri baskısına karşı direnebilmek amacıyla merkezi bir krallığın oluşturulmasında kaynaklarda adı geçen üç kralın payı son derece büyüktür. Bu krallar Arame (Aramu), I. Sarduri ve İşpuini’dir. Arame, bölge adı Urartu ile ilişki içinde geçen ilk kraldır. Bu kralın faaliyetleri Asur kaynaklarından öğrenilmektedir. Urartu ismine ilk defa rastladığımız III. Salmanassar’ın (MÖ 858-824) yıllıklarında, söz konusu kralın Urartulu Arame’ye karşı giriştiği yoğun mücadeleler anlatılmaktadır.²⁰⁵ Asur kralı, Urartu üzerine yaptığı seferler sonucunda Arame’nin kralî şehirleri Sugunia ve Arzaşkun’u ele geçirmiştir. III. Salmanassar’a ait yıllıklardan anlaşıldığı kadarıyla Van Gölü çevresinde merkezi bir devlet olma yolundaki ilk adımlar Arame Dönemi’nde

²⁰⁰ A. Çilingiroğlu, *age.*, s. 17.

²⁰¹ Urartular, kendi ülkelerini “Biainili” olarak adlandırmaktaydılar. Bkz. M. Salvini, *age.*, s. 28.

²⁰² A. Çilingiroğlu, *age.*, s. 17-19.

²⁰³ A. Çilingiroğlu, *age.*, s. 20.

²⁰⁴ Veli Ünsal, *Eski Anadolu’da Teokratik Devlet Düzeni (Hitit ve Urartu)*, Berikan Yayınları, Ankara, 2013, s. 146.

²⁰⁵ Mirjo Salvini, “Urartu Tarihine Genel Bir Bakış”, *Urartu-Doğu’da Değişim*, (Ed. Kemalettin Köroğlu-Erkan Konyar), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2011, s. 79. Ayrıca bkz. M. Salvini, *age.*, s. 36.

atılmıştır. Bununla birlikte tarihselliği kanıtlanan Urartuların bu ilk kralı hakkında, tarihi materyallerin eksikliğinden dolayı çok az şey bilinmektedir.²⁰⁶

Arame'den sonra Urartu tahtına I. Sarduri (MÖ 844(40)-830(28)) geçmiştir. Sarduri, Urartu Krallığı'nın ikinci kurucusu olarak kabul edilmektedir. Bu kralın dönemiyle beraber Urartuların yazılı tarih aktarımları da başlamıştır.²⁰⁷ Zira Asurca kaleme alınan ve ilk Urartu yazılı belgesi olan Sardur Burç (Madırburç) yazıtı bu kralın dönemine aittir. I. Sarduri Dönemi'nde de Asur'a karşı mücadelenin hız kesmeden devam ettiği görülmektedir. Asur kralı III. Salmanassar, Sarduri'nin başa geçmesiyle birlikte bölgede Asur'la baş edebilecek tek siyasi güç haline gelen Urartuları durdurmak amacıyla, komutanı Daian-Assur'u Hubuşkia ve Muşaşir (Ardini) bölgelerine göndermiş ve Asur komutanı bu sefer sırasında birçok Urartu kalesini yerle bir etmiştir.²⁰⁸

Sarduri'den sonra kral olan İşpuini'nin iktidarında Urartu Krallığı, örgütlenmesini tamamlamış ve daha sonraki dönemlerde tarihini belirleyecek ana hatlarını kazanmıştır. İşpuini Dönemi'nde bayındırlık faaliyetleri artmış, ülkenin doğusuna, kuzeyine ve güneyine yeni kaleler inşa edilmiş ve Tanrı Haldi baş tanrı olarak kabul edilerek Haldi devlet kültürü Urartu'ya getirilmiştir.²⁰⁹ Ayrıca bu dönemde Urartuların Urmiye Gölü havzasında ve Hazar çevresinde faaliyet göstermeye başladıkları görülmektedir. İşpuini ve oğlu Menua'ya ait ortak yazıtlarda anlatıldığına göre Urartular, kuzeydoğuda Transkafkasya Bölgesi'ne birtakım seferler düzenleyerek Gökçe Göl (Sevan Gölü) çevresindeki ülkelerden önemli ganimetler elde etmişlerdir.²¹⁰ Adı geçen Transkafkasya Bölgesi, Urartular için her daim tercih edilen bir askeri hedef olarak kalmıştır. Krallığın ilk yıllarındaki Transkafkasya seferleri, tam anlamıyla bir fetih amacından ziyade daha çok yağma amacıyla yapılmış seferlerdir.²¹¹

Urartu kralı İşpuini, tahta çıktıktan bir süre sonra oğlu Menua'yı tahta ortak etmiştir. Ortak iktidar sürecinin hangi koşullar altında ve ne zaman başlamış olduğu kesin değildir. Bu süreç Urartu Krallığı'nın en büyük düşmanı Asur'un zayıfladığı bir döneme denk gelmiştir. İşpuini ve Menua, rakiplerinin zor durumundan istifade ederek

²⁰⁶ M. Salvini, *age.*, s. 36.; V. Ünsal, *age.*, s. 147-149.

²⁰⁷ M. Salvini, *age.*, s. 43.

²⁰⁸ V. Ünsal, *age.*, s. 150.

²⁰⁹ M. Salvini, *age.*, s. 47-49.; V. Ünsal, *age.*, s. 151.

²¹⁰ Armağan Tan, *Urartu Krallığı'nın Kuruluşu*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İstanbul, 2010, s. 59.; V. Ünsal, *age.*, s.153.; A. Çilingiroğlu, *age.*, s. 30-32.

²¹¹ M. Salvini, *age.*, s. 50.

genişleme politikasını sürdürmüşlerdir. Menua'nın tek başına idareyi ele aldığı dönemde Urartular, giderek güçlenmeye devam etmiş ve imar faaliyetlerine ayrıca önem vermişlerdir. Bu dönemde Aras Ovası Urartu egemenliğine geçmiştir. Batıda Fırat Nehri'ne ulaşılmış, güneydoğuda Manna toprakları tehdit edilmiş ve güneyde Yukarı Dicle bölgesinde Asur ile karşı karşıya gelinmiştir.²¹² Babası İşpuini ile ortak krallık döneminde başlayan ve kısmen Hazar çevresine nüfuz etmek amacıyla yapılan askeri faaliyetlerin benzerleri Menua Dönemi'nde de karşımıza çıkmaktadır. Menua, kendisine ait olan Körzüt Yazıtı'ndan edindiğimiz bilgilere göre Transkafkasya Bölgesi'ne bir sefer düzenlemiş ve kuzeyde Erikua (Erequa/Erakuahi) Ülkesi'ni dize getirmiştir. Urartu kralı bölgeye yapmış olduğu seferlerini sadece yağma amacıyla değil, aynı zamanda bölgede kalıcı olmak amacıyla gerçekleştirmiştir. Nitekim askeri seferler ile birlikte bölgede kaleler ve garnizonlar da inşa edilmiştir.²¹³ Menua, kale ve garnizonları inşa ettirerek Hazar coğrafyasının batı ve güneybatı kısımlarını oluşturan Transkafkasya'da denetimi ele alma politikasını başlatmıştır. Kral Menua'nın uygulamış olduğu bu politikayı ardılları da devam ettirmiştir.

Babası Menua'nın ölümünden sonra tahta çıkan I. Arğişti, Transkafkasya Bölgesi'ne yapılan Urartu seferlerini sürdürmüştür. İktidarının üçüncü yılında Sevan Gölü çevresine sefer düzenleyen kral, bölgedeki kabileleri mağlup etmiş ve Etiuni Ülkesi'ni fethetmiştir.²¹⁴ Bunun yanı sıra Arğişti'nin iktidarında Erebuni ve Arğiştihinili kentleri kurularak günümüzdeki Ermenistan topraklarının büyük bir kısmı Urartu egemenliğine girmiştir. Erebuni ve Arğiştihinili şehirlerinin kurulması Aras Ovası'nda Urartu mülkiyetinin tamamlanmasına işaret etmektedir. Bu durum hem ovanın verimli arazisinin tarımsal faaliyetler için kullanılmasını mümkün kılmış hem de gelecekte Transkafkasya Bölgesi'ne yapılacak seferler için de sağlam bir askeri üssün oluşmasını sağlamıştır.²¹⁵ Ayrıca bu dönemde kuzeyde yeni bir tehlikenin ortaya çıktığı görülmektedir. Kendisine ait yıllıklardan öğrendiğimiz bilgilere göre Arğişti, iktidarının on üçüncü yılında kuzeyde İşkiqulu Ülkesi'ne kadar ilerlediğini belirtmektedir. İşkiqulu teriminin yakın bir süre zarfı içinde Ön Asya dünyasını derinden etkileyecek İskitler ile bağlantılı olduğu düşünülmektedir.²¹⁶

²¹² M. Salvini, *age.*, s. 58-59.

²¹³ V. Ünsal, *age.*, s. 157.

²¹⁴ A. Çilingiroğlu, *age.*, s. 36-38.

²¹⁵ M. Salvini, *age.*, s. 70-71.

²¹⁶ A. Çilingiroğlu, *age.*, s. 37-38.; V. Ünsal, *age.*, s. 159.

I. Arğışti Dönemi'ne kadar Urartuların daha önceden sınırlarını belirlediğimiz Hazar coğrafyasında tam anlamıyla yayılım göstermiş olduğunu söylemek oldukça zordur. Urartuların ilk hükümdarları genel itibarıyla, kısmen Hazar çevresinde yer alan Transkafkasya'nın batı kesimlerinde ağırlık göstermişlerdir. Genel bir ifadeyle bu bölge klasik dönemdeki Armenia Ülkesi'nin batısına tekabül etmektedir. I. Arğışti Dönemi, Hazar coğrafyasına sonradan yapılacak seferler için bir hazırlık dönemi gibidir. Onun hükümdarlığından sonra tahta geçen II. Sarduri (MÖ 756-730) ve II. Arğışti (MÖ 714-685) dönemlerinde ise Urartu ordularının Hazar Denizi'ne son derece yakın bölgelere askeri harekâtlar düzenlediği görülmektedir. Konumuz ile doğrudan bağlantılı bu iki kral ve söz konusu doğu seferleri ayrı bir başlık altında incelenmiştir.

2.2.1. II. Sarduri ve II. Arğışti'nin Hazar Kıyılarına Yakın Bölgelere Seferleri

İşpuini ve Menua dönemiyle başlayan Urartu Krallığı'nın yükselişi, II. Sarduri Dönemi'nde zirve noktasına ulaşmıştır. I. Arğışti'den güçlü ve görkemli bir krallık devralan II. Sarduri, babasının kuzeydeki yayılım politikasını sürdürmüştür. Bu dönemde Urartular, kuzeyde Karadeniz kıyılarındaki Kulha (Kolhis) Bölgesi'ne kadar ilerlemişler ve Hazar Denizi'ne yakın bölgelerle ilgilenmeye başlamışlardır. Kral, iktidarının ilk yıllarında kuzeyde ve kuzeydoğudaki kavimlerle mücadele ettikten sonra doğuda Puluadi Ülkesi'ne bir sefer düzenlemiştir. Puluadi Ülkesi'ne düzenlenen seferin ayrıntılarına Seqindel Yazıtı'nda rastlamak mümkündür. Seqindel, günümüzde İran'ın Doğu Azerbaycan Eyaleti içerisinde olup Ahar (Eher) şehrinin otuz beş kilometre kuzeybatısında yer almaktadır.²¹⁷ Bölgenin mevcut konumunun Hazar Denizi'ne olan yakınlığı dikkat çekicidir. II. Sarduri, Puluadi Ülkesi'ne yapmış olduğu seferi şu şekilde anlatmıştır:

“...Tanrı Haldi mızrağı ile sefere çıktı... Puluadi ülkesi kralı Ultudiau'yu yendi... Arğışti oğlu Sarduri sefere çıktı. Sarduri der ki: 21 kale, 55 kenti bir günde ele geçirdim. Savaş sonucu krali kent Libliuni 'yi fethettim...”²¹⁸

Urartular, ilk defa II. Sarduri Dönemi'nde ordularını bu kadar doğuya yönlendirmişlerdir. Salvini, Puluadi'ye yapılan seferin ganimet elde etmek amaçlı olmadığını söylemektedir. Ona göre bölgede yapılan imar faaliyetleri planlı bir fetih

²¹⁷ Ayla Baş, “Urartu Krallığı'nın Doğu Politikası: Nedenler ve Sonuçlar”, *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 39, 2018, s. 15.

²¹⁸ A. Baş, agm., s. 15.

politikasının ürünüdür.²¹⁹ Buradan Urartuların Hazar çevresinde nüfuzlarını arttırmak istedikleri sonucuna varmak mümkündür. II. Sarduri'ye ait günümüze ulaşan yazılı vesikalar maalesef bu bölge hakkında başka bir bilgi vermemektedir. Urartular bu seferden sonra kral II. Arğişti Dönemi'ne kadar Hazar Denizi'ne yakın bölgelere sefer düzenlememişlerdir. Muhtemelen bunun en büyük sebeplerinden biri Puluadi Ülkesi'ne düzenlenen seferden kısa bir süre sonra Asur'un yeniden toparlanması ve Urartu aleyhinde genişlemeye başlamasıdır. MÖ 745'te Kalah şehrinde gerçekleşen bir isyan ile Asur tahtına oturan III. Tiglat-Pileser (MÖ 745-727), ülke içindeki düzeni sağladıktan sonra kuzey Suriye'de askeri harekâtlara girişmiş ve bölgede etkin olan Urartularla karşı karşıya gelmiştir. Önce kuzey Suriye topraklarını ele geçiren Asur kralı, daha sonra Urartu ordularını yenilgiye uğratmış ve MÖ 743 yılında başkent Tuşpa'yı kuşatmıştır. Asur'un bu sert müdahalesine rağmen II. Sarduri'nin iktidarında Urartu Krallığı genel bir refah dönemi yaşamıştır.²²⁰

II. Sarduri'den sonra Urartu Krallığı'nın başına I. Rusa (MÖ 730-714) geçmiştir. Rusa Dönemi, Asur ile çatışmaların had safhaya çıktığı bir dönem olmuştur. Özellikle güneydoğudaki bölgelerde krallığın ilk yıllarından beri süregelen Asur ile mücadele yeniden alevlenmiştir. I. Rusa'nın iktidarı Asur'un meşhur kralı II. Sargon'un yükselişi ile aynı döneme denk gelmektedir. Kendisinden önceki tüm Urartu kralları gibi Rusa'nın da Transkafkasya Bölgesi'ne sefer düzenlediği görülmektedir. Gökçe Göl kıyısında bulunan Kelagran (Kolagran) Yazıtı'na göre kral, gölün her iki yakasına sefer yaparak yirmi üç kralı mağlup etmiş ve Teişeba adında bir krali kent kurmuştur. Bunun yanı sıra Kuma Köyü'nde bulunan bir başka yazıtta göre ise Uelikuhi Ülkesi'ne yapılan sefer sonucunda bölgeye kral tarafından bir vali atanmış ve Haldi adı verilen bir kent daha kurulmuştur.²²¹ I. Rusa'nın Sevan Gölü çevresindeki askeri seferleri ve imar faaliyetleri, kuzeyden gelen atlı göçebe kavimlere karşı bir önlem alma çabası olarak değerlendirilmektedir. Muhtemelen bu dönemde Kimmerler ve İskitler, Urartu sınırlarına dayanmışlardı. Kuzeyde baş gösteren göçebe tehlikesine rağmen I. Rusa'nın iktidarında Urartular, güney ve güneydoğu cephesine Asur'a karşı ağırlık vermek durumunda kalmışlardır. Bu dönemde Urmiye Göl'ü çevresindeki Manna²²² olarak

²¹⁹ M. Salvini, *age.*, s. 82.

²²⁰ M. Salvini, *age.*, s. 82-83.; V. Ünsal, *age.*, s. 161-162.; A. Çilingiroğlu, *age.*, s. 39-40.

²²¹ A. Çilingiroğlu, *age.*, s. 41.; V. Ünsal, *age.*, s. 162.

²²² Kesin sınırları tartışmalı olmakla birlikte, genel bir ifadeyle Urmiye Gölü'nün güney ve güneydoğu kıyılarını çevreleyen tarihi bir bölgedir. Bu bölge MÖ I. binyılın ilk yarısında Urartu ve Asur krallıklarının mücadele sahası olmuştur. Manna, jeopolitik konumu itibarıyla her iki krallık için son

adlandırılan bölgede Asur ve onun müttefiklerine karşı ciddi bir çatışmaya girişilmiştir. Urartular, Manna Ülkesi'nden çıkarmak için planlar yapan Asur kralı II. Sargon, Asur istihbarat servisinin başında olan veliaht prens Sanherib'in gönderdiği raporlar doğrultusunda Urartulara kesin bir darbe indirmek amacıyla savaş hazırlıklarını hızlandırmıştır. Zira bu raporlarda, Urartu kralı I. Rusa'nın, Kimmerlere karşı başarısız savaşlar verdiği ve ordusunun yıprandığı yönünde bilgilerden bahsedilmektedir.²²³ Urartuların zor durumundan faydalanmak isteyen II. Sargon, MÖ 714 yılında meşhur Sekizinci Seferine çıkmış ve I. Rusa ile birlikte müttefiklerini mağlup etmiştir.²²⁴ II. Sargon'un seferinden sonra I. Rusa'nın iktidarı son bulmuş ve yerine II. Arğişti (MÖ 714-685) geçmiştir. II. Arğişti hakkında bilgi veren yazılı vesikalar sınırlıdır. Bu kralın döneminde Urartu topraklarında Kimmerler ile mücadeleler artış göstermiştir. Dış politikada Kuzey Suriye'deki şehir devletleri Asur'a karşı isyana teşvik edilmiş, aynı zamanda Tabal ve Muşki ülkeleri ile diplomatik ilişkiler kurulmuştur.²²⁵

Urartu kralları arasında II. Arğişti'nin Hazar Denizi'ne en yakın bölgelere sefer düzenleyen kral olması bizim açımızdan son derece önemlidir. Babası I. Rusa'nın döneminde kesintiye uğrayan doğu seferleri, II. Arğişti Dönemi'nde yeniden canlanmıştır. Kralın doğu seferleri hakkındaki bilgiler Razlıq, Neşteban ve Şişeh yazıtlarından gelmektedir.²²⁶ Yazıtlar, Sabalan Dağı eteklerinde bulunmuştur. Sabalan günümüzde İran'ın Erdebil eyaletinin sınırları içerisinde yer almaktadır ve burası Hazar kıyılarına çok yakındır. Yazıtlar, doğudaki yeni ülkelerin (Arhu, Uşulu ve Buqu) fethinden ve kralın kendi adını verdiği Arğişti-irdu (Arğiştei irdusi) şehrinin yapılışından bahsetmektedir.²²⁷ Söz konusu yazıtlardan birinde Arğişti şu şekilde seslenmektedir:

derece önem arz eden bir ülkeydi. Manna Ülkesi ve bu ülke üzerinde gelişen Asur-Urartu mücadelesi hakkında daha fazla bilgi için bkz. Suzan Akkuş Mutlu, "Asur ve Urartu Devleti'nin Manna Ülkesi Üzerindeki Hâkimiyet Politikası", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C. IV, S. XI, 2017, ss. 225-239.

²²³ A. Çilingiroğlu, *age.*, s. 41-42.; V. Ünsal, *age.*, s. 163.

²²⁴ II. Sargon'un Manna Ülkesi üzerinden Urartu Krallığı'na karşı yapmış olduğu bu sefer sonucunda Urartu Krallığı'nın Urmiye Gölü çevresindeki hâkimiyeti çok sert bir darbe almıştır. Asur kralı, Uauş(Uesi) Dağı eteklerinde Rusa ve müttefiklerini mağlup ettikten sonra Van Gölü ve Kuzeybatı İran arasındaki Urartu yerleşimlerine saldırılar düzenlemiştir. Öyle ki Kral İşpuini'den beri kutsal bir merkez olarak kabul edilen Muşaşir bile Asurlular tarafından yağmalanmıştır. Bu sefer hakkında daha fazla bilgi ve öneriler için bkz. Altan Çilingiroğlu, "Sargon'un Sekizinci Seferi Ve Bazı Öneriler", *Anadolu Araştırmaları*, S. IV-V, 1977, ss. 235-251.

²²⁵ V. Ünsal, *age.*, s. 164-165.

²²⁶ A. Baş, *agm.*, s. 17.

²²⁷ M. Salvini, *age.*, s. 113.; A. Çilingiroğlu, *age.*, s. 43.

“Tanrı Haldi’nin gücü ile Rusa oğlu Arğişti söyler: Arhu ülkesine sefere çıktım. Uşulu, Buqu ülkelerini ele geçirdim. Muna nehrine kadar ilerledim, oradan geri döndüm. Gir, Gitsuha(ni), Tuişdu ülkelerini zapt ettim... Ele geçirdiğim ülkeleri haraca bağladım. Zorla ele geçirdiğim kaleleri yeniden inşa ettim. Adını Arğişti-irdu koydum...”²²⁸

II. Arğişti bu sefer sonrasında bölgede askeri garnizonlar inşa ettirmiştir.²²⁹ Bu durum seferin sadece yağma için yapılmadığı aynı zamanda bölgede Urartu idaresinin tesisi için çaba gösterildiği ihtimalini ortaya çıkarmaktadır. Ancak bölgede ele geçirilen yazıtlar haricinde bu alanın Urartu egemenliğine girdiğini doğrudan kanıtlayacak herhangi bir emarenin bulunamamış olması, Hazar Denizi’ne yakın bölgelere yapılan seferlerin aslında ganimet amaçlı olduğunun bir göstergesi olarak yorumlanmaktadır.²³⁰ Bununla birlikte Şişeh ve Razlıq yazıtlarının civarında bulunan bazı yapı kalıntılarının, II. Arğişti’nin bölgede kurduğunu iddia ettiği garnizonlara ait olabileceği de düşünülmektedir.²³¹ Görüldüğü üzere bu seferlerin amacı tartışmalı bir konudur. Her ne kadar şimdilik elimizde bu tartışmaya nokta koyacak bir kanıt olmasa da, Arğişti’nin kendisine ait yazıtlarda bölgede kaleler inşa ettiğini açıkça belirtmesi, Urartu Krallığı’nın Hazar Denizi’ne yakın bölgelerde nüfuzunu güçlendirme politikası gütmüş olduğunu göstermektedir. Kuşkusuz bölgeye yapılan seferlerin başta ekonomik ve siyasi olmak üzere birçok sebebi bulunmaktadır. Özellikle I. Rusa Dönemi’nde güneyden gelen Asur darbesine karşı doğuda yeni arayışların başlamış olması kuvvetle muhtemeldir. II. Sargon’un sekizinci seferinden sonra Urmiye Gölü’nün güneyi ve güneydoğusunda denetimini yitiren Urartular²³², nispeten kaybedilen ekonomik ve siyasi güçlerini yeniden toparlamak için askeri harekâtlarını Hazar kıyılarına yakın ülkelere yöneltmiş olmalıdırlar. Bunun yanı sıra I. Arğişti Dönemi’nden itibaren Hazar Kapıları’ndan güneye doğru Urartu nüfuz bölgelerine gelmeye başlayan atlı göçebe kavimlere karşı, Hazar kıyılarına yakın alanlarda bir tampon bölgenin kurulmaya çalışılmış olması ihtimali de söz konusudur. Nitekim II. Rusa Dönemi’nde Kimmerler ile birlikte İskitlerin de bölgede faaliyet göstermeye başlamaları bu görüşü dikkate almaya değer hale getirmektedir.

²²⁸ A. Çilingiroğlu, *age.*, s. 43-45.

²²⁹ A. Baş, *agm.*, s. 22.

²³⁰ Mehmet E. Özdoğan, *Urartu Krallığı’nın Sınırları Sorunu*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2011, s. 65.

²³¹ A. Baş, *agm.*, s. 22.

²³² A. Baş, *agm.*, s. 17.

II. Arğıştı Dönemi'nden sonra Urartuların Hazar kıyılarına olan ilgisi azalmıştır. II. Rusa'nın (MÖ 685-645) tahta geçişi ile birlikte yeniden bir Urartu yükselişi meydana gelmiş olsa da, bu yükselişin daha çok imar alanında olduğu görülmektedir. Onun döneminde göçebelerle mücadele etmek yerine müzakere edilmiş ve Urartu Krallığı'nın toprak bütünlüğü korunmaya çalışılmıştır. Benzer şekilde ezeli düşman Asur'a karşı da politikanın değiştiği görülmektedir. II. Rusa, Asurluların son büyük hükümdarı Asurbanipal (MÖ 668-627) ile diplomatik ilişkileri geliştirme yoluna gitmiş ve Asur'un başkenti Ninive'ye (Ninova) bir heyet göndermiştir. Ön Asya'nın bu iki önemli devleti arasındaki yakınlaşma II. Rusa'dan sonraki dönemde de devam etmiştir.²³³ Krallığın II. Rusa'dan sonra giderek zayıflaması ve bu durumu takiben Asur İmparatorluğu'nun Babil ve Med krallıkları tarafından yıkılması ile birlikte Ön Asya'da güç dengeleri MÖ VII. yüzyılın son dönemlerinde değişmiştir. Bu tarihlerde bölgede herhangi bir siyasi gelişim gösteremeyen Urartu Krallığı, Medlerin veya İskitlerin saldırıları sonucunda tarih sahnesinden çekilmiştir.²³⁴

2.3. Hazar Çevresinde Kimmerler

Hazar Denizi'ni çevreleyen geniş coğrafyanın büyük bir bölümü MÖ I. binyıl içerisinde atlı göçebe kavimlerin yaşam sahasını teşkil etmiştir. Hazar çevresinde faaliyet gösteren göçebeler arasında yazılı kaynaklarda adı geçen ilk topluluk Kimmerler'dir. Merkezi Kırım olmak üzere, Karadeniz'in kuzeyi, Kafkasya ve Avrasya bozkırlarında yaşamış olan Kimmerler²³⁵, İskitler ile birlikte tarih sahnesinde son derece önemli bir rol oynamışlardır. MÖ VIII. yüzyılda Karadeniz'in kuzey bozkırlarından yola çıkarak Hazar Kapıları'ndan geçen ve sonrasında Ön Asya dünyasında görülen bu topluluk, kısa bir süre zarfında dönemin büyük güçleri Urartu, Asur, Frig ve Lidya üzerinde baskı kurmuş ve söz konusu medeniyetler ile çeşitli ilişkiler içerisinde olmuştur.

Atlı göçebe kültürün Karadeniz-Hazar bozkırlarındaki ilk temsilcileri sayılan Kimmerlerin menşei hakkında bilim dünyasında fikir birliği sağlanamamıştır. Kimmerler hakkında Türkiye'de önemli çalışmalar yürütmüş olan M. Taner Tarhan, onları Ural-Altay kökenli göçebelerin batı kolunu oluşturan Proto-Türkler olarak

²³³ V. Ünsal, *age.*, s. 166-169.

²³⁴ A. Çilingiroğlu, *age.*, s. 47.; V. Ünsal, *age.*, s. 169.

²³⁵ M. Taner Tarhan, "Eski Anadolu Tarihinde Kimmerler", *Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü I. Araştırma Sonuçları Toplantısı (İstanbul 23-26 Mayıs 1983) Bildirileri*, Ankara, 1983, s. 109.

tanımlamaktadır.²³⁶ Bununla birlikte yabancı araştırmacıların büyük çoğunluğu Kimmerleri Hint-Avrupalı olarak kabul etmektedirler. Bazıları Kimmerlerin Thraklar ile bağlantılı olduğunu ileri sürerken,²³⁷ bazıları ise onların Frigya grubuna dâhil olduklarını, Bulgarların ataları olduklarını veya İran kökenli olduklarını ileri sürmektedir.²³⁸ Esasen elimizdeki tarihi materyaller göz önüne alındığında, bu topluluğun menşei hakkında kesin hüküm vermenin oldukça zor olduğunu belirtmek gerekmektedir. Ancak Kimmerlerin, kökeni Türkistan'a dayanan Kurgan Kültürünün doğrudan temsilcileri olmaları²³⁹, onların Ural-Altay kökenli oldukları ihtimali üzerinde durmamızı sağlamaktadır. Bununla birlikte Kimmer tarihi otoriteleri arasında bu konu ile alakalı tartışmalar halen devam etmektedir.

Arkeolojik çalışmalar ışığında Kimmer varlığının MÖ II. binyılın başlarına kadar gittiği görülmekle birlikte onlar hakkındaki ilk yazılı veriler MÖ VIII. yüzyılda karşımıza çıkmaktadır. Bu yazılı verileri ise çoğunlukla Asur ve Grek kaynakları oluşturmaktadır. Kimmerler antik Grek kaynaklarında "Kymmerioi/Kymmerios" ismiyle geçmektedirler.²⁴⁰ Grekler arasında onlardan ilk kez ünlü ozan Homeros bahsetmiştir.²⁴¹ Asur yazılı vesikalarında ise "Gimirrai" olarak ifade edilmişlerdir.²⁴²

Kimmer boylarının yazılı kaynaklarda tarih sahnesine çıkışları İskitler ile paralellik göstermektedir. Onlar, İskitler tarafından yerlerinden edilmeden önce Kuzey Karadeniz bozkır sahasına hâkim olmuşlardır. Bu geniş bozkır sahası içinde Kimmerlerin yoğun olarak buldukları alanları ise Kırım Bölgesi, Azak Denizi ile birlikte Kuban Havzası teşkil etmektedir.²⁴³ MÖ VIII. yüzyılda Asya'da başlayan göç hareketleri²⁴⁴ sonucunda Hazar Denizi'nin kuzeyinden gelen İskit boyları Kimmer topraklarına girmişler ve Kimmerler güneye hareket etmek durumunda kalmışlardır. Kimmerlerin bu hareketi Grek tarihçi Herodotos'un aktardıklarından öğrenilmektedir. Herodotos, Kimmer-İskit karşılaşması ile ilgili şu rivayeti paylaşmaktadır:

²³⁶ M.T. Tarhan, agm., s. 109.

²³⁷ Michael I. Rostovtzeff, *Iranians & Greeks in South Russia*, The Clarendon Press, Oxford, 1922, p. 39.

²³⁸ Yelda Demirağ, *Ön Asya Dünyasında Kimmer ve İskitler*, (Basılmamış Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ankara, 2003, s. 23-24.

²³⁹ Y. Demirağ, *age.*, s. 24.

²⁴⁰ M.T. Tarhan, agm., s. 109.

²⁴¹ Homer, *Odyssey, Volume: I Books 1-12*, (Translated by A.T. Murray), Loeb Classical Library 104, MA: Harvard University Press, Cambridge, 1945, XI.14.

²⁴² M.T. Tarhan, agm., s. 111.

²⁴³ G. Vernadsky, *age.*, p. 50.

²⁴⁴ Söz konusu göç hareketleri için bkz. Hazar Çevresinde İskitler Bölümü.

“...Göçebe İskitler (Skythler) Asya'daydılar; Massagetlerle yaptıkları bir savaştan yenik çıktılar, Araxes ırmağını geçtiler, Kimmerlerin yanına göç ettiler. (İskitlerin oturdukları yerler eskiden Kimmerlerinmiş, öyle derler). İskitler geldikleri zaman Kimmerler büyük bir istila karşısında oldukları düşüncesiyle toplanıp görüştüler...”²⁴⁵

Herodotos'a göre İskit tehdidi karşısında tedbir almaya çalışan Kimmer toplumu fikir ayrılığı yaşamıştır. Kimileri kalıp savaşmaktan yana olan kralları desteklerken, kimileri ise bölgeden göç etmeyi düşünmüştür. Sonuçta iki taraf kendi arasında çatışmaya girişmiş ve kalanlar İskitlerle savaşmak yerine yurtlarını terk etmişlerdir. Herodotos Kimmerlerin kendi aralarındaki çatışmayı şu sözlerle noktalamaktadır:

“...Geride kalanlar, onları (savaşa ölenleri) mezarlarına koyduktan sonra yurtlarını bırakıp çıktılar. İskitler geldiğinde kimseler kalmamıştı.”²⁴⁶

Kimmerlerin geride kalanları güneye Kafkaslara doğru hareket etmiş ve daha önce de sözünü ettiğimiz Hazar Kapıları'ndan biri olan Daryal Geçidi'nden ilerleyerek Ön Asya topraklarına hücum etmeye başlamışlardır. Kuvvetle muhtemel Hazar coğrafyası içinde yer alan Transkafkasya'nın önemli bir bölümü kısa bir dönem Kimmer boylarının kontrolünde kalmıştır. Kimmerler, Transkafkasya Bölgesine geldiklerinde dönemin güçlü devletlerinden Urartu Krallığı ile karşı karşıya gelmişlerdir.

MÖ VIII. yüzyılın son çeyreğinde Transkafkasya'nın güneyinde Asur-Urartu mücadelesi devam etmektedir. Asur Devleti'nin, Urartu Ülkesi'nden bilgi toplamak amacıyla kurmuş olduğu istihbarat servisinin aktardığı bilgiler, Kimmerlerin Urartu topraklarında ne gibi faaliyetler yürütmüş oldukları hususunda önemli fikirler sunmaktadır. Bu noktada Kimmer akınları ilk defa Asur kralı II. Sargon'a veliyaht prens Sanherib'in başında bulunduğu istihbarat servisi tarafından gönderilen raporlarda karşımıza çıkmaktadır. II. Sargon'a gönderilen mektuplardan Urartu kralı I. Rusa Dönemi'nde Urartular ve Kimmerler arasında çatışmaların yaşandığı ve kralın Kimmerlere karşı vermiş olduğu mücadeleyi kaybetmiş olduğu anlaşılmaktadır.²⁴⁷ Öyle

²⁴⁵ Herodotos, IV.11.

²⁴⁶ Herodotos, IV.11.

²⁴⁷ A. Çilingiroğlu, *age.*, s. 41.; V. Ünsal, *age.*, s. 162.

ki bu çatışmalar sırasında Urartu valisi öldürülmüş ve ordu komutanı (tartanu) bile esir düşmüştür.²⁴⁸

Urartu topraklarındaki Kimmer akınlarının II. Arğişti Dönemi'nde de devam ettiği görülmektedir. İktidarı sırasında gerçekleşmiş olması muhtemel Kimmer akınlarını durdurmak amacıyla II. Arğişti, Kimmerlere karşı MÖ 707 yılında harekete geçmiş ancak başarısız olmuştur. Halefi II. Rusa ise Kimmerler ile anlaşarak bir kısmının Urartu topraklarında kalmasına izin vermiştir.²⁴⁹ Muhtemelen diğer Kimmer boyları ise batıya doğru harekete geçerek Anadolu'yu istila etmeye başlamışlardır.

II. Sargon Dönemi'nde Kimmer faaliyetleri hakkında bilgi veren Asur vesikaları, halefi Sanherib Dönemi'nde ise suskun kalmıştır. Bu sebeple Sanherib'in iktidarı boyunca Ön Asya'daki Kimmer faaliyetleri birtakım tahminlerden ibarettir. Kadriye Tansuğ, bu dönemde Kimmer boylarının Anadolu'da yayılmış olabileceklerinden söz etmektedir.²⁵⁰ Asur hükümdarı Asurhaddan Dönemi'nde ise Kimmerler, Asur sınırlarında görünmüşlerdir. Bu döneme tarihlenen ve Güneş tanrısı Şamaş'a yöneltilen bir kehanet sorusunda, Kimmerlerin Milidli (Malatya) Muqallu ve Taballı (Ürgüp-Göreme) İşgalı ile birleşerek Asur eyaleti olan Que'ye (Çukurova) saldırabilecekleri üzerinde durulmaktadır. Bir başka soruda ise Kimmerlerin Hilakku ile ittifak yaptıkları görülmektedir. Asurhaddan kendisine karşı kurulan bu ittifakı dağıtmak ve ülkesine yönelen Kimmer tehlikesini bertaraf etmek için sefere çıkmış ve Hubuşna'da (Konya Ereğlisi) yapılan savaşta Kimmer kralı Teuşpa'yı bozguna uğratmıştır.²⁵¹ Bu savaşta Asurhaddan şöyle ifade etmektedir:

*“Ülkesi çok uzakta olan barbar Kimmer kralı Teuşpa'yı bütün askerleri ile birlikte Hubuşna ülkesinde kılıçtan geçirdim.”*²⁵²

Asurhaddan'ın kazandığı önemli zafere rağmen, Kimmerlerin zayıflamadığı aksine Anadolu üzerindeki askeri ve siyasi faaliyetlerine devam ettikleri görülmektedir. Nitekim bu savaştan kısa bir süre sonra Kimmer boyları Frig Devleti üzerine yürümüştür. MÖ 676'da Frigya güçleri Kimmer akınları karşısında herhangi bir varlık

²⁴⁸ M. Salvini, *age.*, s. 95.

²⁴⁹ M.T. Tarhan, *agm.*, s. 111.

²⁵⁰ Kadriye Tansuğ, “Kimmerlerin Anadolu'ya Girişleri Ve M.Ö.7. Yüzyılda Asur Devleti'nin Anadolu İle Münasebetleri”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. 7, S. 4, 1949, s. 536.

²⁵¹ K. Tansuğ, *agm.*, s. 536-537.

²⁵² Timur Demir, *Anadolu'da Kimmer-İskit İz ve Etkileri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ankara, 2008, s. 20.

gösterememiş, başkent Gordion kuşatılmış ve Kimmerler tarafından ele geçirilip yağmalanmıştır. Frig Devleti'ni yıkan Kimmer boyları buradan batıya yönelerek Lidya sınırlarında varlık göstermeye başlamışlardır.²⁵³ Bu sırada doğuda II. Rusa ile daha önceden anlaşma yapmış olan bazı Kimmer boyları ise Asur'a bağlı Şupria (Diyarbakır ve Tur-el-Abidin Dağları arasında) bölgesini tehdit etmişlerdir. Bununla birlikte Kimmerlerin, Mana ve Medlere karşı Asur lehine harekete geçmiş oldukları da görülmektedir.²⁵⁴

Asurbanipal'in iktidarı boyunca kayda geçirilen yazılı vesikalarda Kimmerler hakkındaki bilgilerin arttığı görülmektedir. Frigleri ortadan kaldıran Kimmer boylarının ana göç kolu, bu dönemde batı Anadolu'daki Lidya Ülkesi ile temas etmiştir.²⁵⁵ Aynı zamanda güney hattında Asur'a karşı girişilen askeri faaliyetler de hız kesmemiştir. Anadolu'daki Kimmerler sayesinde oluşan karmaşık siyasi vaziyet, Asur'u, Lidya, Hilakku ve Tabal ülkeleri ile ittifak etmeye mecbur bırakmıştır.²⁵⁶ Bu ittifakı ilk hangi tarafın istediği belli değildir. Ancak Kimmerlerin askeri başarıları göz önüne alındığında bu ittifakın, yukarıda adı geçen ülkeler açısından son derece gerekli olduğu anlaşılmaktadır. Bu ittifakı takiben Kimmerler, kralları Tugdamme (Lygdamis) önderliğinde Asur sınırlarına doğru ilerlemiş ve karargâh kurmuşlardır. Ancak daha sonra Asurbanipal'in söylediğine göre tanrılar Tugdamme ve ordusunu cezalandırmış, sonuç olarak Kimmerler geri çekilmek durumunda kalmışlardır. Asur ve Kimmerler arasında herhangi bir çatışmanın yaşanıp yaşanmadığı kesin değildir. Asur vesikaları Kimmerlerin geri çekilmesini Asur tanrılarının öfkelerine bağlamaktadır.²⁵⁷

Yukarıdaki krallıklara ilaveten Kimmerlerin, Anadolu'nun o dönemdeki en önemli siyasi teşekküllerinden biri olan Lidya Krallığı'nı da tehdit ettikleri görülmektedir. Asurbanipal'in çağdaşı olan Lidya kralı Gyges (MÖ 680?-652), ülkesi üzerindeki Kimmer tehdidi sebebiyle Asur'un yardımına başvurmuş ve Kimmer akınlarına karşı harekete geçmiştir. Bu dönemde Asur'un başkenti Nineve'ye elçiler göndererek Asurbanipal ile ilişkileri geliştirmeye çalışmıştır. İki kral arasındaki diplomatik temaslar sürerken MÖ 657 civarında Kimmer boyları Lidya Ülkesi'ne saldırıya geçmişlerdir. Bu saldırıları başarılı bir şekilde geri püskürten Gyges, savaş

²⁵³ M.T. Tarhan, agm., s. 112.

²⁵⁴ K. Tansuğ, agm., s. 537.

²⁵⁵ M.T. Tarhan, agm., s. 112.

²⁵⁶ K. Tansuğ, agm., s. 537-538.

²⁵⁷ İlhami Durmuş, "Anadolu'da Kimmerler ve İskitler", *Belleten*, C. LXI, S. 231, 1997, s. 274-275.; K. Tansuğ, agm., s. 537-544.

sonucunda esir olarak ele geçirdiği iki Kimmer beyini zincirlemiş ve Asurbanipal'a göndermiştir. Ancak daha sonra Gyges'in kibri yüzünden ikili arasındaki ittifakın bozulduğu görülmektedir. Siyasi olarak yalnız duruma düşen Lidya Krallığı yeniden Kimmer saldırıları ile karşı karşıya kalmıştır. Bu sefer Lidya kuvvetleri Kimmer akınları karşısında tutunamamış, Akropol haricinde başkent Sardes kaybedilmiş ve istila sırasında kral Gyges öldürülmüştür.²⁵⁸ Gyges'in ölümünden sonra tahta geçen oğlu Ardys (MÖ 652-603) Dönemi'nde de Lidya topraklarına düzenlenen Kimmer akınları görülmektedir. Bu kralın iktidarında Sardes Kimmerler tarafından ikinci defa kuşatılmış ve yağmalanmıştır.²⁵⁹ Lidya'yı istila eden Kimmerler daha sonra İonya topraklarına girmişler ve bu bölgeleri de yağmalamışlardır. Batı Anadolu'daki mevcut Kimmer baskısı, ancak güçlü Lidya kralı Alyattes'in (MÖ 610-560) iktidarında bertaraf edilebilmiştir.²⁶⁰ Alyattes, Kimmerlere karşı başarılı mücadeleler vererek onları Kızılırmak ötesine kadar sürmüştür. Bu olaylara yakın tarihlerde Asur Devleti'nin yıkılmasında (MÖ 612) büyük bir rol oynayan Medlerin güçlendikleri ve kısa bir süre içinde Kızılırmak'a kadar ilerledikleri görülmektedir. Bu sıralarda Anadolu'daki Kimmer gücü eski etkinliğini yitirmiştir. Muhtemelen Anadolu'daki Kimmer varlığı, Lidyalılar ve Medler arasında vuku bulan savaşın ve daha sonra yapılan anlaşmanın (MÖ 585) akabinde iki büyük gücün arasında eriyerek son bulmuştur.²⁶¹

2.3.1. Gamirra Ülkesi ve Bu Ülkenin Hazar Coğrafyası ile Bağlantısı

Kimmerlerin Anadolu'ya yaptıkları göçlerin geliş yönü ve bu göçlerin hangi tarihler arasında meydana geldiği, araştırmacılar arasında görüş birliğinin sağlanamadığı önemli bir meseledir. Çivi yazılı metinler çözülmeden önce başta Kimmer tarihi olmak üzere birçok antik medeniyet hakkındaki bilgiler Helen tarih yazıcılığındaki verilere dayanmaktaydı. XIX. yüzyılın ortalarında başlayan Mezopotamya'daki arkeolojik çalışmalar ile birlikte günümüze kadar binlerce çivi yazılı vesika ele geçirilmiş ve eskiçağın karanlık vaziyette kalmış büyük bir bölümü aydınlatılmıştır. Bu noktada konumuzla ilgili Kimmer tarihinin aydınlatılmasında çağdaş Asur ve Urartu yazılı vesikaları önemli bir yer tutmaktadır. Nitekim araştırmacıları görüş ayrılığına iten sorunun temelini Kimmerler hakkında kaleme alınmış çivi yazılı metinlerdeki bazı

²⁵⁸ M.T. Tarhan, agm., s. 114.

²⁵⁹ M.T. Tarhan, agm., s. 115. Ayrıca bkz. Herodotos, I.15.

²⁶⁰ Herodotos Lidya kralı Alyattes için şunları söylemiştir: "*Ardys kırk dokuz yıl başta kaldı, yerine geçen oğlu Sadyattes on iki yıl kaldı ve ondan sonra Alyattes geldi. Bu, Medlerden Deiokes soyundan Kyaksares'e karşı savaş açtı. Kimmerleri, Asya'dan sürdü...*" Bkz. Herodotos, I.16.

²⁶¹ M.T. Tarhan, agm., s. 115-116.; İ. Durmuş, agm., s. 278-279.

veriler ile Grek ve Roma metinlerindeki bazı verilerin uyumsuzluğudur. Bu noktadaki en temel sorunlardan birini Asur yazılı vesikalarında geçen ve Kimmerler ile özdeşleştirilen “Gamir/Gamirra (Qu-ri-a-ni-a)” yani Gamirra Ülkesi’nin konumu oluşturmaktadır.²⁶² Kimmer sorunu olarak ele alınan bu konu, Kimmerler üzerine çalışma yürütmüş olan araştırmacıların dikkatinden kaçmamış ve buna bağlı olarak konu ile ilgili çeşitli tezler öne sürülmüştür.²⁶³

Araştırmacılar, Gamirra Ülkesi’nin lokalizasyonu ve Kimmer göç yönü meselesinde genellikle iki gruba ayrılmaktadırlar. İlk grup, Kimmerlerin bulunduğu ülkeyi Urartu Krallığı’nın kuzeyine konumlandırmaktadır. Bu bölge Ermenistan’ın kuzey sahası ile Gürcistan güneyini, yani Transkafkasya’nın bir kısmını kapsamaktadır. Bu gruba göre Anadolu üzerine gelen ilk Kimmer göçleri kuzeyden gerçekleşmiştir. İkinci grup ise onları Urartu’nun güneydoğusuna yani Urmiye Gölü’nü çevreleyen Manna Ülkesi’ne yerleştirmektedir.²⁶⁴ Uzun bir süredir bilim dünyasını meşgul eden söz konusu tartışmanın bizi ilgilendiren kısmı ise Gamirra Ülkesi’nin olası konumunun Hazar coğrafyası ile bağlantısı üzerinde durmak olacaktır. Her şeyden önce belirtilmesi gereken bir husus bulunmaktadır. Asur vesikalarında geçen KUR. Gamir(ra) teriminin doğrudan bir ülkeyi mi yoksa o an için Kimmerlerin bulunduğu bir bölgeyi mi belirttiği kesin değildir. Birinci grubun görüşüne yakın olan A. I. Ivantchik, Asur vesikalarındaki Gamirra teriminin esasen Kimmerlerin Urartular ile mücadeleleri sırasında buldukları bölgeyi ifade ettiğini söylemektedir.²⁶⁵ Buna göre Gamirra Ülkesi, Kimmerlerin ana vatanı yerine muhtemelen MÖ VIII. yüzyılın son çeyreğinde işgal ettikleri bölgeyi belirtmek için kullanılmıştır. Kimmerlerin göçebe karakterli bir topluluk oldukları bilindiğine göre, Ivantchik’in görüşünü doğru olarak kabul etmek mümkün görünmektedir.

Kimmer Ülkesi’ni Transkafkasya’da konumlandıran birinci grubun tezi, esasen yüksek düzeydeki bir Asur memuru olan Assur-reşu-ia’nın mektubunda yer alan ve tam olarak anlaşılammış bir coğrafi terime dayanmaktadır:

²⁶² T. Demir, *age.*, s. 7.

²⁶³ Kimmerlerin göç yönleri ve Gamirra Ülkesi’nin konumu hakkında detaylı tartışma ve bilgi için bkz. Anne K. G. Kristensen, *Who were the Cimmerians, and where did they come from? Sargon II, the Cimmerians and Rusa I*, The Royal Danish Academy of Sciences and Letters, Copenhagen, 1988.; Askold I. Ivantchik, “The Current State of the Cimmerian Problem”, *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*, Vol. 7, No: 3-4, 2001, pp. 307-339.

²⁶⁴ A.I. Ivantchik, *agm.*, p. 310.

²⁶⁵ A.I. Ivantchik, *agm.*, p. 310.

“Guriana, Urartu ve Gamira arasındaki bir bölgedir: Urartulara haraç verir. Urartular Gamirra’ya karşı sefere çıkınca, bu sefer Urartulara bir yenilgi getirdiğinde, onların bu kadar çok... Guriana... bir bölümünü öldürdü (ve) diğer bölümünü esir aldı...”²⁶⁶

Sovyet Dönemi araştırmacıları Diakonoff ve Melikishvili, Asur dilindeki Guriana Ülkesi ile Leninakan ve Çıldır Gölü arasında konumlandırılan Urartu dilindeki Quriani Ülkesi’nin ses benzerliği üzerinden yola çıkmışlar ve buna bağlı olarak Gamirra Ülkesi’nin, Urartu’nun kuzey hattında olabileceğini belirtmişlerdir.²⁶⁷ Bununla birlikte Salvini, I. Rusa’ya ait Gökçe Göl kıyısında bulunan Tsovinar Kaya Yazıtı’nda geçen “Gölün öbür tarafındaki” yani gölün kuzey ve doğusunda kalan bölgedeki 19 ülkeden biri olan Guria Ülkesi’nin, Quriani ile özdeş olabileceğini ifade etmektedir.²⁶⁸ Sovyet araştırmacılarının ifadelerine bakıldığında Gamirra Ülkesi, sınırları tam olarak kesinleşmemiş olsa da Hazar Denizi’nin batısında konumlanmış gözükmektedir. Transkafkasya tezine temkinli yaklaşan Salvini, Asurluların yakınlarındaki ülkelerin siyasi coğrafyaları hakkında bilgi sahibi olmalarına rağmen, özellikle kendi çıkarlarıyla örtüşmeyen Urartu’nun kuzeyindeki bölgeler hakkında bilgi sahibi olmadıklarını iddia etmektedir. Böylece Sovyet araştırmacılarının öne sürdüğü Guriana Ülkesi ile Quriani Ülkesi’nin özdeş olması argümanına karşıt bir cevap vermektedir.²⁶⁹

Kimmerleri Manna Ülkesi yakınlarında konumlandırmak isteyen ikinci grubun görüşü ise, kral I. Rusa önderliğine Urartuların muhtemelen MÖ 715 yılında Manna Ülkesi’nden gelen Kimmer saldırıları karşısında aldıkları Uesi şehri civarındaki bir yenilgiye dayanmaktadır.²⁷⁰ Kimmerlerin ilk akınları hakkında II. Sargon’a istihbarat sağlayan mektupların birinde “Bu Kimmer çekildi. Manna Ülkesi’nden Urartu Ülkesine girdi...” ifadesi, ikinci grubun görüşlerini destekler niteliktedir. Asur vesikaları dikkate alındığında Kimmerlerin asıl tarih sahnesine çıkışları İran Platosu’nda meydana gelmiş gözükmektedir. Öyle görünüyor ki Kimmer boyları, İran Platosu’na gelerek burada bir süre güçlenerek beklemişler ve batıya Anadolu’ya akınlar düzenlemeye başlamışlardır. İkinci grup içinde yer alan Salvini, Urartu ve Kimmer arasındaki çatışmaların aktarıldığı

²⁶⁶ M. Salvini, *age.*, s. 96.

²⁶⁷ Igor M. Diakonoff, Salmas M. Kashkai, *Geographical Names According to Urartian Texts*, Published by Dr. Ludwig Reichert, Weisbaden, 1981, p. 71.; Georgi A. Melikishvili, *Drevncvostocnye materialy po istorii narodov Zakav-kaz’ja I: Nairi-Urartu*, Tbilisi, 1954, s.281’den aktaran M. Salvini, *age.*, s. 97.

²⁶⁸ M. Salvini, *age.*, s. 97.

²⁶⁹ M. Salvini, *age.*, s. 97.

²⁷⁰ T. Demir, *age.*, s. 8.

mektuplardan bazılarında, Urartu kralı Rusa'nın Gamirra Ülkesi'ne karşı sefere çıkmış olduğundan bahseden bölümleri ve söz konusu mektuplardan birindeki Manna habercisinden söz edilen kısmı dikkate alarak, Gamirra Ülkesi'ni Mannaların yakınına konumlandırmaktadır. Devamında, olayların MÖ 715 veya 714 yıllarında meydana geldiğini belirterek söz konusu dönemde II. Sargon'un yıllıklarında Urartu kralının Manna Ülkesi'nde olduğunun vurgulanmış olmasını, mevcut argümanı için bir kanıt olarak sunmaktadır.²⁷¹ Anne K. G. Kristensen de, mevcut veriler değerlendirildiğinde Salvini'nin görüşüne büyük ölçüde katıldığını belirtmektedir.²⁷²

Her iki görüş de ele alındığında, Kimmerlerin ilk göç ettikleri bölgenin Hazar coğrafyası ile olan bağlantısı dikkat çekmektedir. Bir kere, Transkafkasya Bölgesi'nin büyük bir kısmı doğrudan Hazar'ın batısında yer almaktadır. Bunun yanında Urmiye çevresine konumlandırılan Manna Ülkesi, antik Media Atropatena topraklarına oldukça yakındır. Kimmerlerin, Hazar Denizi'nin güneybatı sahasının yakınlarındaki Manna'nın doğu ve kuzeydoğusunda da faaliyet göstermiş olmaları kuvvetle muhtemel bir durumdur. Özellikle Transkafkasya tezinin doğruluğu üzerinden gidildiğinde, Kura ve Aras Havzası'nın Kimmerler tarafından Ön Asya'ya yapılacak seferler için bir üs olarak kullanılmış olduğunu söylemek mümkündür.

2.4. Hazar Çevresinde İskitler

Eskiçağın atlı göçebeleri arasında Ön Asya'da ve Hazar çevresinde ortaya koydukları siyasi ve sosyokültürel etkiler bakımından şüphesiz İskitlerin yeri ayrı bir konumdadır. Bu toplumun oldukça geniş bir coğrafyadaki mevcudiyeti, beraberinde birçok medeniyetin yaşamsal düzenini doğrudan veya dolaylı olarak etkilemiştir. İskitlerin tarih sahnesinde belirmeleri Kimmerler ile paralellik göstermektedir. Onlar hakkındaki en erken bilgileri Asurlular vermişlerdir.²⁷³ Ancak İskitler ile ilgili günümüze ulaşan verilerin büyük çoğunluğunu Grek ve Romalı yazarların eserleri oluşturmaktadır. Bu eserlerin neredeyse hepsi MÖ V. yüzyıldan sonra kaleme alınmıştır. Antik dönem yazarlarından Herodotos, İskit tarihinin en detaylı resmini çizen ve bizlere aktaran kişidir. Genel itibarıyla İskitlerin tarihini onun Historia adlı eserinden öğrenmekteyiz. MÖ V. yüzyılın ortalarında Bug-Dinyeper ırmakları ağzındaki Olbia

²⁷¹ M. Salvini, *age.*, s. 98-99.

²⁷² A.K.G. Kristensen, *age.*, p. 20.

²⁷³ Asur kralı Asurhaddan Dönemine ait vesikalardan Prizma B'de Aşguzai (İşguzai) ismiyle anılan kavmin İskitler olduğu kabul edilmektedir. Bkz. İlhami Durmuş, *İskitler*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2017, s. 93.

adlı Grek koloni şehrini ziyaret etmiş olan yazar²⁷⁴, bölge sakinlerinden İskitler hakkında birtakım bilgiler edinmiş ve toplamda dokuz kitaptan oluşan eserinin dördüncü kitabında bu toplumun özelliklerini geniş bir biçimde tasvir etmiştir. Herodotos'un yanı sıra Arrianos, Thukydides, Hippokrates, Ksenophon ve Strabon gibi antik dönemin tanınmış birçok yazarının eserinde de İskitlere rastlamak mümkündür. İskit ismine yukarıda verilen Asur, Grek ve Roma yazılı kaynaklarından başka Pers ve Çin kaynaklarında da rastlanır. Persler onlar için "Saka" tabirini kullanmışlardır. Bu bilgiyi bizlere Herodotos vermektedir. Nitekim Herodotos'u doğrulayan Behistun Yazıtı'nda İskitler, *Saka haumavarga*, *Saka tigrakhauda* ve *Saka tiay para daray* şeklinde Persler tarafından üç farklı gruba ayrılmış vaziyette görülmektedirler. Asya'nın en doğusundaki kadim Çin medeniyetinin yıllıklarında ise "Sai" ve Sai-wang" olarak geçmektedirler.²⁷⁵ Doğuda Çin Seddi'nden batıda Tuna Nehri'ne kadar çok geniş bir coğrafyada varlık göstermiş olduklarından, İskitlerin birbirinden bu kadar uzak medeniyetlerin kayıtlarında ortaya çıkmasına şaşırılmamak gerekmektedir.

Eskiçağın yerleşik siyasi teşekküllerini yapmış oldukları akınlar ile daima zor durumda bırakan İskitlerin tarihi, çok uzun bir süredir modern tarihçilerin ilgi odağı durumundadır. Bozkırın bu güçlü atlı göçebeleri hakkında günümüze kadar pek çok çalışma yapılmıştır. Özellikle İskitlerin etnik kökeni meselesi, çalışmaların ve tartışmaların esas noktalarından birini teşkil etmektedir. Esasen İskitlere ait yazılı ve arkeolojik materyaller, kesin bir etnik çözümleme yapmaya yetecek nitelikte değildir. Tarihi bir kavmin etnik haritasını çıkartmak için gereken en önemli verileri, onların dilleri ve kültürleri ile alakalı miras bıraktıkları özellikleri oluşturur. Ancak İskitlerin kullanmış oldukları dil veya diller hakkında günümüze ulaşan kayda değer referansların sayısı oldukça azdır. Bu referansların büyük çoğunluğu Greklerin kaydettiği bazı kral isimleri ve İskit dilinde olduğu belirtilen kelimelerden ibarettir. Arkeolojik ve yazılı materyallerin ışığında İskitlerin kökeni hususunda bilim otoritelerince üç farklı görüşün öne sürüldüğü görülmektedir. Büyük bir kısmını batılı tarihçilerin oluşturduğu ilk görüşe mensup tarihçiler, İskitlerin İranî bir kavim olduğunu iddia etmektedirler. İkinci görüşü savunanlar, onların Slav ırkına mensup olduklarını ileri sürmektedirler. Üçüncü görüşü destekleyen tarihçiler ise İskitlerin Ural-Altay ırkına mensup olduklarını

²⁷⁴Anna I. Melyukova, "İskitler ve Sarmatlar" *Erken İç Asya Tarihi*, (Derleyen: Denis Sinor), İletişim Yayınları, İstanbul, 2017, s. 142.

²⁷⁵İ. Durmuş, *age.*, s. 12-22.

belirtmektedirler.²⁷⁶ Konumuz gereği bilim dünyasını meşgul eden bu tartışmalara ortak olmak yerine, çoğunlukla İskitlerin Hazar çevresindeki siyasi faaliyetleri üzerinde durmayı tercih edeceğiz. Bununla birlikte İskitlerin Ön Asya'daki yerleşik siyasi teşekküller ile girmiş oldukları askeri ve siyasi ilişkilere de kısaca değinmenin faydalı olacağı kanaatindeyiz.

Hazar Denizi'ni çevreleyen bozkırlar, MÖ I. binyılın ilk çeyreğinde Asya'nın içlerinde başlayan büyük bir göç dalgasının etkileriyle sarsılmıştır. İskitlerin Kimmerler ile paralel bir biçimde tarih sahnesinde boy göstermeleri ancak bu göç dalgasıyla açıklanabilmektedir. MÖ IX. yüzyılda Türkistan coğrafyasında meydana gelen bir kuraklık Asya'nın bozkır bölgelerinde kayda değer bir nüfus baskısına sebebiyet vermiştir. Otlakların kuraklık yüzünden kötü bir şekilde etkilenmesi, doğu bozkırlarında yaşayan Hiung-nu (Hun) boylarının Çin'in kuzeybatı sınırlarına yönelmelerine yol açmıştır. Çin kaynakları, MÖ VIII. yüzyılın başlarında Hiung-nular'ın, Çinliler ve Choular ile yaptığı savaşıardan söz etmektedir. Hiung-nu'ların akınlarından rahatsızlık duyan Çin imparatoru Suan, Hiung-nu boylarına karşı harekete geçerek onları Çin Ülkesi'nin batı sınırlarına kadar sürmüştür. Çin'in batı sınırlarına çekilmek durumunda kalan Hiung-nu boyları karşılıklarına çıkan kavimleri yerinden oynatmışlardır. Bu durumu takiben her kavim batısındaki diğer kavimleri sıkıştırmış ve sonuç olarak bozkırlarda büyük bir göç dalgası meydana gelmiştir.²⁷⁷ İskitler, göçlerin Asya'yı kasıp kavurduğu dönemde Hazar Denizi'nin kuzeyindeki Kavimler Kapısı'ndan geçmişler ve Karadeniz-Hazar bozkırlarında görünmüşlerdir. Herodotos'un aktarmış olduğu İskitlerin Asya'da Massagetlere mağlup olduktan sonra Kimmer Ülkesi'ne gelmeleri hadisesi²⁷⁸ büyük bir ihtimalle bu göç hareketinin bir sonucudur.

MÖ VIII. yüzyılda Kimmerleri yurtlarından edip göçe zorlayan İskitlerin bir bölümü Kuzey Karadeniz sahasına yerleşmiş, bir diğer bölümü ise onları takip ederek

²⁷⁶ İskitlerin İranî bir kavim olduğunu savunanlar arasında Albert Hermann, Julius Junge, Von der Osten, Michael Rostovtzeff ve Rene Grousset gibi önemli bilim insanları bulunmaktadır. Genellikle Rus tarihçilerin savunduğu Slavlık kuramı ise bilim dünyasında pek kabul görmemiştir. Slavlık kuramı İskit tarihi otoritelerine göre, zorlama arkeolojik veriler ve son derece tutarsız iddialardan oluşmaktadır. İskitlerin hangi ırka mensup olduğu meselesi hakkındaki en kuvvetli iddialar, onların Ural-Altay grubuna mensup olduklarını savunan bilim insanlarından gelmiştir. Bu görüş XIX. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren öne sürülmüş ve güçlü bilimsel kanıtlarla desteklenerek günümüze kadar ulaşmıştır. Barthold G. Niebuhr, bu görüşün en erken destekleyicilerindendir. Niebuhr'un yanı sıra Andreas D. Mordtmann, Ellis H. Minns gibi antik dönem araştırmalarında öncü olmuş bazı isimler de İskitlerin Ural-Altay grubuna mensup oldukları görüşünü benimsemişlerdir. Türk tarihçilerinin önemli bir kısmı da Ural-Altay tezini desteklemektedirler. Detaylı bilgi için bkz. İ. Durmuş, *age.*, s. 59-66.

²⁷⁷ İ. Durmuş, *age.*, s. 91-92. Ayrıca bkz. G. Vernadsky, *age.*, p. 50.

²⁷⁸ Herodotos, IV.11.

Hazar Denizi kıyılarındaki Derbent Geçidi'nden ilerleyip Media Ülkesi'ne girmiştir. Bu ülke daha önce ifade ettiğimiz gibi doğrudan Hazar çevresinde yer almakta ve isminden de anlaşılacağı üzere Medlerin yaşadığı sahayı teşkil etmektedir. Medlerin Hazar çevresinde ortaya çıkışları İskitlerin bölgeye gelişinden daha eskidir. George Rawlinson, onların eski yerleşim alanlarının Media Atrapatane olduğunu ifade etmektedir.²⁷⁹ Medler büyük bir ihtimalle önce Atropatane olarak bilinen Azerbaycan topraklarında yurt tutmuşlar, daha sonra güney ve güneybatı yönünde hareket ederek, Urmiye Gölü ve Zağros dağ silsilesini çevreleyen topraklar başta olmak üzere neredeyse tüm İran coğrafyasını ele geçirmişlerdir. Asur İmparatorluğu'nun yıkılışında büyük bir pay sahibi olan bu kavmin, Hazar çevresindeki faaliyetleri hakkında yeterince bilgi sahibi değiliz. Kendilerine ait herhangi bir yazılı vesika maalesef günümüze ulaşmamıştır. Ancak tarih boyunca onlarla ilişki içerisinde olan toplumların aktardıklarına bakılırsa, Hazar coğrafyasının güneybatısındaki topraklara uzun bir süre egemen olduklarını söylemek mümkündür. Medler, yazılı kaynaklarda ilk kez MÖ IX yüzyılda Asur kralı III. Salmanassar'a ait Siyah Obelisk'te karşımıza çıkmaktadır. Bu kavmin iskân ettiği topraklardan olan Urmiye Havzası Asur krallarının ilgi alanına girdiğinden, III. Salmanassar'dan sonraki krallar döneminde kayda geçirilen Asur vesikalarında da Med-Asur mücadelesini betimleyen referanslara sıkça rastlanılmaktadır. Söz konusu vesikalardan Medlerin MÖ VII. yüzyılın ikinci yarısına kadar güçlü bir siyasi teşkilatlanmaya sahip olamadıkları görülmektedir.²⁸⁰ Uzun bir süre güneybatı Hazar sahasını işgal eden Medler, MÖ VII. yüzyılda kuzeyden gelen atlı göçebe İskitler ile karşı karşıya gelmek durumunda kalmışlardır.

Kimmerleri takip eden İskit akıncıları, aynı yüzyıl içerisinde Zağros ve Urmiye çevresinde Asur-Med çatışmalarının devam ettiği sıralarda Media Bölgesi'nde ortaya çıkmışlardır. İskitlerin Medleri mağlup edip Media Ülkesi'ni kontrol altına almaları tam olarak bu sıralarda vuku bulmuş olmalıdır. Buna paralel olarak İskitlerin yazılı kaynaklarda ilk ortaya çıkışı da MÖ VII. yüzyıl içerisindeydir. Ön Asya'da ilk olarak Urartu topraklarına akınlar düzenleyen İskitler, sonradan Asur topraklarına yönelmişler ve Asur Ülkesi'nde büyük bir endişeye neden olmuşlardır. Bu dönemde Asur tahtında bulunan Asurhaddan, kuvvetle muhtemel ülkesini güvenceye almak ve güçlü bir müttefik edinmek amacıyla kendi kızını İskit kralı Bartatua ile evlendirmiştir.²⁸¹ İskit

²⁷⁹ George Rawlinson, *Eski Doğu'nun Büyük Krallıklarından Media Krallığı*, s. 24.

²⁸⁰ Ekrem Memiş, *Eski İran Tarihi (Medler, Persler, Partlar)*, Ekin Yayınevi, Bursa, 2018, s. 11-14.

²⁸¹ İ. Durmuş, *age.*, s. 96-98.

kralı Bartatua, Herodotos'un eserinde Protothyas şeklinde karşımıza çıkmaktadır.²⁸² Bu kralın hem Asur hem de Grek vesikalarına yansımaları, İskitlerin Ön Asya'daki tarihselliğini doğrular niteliktedir. Ön Asya'yı istila hareketinin başında esasen Bartatua oğlu Madyes bulunmuştur. İskitlerin bu dönemde çok güçlü oldukları görülmektedir. Gerçekten de MÖ 626 yılında Asurlular, onların yardımları ile Medlerin yaptığı Ninive kuşatmasını kırmayı başarmışlardır. İskit kuvvetleri Medleri mağlup ettikten sonra MÖ 611 dolaylarında Suriye'ye kadar ilerlemiş, daha sonra olası bir istila karşısında korkuya kapılan Mısır firavunu I. Psammatikos'un (MÖ 664-610) onlara haraç vermesiyle geri çekilmişlerdir.²⁸³

Arkeolojik çalışmalar İskitlerin Ön Asya'daki askeri harekâtlarını kanıtlayan birtakım veriler ortaya çıkarmıştır. Mezopotamya ve Suriye'de MÖ VII. ve VI. yüzyıl başlarına ait bazı arkeolojik materyaller arasında İskitlere ait bronz ok uçları bulunmuştur. Bunun yanı sıra günümüzde Ermenistan'ın Erivan şehri yakınlarındaki Urartulara ait Karmir-Blur'da da İskitlere özgü ok uçları tespit edilmiştir. Grakov'a göre İskitlerin Urartu topraklarına yapmış olduğu saldırılar sadece Kimmerleri takip ederken gerçekleşmemiştir. Aksine bu saldırılar, muhtemelen Medlerin Ninive şehrini ablukaya aldığı günlere denk gelmiş olmalıdır ve Bartatua'nın Asurhaddan ile yaptığı ittifakın bir sonucudur.²⁸⁴

İskitlerin Suriye seferi sırasında Medler yeniden güçlenmiş ve Babil Krallığı ile ittifak yaparak MÖ 612'de Ninive şehrini ele geçirmişlerdir. Böylelikle bir zamanların süper gücü olan Asur İmparatorluğu son bulmuştur. Asur'un ortadan kalkmasıyla Ön Asya'daki güç dengesi Medlerin ve Babillerin lehine değişmiştir. Asur İmparatorluğu'na son veren Medler, kısa bir süre sonra Ön Asya'daki mevcut İskit hegemonyasını bertaraf etmek için harekete geçmişlerdir. Ön Asya'nın büyük bir bölümüne yirmi sekiz yıl boyunca hükmeden İskitler, Med baskısı karşısında Urartu topraklarına çekilmek durumunda kalmışlardır.²⁸⁵ İskitlerin Ön Asya'daki egemenliklerinin sona erdiği hakkında Herodotos ilginç bir rivayet paylaşmaktadır. Bu rivayete göre Med hükümdarı Kyaksares (MÖ 625-585), İskit beylerini konuk etmiş ve onları sarhoş ederek öldürtmüştür.²⁸⁶ Söz konusu olayın gerçekliği tartışılabilir. Ancak kesin olan şey Ön

²⁸² Bkz. Herodotos, I.103.

²⁸³ İ. Durmuş, *age.*, s. 99.

²⁸⁴ B.N. Grakov, *İskitler*, s. 45.

²⁸⁵ İ. Durmuş, *age.*, s. 99-100.

²⁸⁶ Herodotos, I.106.

Asya'daki İskit siyasi varlığının zayıflamasında Medlerin büyük bir pay sahibi olduklarıdır. Bölgede eski gücünü yitiren İskit boylarının bir kısmı Urartu topraklarında kalmıştır. Önemli bir kısmının ise doğuya göç ettiği ve Hazar Denizi ile Aral Gölü arasında kalan toprakları yeniden ele geçirdiği düşünülmektedir. Büyük bir çoğunluğu batı bozkırlarında kalan İskitler, Güney Rusya'daki verimli topraklarda refah içinde yaşayan akrabalarını görmüşler ve gidip o bölgeye yerleşmişlerdir.²⁸⁷

İskitler Ön Asya bölgelerine düzenledikleri seferlerini Kafkasya üzerinden yürütmüşlerdir. Kafkasya'nın kuzeyindeki ovalar o vakitlerde atlı göçebelere güneye yönelik harekâtları için bir üs vazifesi görmüştür. Arkeologlar bu bölgede MÖ VII. yüzyılın ortalarından kalma kurganlar keşfetmişlerdir. Stravropol yakınlarında Krasnoye Znamya Hutor'da ve Kuban boyunda Klermes Stanitsa'daki bazı kurganlarda İskit asillerinin ve atlı savaşçıların kalıntıları bulunmuştur. Ön Asya topraklarında uzun bir süre boyunca bulunan İskitlerin üzerinde bu coğrafyanın kadim kültürü derin izler bırakmıştır. Bu dönem içinde İskit beyleri lükse alışmış ve Doğu hükümdarlarını taklit etmişlerdir.²⁸⁸

Ön Asya'ya büyük bir damga vuran İskitlerin esas yayılım sahası batıda Tuna Nehri'nden, doğuda Çin'in kuzeybatısına kadar uzanan çok geniş bir coğrafyayı içermektedir.²⁸⁹ Bu coğrafyanın bir bölümü Hazar Denizi'ni çevreleyen alanları kapsamaktadır. MÖ I. binyılın ilk yarısında Hazar Denizi'nin güneyi ve güneybatısı haricindeki tüm sahası İskit boylarının hâkimiyeti altında olmuştur. Bu hâkimiyetin tesis edildiği coğrafyanın temelini Avrasya bozkırları teşkil etmiştir. Bozkırın beraberinde getirdiği en önemli ekonomik faaliyet ise hayvancılıktı. Keza İskitler de göçebe bir topluluktu ve geçimlerini büyük ölçüde hayvancılık faaliyetlerine borçluydular. Bunun yanı sıra aralarında yerleşik tarım kültürünü benimseyenler de vardı²⁹⁰ ve önemli ölçüde ticaretle uğraşan İskit boyları da mevcuttu.²⁹¹ Herodotos'un Tuna'dan Don Nehri'ne kadar tarif ettiği İskitya, Greklerin Karadeniz'in kuzeyinde kurdukları koloniler sayesinde sürekli ilişki içinde oldukları bir ülkeydi. Bu sebeple İskitler hakkında kaleme

²⁸⁷ İ. Durmuş, *age.*, s. 99-100.

²⁸⁸ A.I. Melyukova, *agm.*, s. 145.

²⁸⁹ İ. Durmuş, *age.*, s. 48.

²⁹⁰ Borysthenes (Dinyeper) Nehri çevresinde yaşayan bazı İskit boyları tarımsal faaliyetlerle de ilgilenmişlerdir. Herodotos'a göre bunlar Helen kökenli Kallipidai İskitleri, Halizonlar ve Çiftçi İskitlerdi. Bu boylar buğday, soğan, sarımsak, mercimek ve darı ekerlerdi. Herodotos, Çiftçi İskitlerin ektikleri buğdayı ticari bir ürün olarak kullandıklarını belirtmektedir. Bkz. Herodotos, IV.17.

²⁹¹ Karadeniz'in kuzeyinde bulunan İskit boylarının bölgedeki Grek kolonileri ile sıkı bir ticari ilişkisi bulunmaktaydı. Bkz. B.N. Grakov, *age.*, s. 103-107.

alınmış Grek ve Roma temelli yazılı kaynakların neredeyse hepsi bu bölgedeki göçebelerin hikâyelerini anlatmıştır. Ancak İskitlerin sadece Karadeniz'in kuzey sahasında etkin olduklarını söylemek yanlış olacaktır. Bozkırın efendisi olan bu atlı göçebeler, Hazar Denizi'nin kuzeyinde ve doğusunda da egemen güç konumundaydılar. Bunlar eski Pers kaynaklarında "Saka" ismiyle geçmişlerdir. Aslında Saka kelimesi Persler tarafından bütün İskitleri belirtmek için kullanılmıştır. Herodotos, Kserkses'in batı seferi sırasında oğlu Hystaspes'in komutasına verilen İskit güçlerine, Perslerin, Sakalar dediklerini aktarmaktadır.²⁹²

2.4.1. Hazar'ın Doğusundaki İskitler (Sakalar)

Eski Pers vesikalarında Sakalara ait bazı referanslar yer almaktadır. Sakalar ile ilgili en önemli kaynaklardan olan Darius'un Nakş-i Rüstem'deki mezar yazıtında, Saka haumavarga,²⁹³ "Saka tigrakhauda (Sivri başlıklı Sakalar)", "Saka tiay para daray (Denizin ötesindeki Sakalar)" olarak birbiri ardına sıralanmış üç ayrı Saka grubunun isimleri verilmiştir.²⁹⁴ Bunun yanı sıra Persepolis'ten Kserkes Yazıtı'nda, Saka haumavarga, Saka tigrakhauda ve "Skudra" isimlerinin geçtiği görülmektedir. Bu vesikalarda zikredilen Sakaların hepsi İskitleri ifade etmektedir. Perslerin "Denizin ötesindeki Sakalar" olarak tarif ettiği Saka tiay para daray grubu, şüphesiz Grek ve Romalı yazarların eserlerinde defalarca adı geçen Karadeniz'in kuzeyindeki İskitleri karşılamaktadır.²⁹⁵ Diğer iki grup ise, Hazar Denizi'nin doğusunda uzanan topraklarda varlık gösteren İskitleri temsil etmektedir. Saka haumavarga ve Saka tigrakhauda'ların yaşadığı coğrafyanın kesin sınırlarını belirlemek son derece güçtür. Bunun en büyük sebebi göçebe Sakaların Hazar Denizi'nin doğusunda yayılmış oldukları sahanın çok geniş olmasıdır. Ayrıca mevcut kaynaklar, Saka sınırları hakkında kesin hüküm verebilmek için yeterli içeriğe sahip değildir. Bununla birlikte özellikle Pers kaynaklarından yararlanmak suretiyle Hazar'ın doğusunda yer alan Sakaların lokalizasyonu için bilim insanları tarafından öne sürülen bazı fikirler bulunmaktadır.

²⁹² Herodotos, VII.64.

²⁹³ Klaystorny, Behistun Yazıtı'nda geçen Saka grupları arasındaki Saka haumavarga'ların ilginç bir tanımı vermektedir. Buna göre haumavarga, Haoma'ya tapanları belirtir. Haoma, iğne yapraklı bir ağacın (Efedra) meyvesinin suyundan yapılan uyuşturucu bir içkinin ismidir ve ayinlerde içilmektedir. Hâlbuki Altın gözlü Haouma Arilerin tanrısıdır. Ayinlere başlamadan önce haoma meyvesi ezilerek suyu alınır ve ayin içkisi hazırlanır. Avesta'da bu içki ile alakalı mısralar yer almaktadır. Bkz. S.G. Klyashtorny, T.İ. Sultanov, *age.*, s. 39-40.

²⁹⁴ A. Abetekov, H. Yusupov, "Ancient Iranian Nomads in Western Central Asia", *History of Civilizations of Central Asia, Vol.II; The Development of Sedentary and Nomadic Civilizations: 700 B.C. to A.D. 250.*, (Eds. Janos Harmatta, B.N. Puri and G.F. Etemadi), UNESCO Publishing, 1994, p. 24-25.

²⁹⁵ İ. Durmuş, *age.*, s. 43-44.

Söz konusu fikirler genellikle benzer coğrafyalar üzerinde durmakta ve birbirine yakınlık göstermektedir. Kimilerine göre Saka haumavarga'ların yaşadığı coğrafya, Yedisu Bölgesi, Tanrı Dağları ve Pamir dağ silsilesinin kuzey hattını kapsamaktadır.²⁹⁶ Sergey I. Klyashorny, Pamir-Alay silsilesinin Fergana ve Doğu Türkistan'dan başladığını ve bu bölgenin Saka haumavarga'ların asıl yurdu olduğunu belirtmektedir. Ayrıca Pers vesikalarında herhangi belirleyici unsurla beraber zikredilmeden geçen "Saka" kelimesinin, Saka haumavarga'ları işaret ettiğini söylemektedir.²⁹⁷ Bir diğer Saka grubu Saka tigrakhauda'lar ise kimilerine göre Hazar Denizi'nin doğusundaki Aral Gölü ve Seyhun'a kadar olan yerleri iskân etmişlerdir. Başka bir ifadeye göre ise Saka tigrakhauda'lar, Çaç'ta (Taşkent), Tanrı Dağları'nda ve Yedisu Bölgesi'nde yaşıyorlardı.²⁹⁸ Antik coğrafyacı Strabon, Hazar Denizi'nin doğusundaki İskitlerin Dahaeler, Dahaelerin daha doğusunda hüküm sürenlerin ise Massaget ve Sakalar (Sacaе) olduklarını belirtmektedir.²⁹⁹ Pers kaynaklarındaki Saka haumavarga ve Saka tigrakhauda'ların, Strabon ve birçok antik yazarın zikrettiği Massagetler, Dahaeler ve Sakalar ile bağlantılı olmaları kuvvetle muhtemeldir.

Peki, Don Nehri'nin ötesindeki topraklarda, yani Hazar coğrafyasının kuzeyini ve doğusunu teşkil eden coğrafyada yaşamış olan Sakalar (İskitler) tarih sahnesinde nasıl bir rol oynamışlardır? Adı geçen coğrafyadaki Saka boylarının tarihi, eskiçağın süper güçlerinden biri olan Pers (Ahameniş) İmparatorluğu'nun yükselişi ile paralellik göstermektedir. İran merkezli güçlü bir imparatorluk kuran Ahameniş kralları, Hazar'ı çevreleyen bozkırların bu kudretli göçebeleriyle defalarca karşı karşıya gelmişler ve onlarla siyasi ve kültürel ilişkiler kurmuşlardır.

2.5. Perslerin Yükselişi ve Hazar Çevresinde Pers-İskit (Saka) Mücadelesi

Hazar Denizi'ni çevreleyen geniş coğrafya, MÖ VI. yüzyılın ortalarında dünya tarihinde derin izler bırakmış olan bir imparatorluğun yükselişine tanık olmuştur. Ahameniş ya da Pers İmparatorluğu olarak bilinen bu devlet, antik dünya coğrafyasının büyük bir bölümüne yayılma başarısı göstermiştir. Öyle ki bu imparatorluk, Mısır'dan Hindistan'a ve Güney Rusya'dan Hint Okyanusu'na kadar uzanmıştır. Persler, antik dönemin en gelişmiş medeniyetlerinden birini inşa etmişlerdir. Hint-Avrupa kökenli

²⁹⁶ Kılıç Osmanov, "Bozkır Kavimlerinden Azlar", *Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi*, S.17, Niğde, 2005, s. 124.

²⁹⁷ S.G. Klyashorny, T.İ. Sultanov, *age.*, s. 40.

²⁹⁸ K. Osmanov, *agm.*, s. 124-125. Ayrıca bkz. A. Abetekov, H. Yusupov, *agm.*, p. 24-25.

²⁹⁹ Strabo, XI.8.2.

olan Persler, Batı Avrupa medeniyetinin şekillenmesindeki kültürel ve linguistik etkilerinin yanı sıra Hristiyanlık ile ilgili terimlerin oluşturulmasında da büyük pay sahibi olmuşlardır.³⁰⁰

Pers medeniyeti, merkezi İran coğrafyası olmak üzere çok uzun zamandır gelişmekte olan güçlü bir siyasi geleneğin, MÖ I. binyılda en üst seviyeye çıkmış halidir. İlk önce Elamlılarla başlayan söz konusu siyasi gelenek, Elamlılardan sonra Medlere ve onlardan da Perslere geçerek gelişme sürecini tamamlamıştır. Yazılı kaynaklardan edindiğimiz bilgilere göre İran coğrafyasında ilk siyasi birliği Elamlılar meydana getirmiştir. Akadların “Elamtu” diye hitap ettikleri ve MÖ III. binyılın ortalarından itibaren çivi yazılı kaynaklarda kendilerine rastladığımız Elamlılar, büyük ihtimalle MÖ II. binyılda güney ve güneybatı İran coğrafyasını teşkil eden Huzistan Ovası ve Fars Yaylası civarında, idari merkezi Susa şehri olan bir krallık kurmuşlardır.³⁰¹ Elam medeniyetinden günümüze, bu medeniyeti inşa eden toplumun tarihini detaylı bir biçimde derleyecek yeterli materyal maalesef ulaşmamıştır. Ancak eldeki verilerden anlaşıldığı kadarıyla Elamlıların, Pers toplumu üzerinde sosyokültürel anlamda güçlü bir tesir bıraktığı söylenebilir. Hatta Persler, köken olarak akraba oldukları Med toplumundan ziyade daha çok Elamlılardan etkilenmişlerdir. İran’da hâkimiyeti Medlerden devralan Persler, Elamlıların kullandığı yazıyı benimsemişler, bunun yanı sıra Elam sanatının ve kültürünün de mirasçısı olmuşlardır.³⁰²

Persler MÖ II. binyılın başlarında Hazar Deniz’inin doğusundan İran coğrafyasına girmişlerdir. İran coğrafyasında ilk başta Urmiye Göl’ü çevresinde görülen bu kavmin mensupları, sonradan Asur ve Ön-Turanlıların askeri baskılarının artışı ile birlikte Zağros Dağları’nın vadilerinden aşağıya doğru ilerleyerek, Elam’ın idari merkezi olan Sus şehrinin kuzeydoğusundaki Anşan (Anzan) civarına yerleşmişlerdir.³⁰³ III. Salmanasar Dönemi’ne ait ve MÖ 843 yılına tarihlenen Asur yazılı vesikaları “Parşua” ismindeki bir bölgeden söz etmektedir. Bu bölgenin Urmiye Göl’ü çevresini veya Zağros Dağları’nın merkezi alanlarını kastettiği öne sürülmektedir. Perslere ilk kez rastlanılan yukarıdaki tarihten ve II. Kiros’un (Kuraş) Persia’da iktidarı devraldığı döneme kadar geçen aralıktaki Pers tarihi, sonraki dönemlere nazaran daha karanlıktır.

³⁰⁰ E. Memiş, *age.*, s. 23.

³⁰¹ Eray Karaketir, *Pers Kralı II. Kyros (Hayatı, Şahsiyeti ve Siyasi Faaliyetleri)*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2015, s. 1.

³⁰² E. Memiş, *age.*, s. 26-27.

³⁰³ Ş. Günaltay, *age.*, s. 127.

Persler, MÖ VII. yüzyılda Pasargad boyuna³⁰⁴ mensup Ahameniş Hanedanı önderliğinde boylar birliği şeklinde örgütlenmişlerdir. MÖ 640'tan önce Perslerin Asur tarafından ortadan kaldırılıncaya kadar Elam Krallığı'na bağlı oldukları bilinmektedir. Bu dönemde Teispes (Cişpiş) ve Asur kayıtlarında “Parşumaş” lordu olarak geçen ve oğlunu rehin olarak Asurlulara veren I. Kiros (MÖ 620-590) adlı kralların, Pers boylarını idare etmiş oldukları görülmektedir.³⁰⁵ I. Kiros'un oğlunu Asur sarayına rehin olarak göndermesi, bu kralın iktidarında Pers boyları üzerinde muhtemel bir Asur baskısını göstermektedir. Büyük bir ihtimalle Persler, I. Kiros Dönemi'nde siyasi ve askeri açıdan son derece zayıf bir görüntü çizmişlerdir. Esasen bu durumun geçerli bir sebebi de bulunmaktadır. Zira aynı dönemde Pers boylarının tamamı I. Kiros'a bağlı değildi. Babası Teispes'in ölümüyle birlikte mevcut krallık ikiye bölünmüştü. Büyük oğlu Ariaramna, Pers boylarının önemli bir bölümü üzerindeki esas hükümdardı ve Persia ülkesini idare etmekteydi. Küçük kardeşi Kiros ise sadece Anşan bölgesinden sorumluydu.³⁰⁶

MÖ VII. yüzyılın son çeyreğine gelindiğinde Perslerin karşısına güçlü bir tehdit çıkmıştır. Ön Asya'daki İskit egemenliğine son veren Med kralı Kyaksares (MÖ 635-585), topraklarını güney yönünde genişletmeye başlamıştır. Medler kısa bir süre sonra Ariaramna ve I. Kiros'un idare ettiği bölgelere seferler düzenleyerek Persleri kontrol altına almış ve İran coğrafyasına hâkim olmuşlardır. Kyaksares, Persler üzerindeki hegemonyasını arttırmak için Persia tahtına I. Kiros'un oğlu I. Kambizes'i (MÖ 590-559) geçirmiştir.³⁰⁷ I. Kambizes, Medler ile iyi geçinerek hüküm sürmeye gayret göstermiş ve Kyaksares'in halefi Astyages'in kızı Mandana (Mandane) ile evlenmiştir. Böylece Medler ve Perslerin hükümran hanedanlıkları arasında akrabalık bağı oluşmuştur.³⁰⁸ Babası I. Kambizes'in ölümünden sonra Perslerin başına geçip Med hâkimiyetine son veren ve antik dünyanın o zamana kadar görülen en büyük imparatorluğunu kuran II. Kiros, işte bu evliliğin neticesinde dünyaya gelmiştir.

II. Kiros (MÖ 600-530), antik dönemin en önemli şahsiyetlerinden biridir. MÖ 559'da Med kralı Astyages'e karşı Persleri birleştirip isyan ettikten sonra iktidarı

³⁰⁴ Pers İmparatorluğu'nun kuruculuğunu ve idareciliğini üstlenmiş olan Ahameniş Hanedanı'nın bağlı bulunduğu Pers boyu. Herodotos'a göre Pers boyları arasında en soylusunu Pasargad boyu teşkil etmekteydi. Herodotos'un zikrettiği diğer Pers boyları ise şunlardır: Maraphlar, Masapiler, Panthialailar, Derusiailar, Germaniler, Daolar, Mardiler, Dropikler, Sagartlar. Bkz. Herodotos, I.125.

³⁰⁵ M. A. Dandamayev, agm., p. 36-37.

³⁰⁶ Ş. Günaltay, *age.*, s. 129.

³⁰⁷ Ş. Günaltay, *age.*, s. 130.

³⁰⁸ E. Memiş, *age.*, s. 30.

devralan ve Pers İmparatorluğu'nun temelini atan bu kral, kısa bir zaman diliminde Anadolu, Mezopotamya ve Asya içlerine düzenlediği başarılı seferler neticesinde, Pers kültürünün birçok bölgede yayılmasını sağlamıştır. Elde etmiş olduğu büyük zaferlerden ötürü, hayatı antik yazarlar tarafından abartılı bir biçimde anlatılmıştır. Özellikle doğumu ve İran'da idareyi ele geçirdiği süreye kadarki gençlik yılları, söz konusu abartılı hikâyelerin temelini teşkil etmektedir. Kiros'un doğumu ile ilgili ilk referanslar Herodotos'ta karşımıza çıkmaktadır.³⁰⁹ Herodotos'un yanı sıra Nicolaos ve Justinus, eserlerinde Kiros'un doğumu ve gençliği ile ilgili hikâyeler aktarmışlardır. Bu hikâyeler, antik dönemdeki tanınmış birçok tarihsel şahsiyetin doğum ve yetişme hikâyeleri ile benzerlikler taşımaktadır.³¹⁰

MÖ 550 yılında Astyages'i ortadan kaldıran II. Kiros, İran coğrafyasında Pers hâkimiyetini tesis etmek için hareket geçmiştir. Önce Hazar Denizi'nin güney kıyıları boyunca uzanan Hyrcania ve Parthia bölgelerini ve büyük bir ihtimalle Armenia'yı topraklarına katmıştır.³¹¹ Perslerin, Medlerden miras kalan ülkelerde birer birer tahakküm kurmaya başlaması ve Ön Asya'da güçlü bir siyasi figür olarak belirmesi, Anadolu ve Mezopotamya merkezli iki büyük krallığı son derece rahatsız etmiştir. Bunlar, Batı Anadolu'da kral Kroisos önderliğinde parlak bir devir yaşayan Lidya Krallığı ve Mezopotamya'da Asur İmparatorluğu'nun büyük mirasına el koyan Yeni Babil Krallığı idi. Babil Krallığı, kudretli kralları II. Nabukadnezar'ın MÖ 562'deki ölümünden beri siyasi istikrarsızlık içindeydi.³¹²

Perslerin yükselen gücüne karşı Lidya kralı Kroisos, ileride gerçekleşmesi muhtemel bir savaş için hazırlıklara başlamıştır. Aynı zamanda Perslere karşı yalnız kalmamak için Mısır firavunu Amasis ile iletişime geçerek II. Kiros'un aleyhinde askeri bir ittifakın gerçekleştirilmesine ön ayak olmuştur. Ancak ittifakı tesis eden bu iki krallık, gittikçe güçlenen Perslere karşı ani ve kararlı bir müdahale eyleminin gerekliliğini tam olarak kavrayamamıştır.³¹³ Kendisine karşı düzenlenen ittifakın farkında olan II. Kiros, Lidya Krallığı'nı yalnız durumda yakalamak amacıyla süratle Anadolu üzerine harekete geçmiştir. İki devlet arasında MÖ 548 yılında Halys (Kızılırmak) Nehri boylarında neticesi kesin olmayan kanlı bir muharebe meydana

³⁰⁹ Herodotos, I.108-122.

³¹⁰ E. Karaketir, *age.*, s. 16-18.

³¹¹ M.A. Dandamayev, *agm.*, p. 39.

³¹² Ş. Günaltay, *age.*, s. 134.

³¹³ M.A. Dandamayev, *agm.*, p. 39.

gelmiş ve Kroisos mücadele sonunda başkent Sardes'e çekilmiştir. Kroisos'un geri çekilişini takiben Pers kuvvetleri, Lidya topraklarında ilerleyerek Sardes'i kuşatma altına almışlardır. On dört gün süren kuşatma sonucunda Sardes düşmüş ve Lidya Krallığı MÖ 547'de Perslerin kontrolüne geçmiştir.³¹⁴ Böylece Anadolu'da Perslerin devri başlamıştır. Lidya Krallığı'na son vererek Anadolu'yu fetheden II. Kiros, gözünü içinde Hazar çevresindeki sahaların da bulunduğu antik dünyanın diğer önemli bölgelerine çevirmiştir.

2.5.1. II. Kiros'un Asya Seferleri

II. Kiros, Lidya'nın ele geçirilmesinin akabinde komutanlarından bazılarını batı Anadolu'da Pers hâkimiyetinin yerleştirilmesi için görevlendirmiş, kendisi ise Ekbatana şehrine çekilerek, Babil, Bactria, Mısır ve Saka (İskit) ülkelerine sefer yapmak için hazırlığa koyulmuştur.³¹⁵ Bu hazırlığın sonunda kralın ilk önce hangi bölgeye sefer yaptığı bilinmemektedir. Yazılı kaynaklarda geçen birbirinden farklı ifadeler, II. Kiros'un Anadolu'dan sonraki askeri seferlerinin kronolojisinin kesin olarak tespit edilmesinde bir takım zorluklar çıkarmaktadır. Antikçağ yazarları, Kiros'un Lidya seferinden sonra Babil üzerine mi yoksa Asya'daki halkların üzerine mi harekete geçtiği hususunda farklı bilgiler vermektedirler. Bununla birlikte bilim insanları arasındaki genel kanı, Kiros tarafından Asya topraklarına yapılan askeri seferlerin, bu kralın Babil Krallığı'na son vermeden önce gerçekleştiği yönündedir. Bu noktada genellikle Herodotos ve Berossus'un (MÖ IV-III. yüzyıllar) verdiği bilgiler, Kiros'un gerçekleştirdiği seferlerin kronolojisinin belirlenmesinde esas alınmaktadır.³¹⁶

Kiros'un Asya'daki bu ilk seferinin zaman aralığı için kesin bir yorumun yapılmasını sağlayacak yeterli veriler maalesef günümüze ulaşmamıştır. Bununla birlikte kronolojinin belirlenmesinde birçok tarihçi gibi biz de Herodotos ve Berossos'a dayanarak hareket edeceğiz. Herodotos ve Babilli Berossos'un aktardığı bilgilere göre Kiros, Babil Krallığı'nı ele geçirmeden önce Asya'daki halkların bir kısmına boyun eğdirmiştir. Herodotos, Pers generali Harpagos'un Anadolu'daki yerli halkları bastırmakla meşgul olduğu sırada, Kiros'un Yukarı Asya'daki uluslar ile mücadele halinde olduğunu ve bütün bölgeye el koyduktan sonra Babil üzerine hareket ettiğini

³¹⁴ M.A. Dandamayev, agm., p. 39.

³¹⁵ Herodotos, I.153.

³¹⁶ Bkz. E. Karaketir, *age.*, s. 55.

yazmaktadır.³¹⁷ Burada adı geçen “Yukarı Asya” ibaresi büyük bir ihtimalle Türkistan Coğrafyası’nı ve onun çevresini ifade etmektedir. Herodotos’un yukarıda aktarmış olduğu bilgiler, bizlere Kiros’un Asya’ya yapmış olduğu seferinin Babil Krallığı’nı ele geçirmeden önce gerçekleşmiş olduğu yönünde ciddi bir ipucu vermektedir. Babilli antik yazar Berossus’un günümüze ulaşan fragmanlarında da benzer ifadeler yer almaktadır. Ona göre Kiros, Asya’daki halkları bastırdıktan sonra Babil üzerine yürümüştür.³¹⁸ Herodotos ve Berossus’un verdiği bilgilerden yola çıkan Dandamayev, Perslerin Asya’daki ilk askeri seferlerinin MÖ 545 ile 539 yılları arasında meydana geldiğini belirtmektedir. Ayrıca Kiros’un yaşamı sırasında Bactria ve Saka ülkelerinin itaat ettirilmiş olduğunu, Behistun Yazıtı’nda adı geçen Margiana, Bactria, Orta Asya’daki (Türkistan) ülkeler ile Gandhara ve doğudaki Sattagydia ülkelerine dayanarak, Perslerin onun döneminde İndus ve Seyhun nehirlerine kadar olan bölgeyi denetim altına aldıklarını söylemektedir.³¹⁹

Ekbatana’ya gelişinden sonra Kiros, ilk önce muhtemelen Hazar kıyıları boyunca uzanan Hyrcania ve Parthia ülkelerindeki denetimini sağlamlaştırmıştır. Daha sonra doğu ve kuzeydoğu yönünde seferlerine devam ederek, Aria³²⁰, Margiana ve Chorasmia ülkelerini ele geçirmiştir.³²¹ Bu ülkeler arasında Chorasmia’nın sınırları Hazar coğrafyası içinde yer almaktadır. Margiana ise günümüzde Türkmenistan’ın Merv şehrini çevreleyen geniş bir alanı ifade etmektedir ve burası Hazar coğrafyası ile yakından ilişkilidir. Öyle görünüyor ki II. Kiros, Hazar coğrafyasına yakın olan stratejik bölgeler üzerinde tahakküm kurmaya gayret göstermiştir. Yukarıda adı geçen ülkelerin itaat altına alınmasıyla birlikte Perslerin sıradaki hedefi Bactria Ülkesi³²² olmuştur. Antik dönemde Bactria, Doğu İran ve Türkistan coğrafyasını kapsayan en önemli merkezlerinden biriydi. Lapis Lazuli³²³ başta olmak üzere çeşitli yer altı kaynakları bakımından oldukça zengin olan bu bölge, üzerinde verimli tarım arazilerini de

³¹⁷ Herodotos, I.177-178.

³¹⁸ M.A. Dandamayev, agm., p. 40.

³¹⁹ M.A. Dandamayev, agm., p. 40.

³²⁰ Bugünkü Afganistan’ın batısında yer alan Herat vilayetini kapsayan tarihi bölge.

³²¹ E. Karaketir, *age.*, s. 58.

³²² Antik dönemde Hindukuş Dağları’nın kuzeyi ile Seyhun Nehri’nin güneyinde yer alan bölge. Bactria, günümüzde yaklaşık olarak Afganistan, Özbekistan ve Tacikistan’ının bulunduğu geniş coğrafyanın bir kısmına tekabül etmektedir.

³²³ Laciverttaşı olarak da bilinir. Lapis Lazuli çok eski dönemlerden beri mücevher olarak kullanılmıştır. Bu taş özellikle Mısır firavunlarının favori süs eşyalarından biri olmuştur.

barındırmaktaydı.³²⁴ Bu sebeple bölgenin kontrol altına alınması Persler için son derece önemliydi.

Bactria Ülkesi'nin Kiros tarafından fethini Ctesias (MÖ V. yüzyıl) tasvir etmektedir. Ctesias, Bactrialıların Perslere karşı verilen savaş sırasında, II. Kiros'un anne tarafından Med kralı Astyages ile olan akrabalık bağıını öğrendiklerini ve Astyages'e olan saygılarından ötürü daha fazla direnmeden kendi rızalarıyla teslim olduklarını ifade etmektedir.³²⁵ Bactria Ülkesi'nin ele geçirilmesinden sonra Asya topraklarında ilerleyişine devam eden Kiros, Arachosia, Gandhara, Sattygdia, Drangiana ve Gedrosia ülkelerine boyun eğdirmiştir. Kiros'un bu ülkeleri fethi ile ilgili vesikalar oldukça yetersiz olup, Plinius, Arrianos ve Nearkhos'un verdiği bilgiler dışında elle tutulur verilere pek rastlanılmamaktadır.³²⁶ Bu ülkelere yapılan seferler üzerinde daha fazla durmayacağız. Zira bu ülkeler, Hazar çevresine uzak mesafelerde yer alırlar. Ancak Arrianos'un Drangiana Bölgesi'nden bahsederken aktardığı İskitler hakkındaki küçük bir anekdot, konumuz açısından önemli bir yerde durmaktadır. Drangiana'nın Kiros tarafından fethinin bir işareti olarak görülen bu anekdota göre Arrianos, Büyük İskender'in Asya seferi sırasında Drangiana Bölgesi'nde "Arispae" adındaki bir kavimle karşılaştığını söylemektedir. Arispaeler, İskitlere karşı yürüttüğü mücadelede II. Kiros'a yardım etmişlerdir.³²⁷ Bu verilere göre İskit-Pers mücadelesi, Kiros'un Babil seferinden önce başlamış olmalıdır. Muhtemelen o dönemde Hazar'ın doğusundaki İskit boyları, Kiros'un imparatorluğuna ciddi zarar veren akınlar yapmaktaydılar. İskit akınlarının Kiros'u son derece rahatsız etmiş olduğu açıktır. Nitekim bu büyük kral, ilk Asya seferini tamamladıktan sonra, MÖ 539'da Babil Krallığı'na son vermiş ve devamında ise ordularını Hazar Denizi'nin doğusundaki İskitlere yani Massagetlere karşı harekete geçirmiştir.³²⁸

³²⁴ E. Karaketir, *age.*, s. 58-59.

³²⁵ F9) (2) "Ctesias"= Phot. Bibl. 72 p. 36a 9-37a 25'den aktaran Andrew Nichols, *The Complete Fragments of Ctesias of Cnidus: Translation and Commentary with and Introduction*, PhD diss., University of Florida, 2008, p. 89.

³²⁶ E. Karaketir, *age.*, s.59-60.; Arachosia, Gandhara, Sattygdia, Drangiana ve Gedrosia ülkelerinin tarihi coğrafyaları için ayrıca bkz. Leonhard Schmitz, *A Manual of Ancient Geography: With Map Showing The Retreat of the 10.000 Greeks Under Xenophon*, Published by Adam and Charles Black: Edinburgh, Longman, Brown, Green and Longmans: London, 1857.

³²⁷ Arrianos, *Anabasis*, III.27.

³²⁸ M.A. Dandamayev, *agm.*, p. 43.

2.5.2. II. Kiros'un Hazar'ın Doğusundaki Massagetler ile Mücadelesi

MÖ 539 baharında II. Kiros, Babil Krallığı'nı ortadan kaldırmış ve Pers İmparatorluğu'nun sınırlarını Mısır'a kadar genişletmiştir. Babil'in kontrol altına alınmasından sonra II. Kiros, imparatorluğunun kuzeydoğusundaki Massagetlere karşı harekete geçmeye karar vermiştir. Zira bu kavimin ardı arkası kesilmeyen akınlarına karşı bir çözüm üretmek istemiştir. Önceleri İskitlerin istila tehdidine karşı ülkesinin sınır noktalarına müstahkem yerleşim birimleri inşa ettirmiş olmasına rağmen,³²⁹ büyük bir ihtimalle bu birimler İskit akınlarını engelleme hususunda bekleneni verememiş ve bu durum Pers hükümdarını Massagetlere karşı yürümeye mecbur bırakmıştır.

Savaş hazırlıklarını tamamlayan II. Kiros, MÖ 530³³⁰ yılında ordusu ile birlikte Hazar Denizi'nin doğusundaki Massagetlere karşı sefere çıkmıştır. Bu sıralar Massagetlerin başında kocasının ölümünde sonra yönetimi devralmış olan Tomris Hatun bulunmakta idi. Pers kralı, Tomris Hatun'a habercilerini yollayarak onunla evlenmek istediğini bildirmiş ancak kralın esas niyetini kavrayan Tomris Hatun, bu isteğe olumlu bir yanıt vermemiştir. Massagetlerin savaştan teslim olmayacağını anlayan Kiros, bunun üzerine güç kullanmaya karar vermiştir. Harekâta başlayan Pers ordusu, Araxes Nehri'ni geçtikten sonra Tomris'in oğlu Spargapises'in komuta ettiği Massagetlerin öncü birlikleri ile karşılaşmış ve çatışmadan zaferle ayrılmıştır. Spargapises esir düşmüş ve akabinde intihar etmiştir. Oğlunun esir düşmesiyle birlikte Tomris Hatun, tüm Massaget kuvvetlerini toplayarak karşı saldırıya geçmiştir. Massagetlerin karşı saldırısını takiben iki ordu arasında çok büyük bir muharebe meydana gelmiş ve yapılan muharebe neticesinde Persler beklenmedik bir yenilgi almışlardır.³³¹

Tüm ayrıntılarını Herodotos'un aktarmış olduğu Araxes yakınlarında vuku bulan muharebenin bilançosu Persler açısından çok ağır olmuştur. Savaş sonucunda tarihe adını sayısız zaferle yazdıran kral II. Kiros bile hayatını kaybetmiştir. Muharebenin yaşandığı Araxes Nehri'nin modern Ceyhun olduğu düşünülmektedir.³³² Bununla birlikte Klyashtorny, Herodotos'un Araxes ile sadece Ceyhun'u değil, aynı zamanda nehrin geçmişte Sarıkamış Gölü üzerinden Hazar'a dökülen kolu Uzboy'u kastettiğini

³²⁹ M.A. Dandamayev, agm., p. 43.

³³⁰ M.A. Dandamayev, agm., p. 43.

³³¹ Herodotos, I.205-214.

³³² Bkz. M.A. Dandamayev, agm., p. 43.; İ. Durmuş, *age.*, s. 101.

iddia etmektedir.³³³ Muharebenin tam olarak nerede meydana geldiğini Herodotos'un eksik tanımlarından ötürü tespit etmek zordur. II. Kiros'un, Massaget topraklarına girmek için köprüler inşa ettirdiği Araxes,³³⁴ Uzboy kanalı veya doğrudan Ceyhun Nehri de olabilir. Buradan çıkarılacak esas sonuç, savaşın her halükarda Hazar Denizi'nin doğusundaki bozkırlarda meydana gelmiş olduğu gerçeğidir.

Kiros'un Hazar çevresinde hayatını kaybettiği son seferi hakkında antik yazarlar arasında farklı malumatlar da vardır. Özellikle bu farklılık, Perslerin kimlere karşı savaştığı ile alakalıdır. Yukarıda da bahsettiğimiz gibi Herodotos, II. Kiros'un Massagetlerle yapılan savaşta öldüğünü ifade etmektedir. Ancak Berossus ve Ctesias, bambaşka bir hikâyeye aktarırlar. Berossus, II. Kiros'un Dahaelere karşı giriştiği muharebede öldüğünü söylemiştir.³³⁵ Ctesias ise Pers hükümdarının, "Derbikler" (Derbices) adı verilen bir kavimle mücadele sırasında öldüğünü yazmaktadır. Ctesias'ın anlattığı rivayete göre, Amoraeus liderliğindeki Derbikler, Hintliler'den aldıkları filler sayesinde II. Kiros'un süvarilerini bozguna uğratmışlardır. Muharebe esnasında Hintli bir askerin attığı mızrak ile yaralanan II. Kiros ordugâhına çekilmiştir. Persler muharebeyi Sakaların yardımı sayesinde kazanmışlar ancak yaralı olan II. Kiros, çekildiği ordugâhında iki gün sonra hayatını kaybetmiştir.³³⁶ Dandamayev, Derbiklerin Ctesias döneminde Massagetlerin bir parçası olduklarını belirtmektedir. Berossus'un yaşadığı dönemde ise Massagetlerin yerini çoktan Dahaelerin aldığını, bu sebeple yazarın, II. Kiros'a rakip olarak Dahaeleri gösterdiğini söylemektedir.³³⁷ Kiros'un ölümü tartışmalı bir konu olsa da, birçok bilim insanı II. Kiros'un son seferi hususunda Herodotos'un aktardığı rivayetleri esas almakta ve buna bağlı olarak Pers hükümdarının Massagetler tarafından öldürüldüğünü kabul etmektedir.

Peki, Kiros önderliğinde Ön Asya'nın büyük bir kısmını fethetmiş güçlü Pers ordusunu darmadağın eden Massagetler kimlerdir? Antik yazarların Massagetler hakkında verdikleri bilgiler benzer olmakla birlikte, bu bilgiler arasında bazı farklılıklar da söz konusudur. Herodotos, onların giyiniş ve yaşayış bakımından İskitlere benzediklerini, atlı ya da yaya vaziyette savaştıklarını belirtmektedir. Savaşta kullandıkları silahların bakırdan ve altından olduğunu; savaş başlığı, kılıç kayışı, koltuk

³³³ S.G. Klyashtorny, T.İ. Sultanov, *age.*, s. 37.

³³⁴ Herodotos, I.205.

³³⁵ M.A. Dandamayev, *agm.*, p. 43.

³³⁶ F9) (7-8) "Ctesias"= Phot. Bibl. 72 p. 36a 9 – 37a 25'den aktaran. A. Nichols, *age.*, p. 90.

³³⁷ M.A. Dandamayev, *agm.*, p. 43.

atlarını koruyan parçaların altın süslerle bezendiğini ve ayrıca atlarının da zırhlarla kaplı olduğunu aktarmaktadır.³³⁸ Strabon'da Herodotos'a yakın bilgiler paylaşmaktadır. Hatta yazdıklarının birçoğu Herodotos'un verdiği bilgiler ile örtüşmektedir.³³⁹ Buna karşın Arrianos, Herodotos ve Strabon'da çizilen mülk bakımından zengin ve gösterişli Massaget görüntüsüyle uyuşmayan bilgiler vermektedir. Ona göre Massagetler, büyük bir yoksulluk içinde yaşarlardı. Daimi bir evleri ve şehirleri bulunmazdı. Mal mülk düşüncüleri olmayan bu toplumu, savaşmak için birlikte hareket etmeye ikna etmek çok kolaydı.³⁴⁰ Arrianos, Massagetler konusunda diğer yazarlardan farklı bilgiler vermişse de, birçok Grek ve Romalı yazar gibi onları İskitlerden saymayı ihmal etmemiştir. O, Massaget savaşçılarından sürekli İskitler diye bahsetmektedir. Ancak birçok antik yazarın onları İskitler olarak belirtmesine rağmen, Massagetlerin kimler olduğu meselesi bilim dünyasında halen gizemini koruyan bir konudur. Zira batı kökenli antik yazarların aksine, günümüze ulaşan eski Pers vesikalarında Massaget ismine rastlanmamıştır. Bu gizemin en mantıklı izahı, Grek ve Romalı yazarların eserlerinde Massaget ismiyle geçen halkın, Pers yazıtlarında başka bir isimle belirtilmiş olmasıdır. Bazı araştırmacılar Massagetleri, Pers vesikalarında yer alan Saka tigrakhaudalar ile özdeşleştirmişlerdir. Klyashtorny, ilk olarak A. Hermann tarafından ortaya atılan bu argümanın pek inandırıcı olmadığını söylemiş ve onları Pers vesikalarındaki bir diğer göçebe halk olan Dahaeler ile özdeşleştirmenin daha uygun olduğunu öne sürmüştür. Ona göre, Herodotos'un tasvir ettiği zırhlı atlılar, sadece Dahaeler ve onlara mensup olan Partlarda karşımıza çıkmaktadır.³⁴¹ Burada adı geçen Massagetler ve Dahaeler, muhtemelen Hazar'ın doğusundaki bozkırlarda, ortak bir amaç etrafında birleşen göçebe halkların teşkil ettiği bir konfederasyonu ifade etmektedir. Öyle görünüyor ki, Herodotos zamanında Hazar Denizi'nin doğusunda Massaget ismi altında teşkilatlanmış göçebeler, sonraki dönemlerde aynı coğrafyada Dahae ismi ile belirmişlerdir. Konu bu şekilde değerlendirildiğinde, Berossus'un, II. Kiros'un düşmanları olarak Dahaeleri göstermesi daha anlaşılır hale gelmektedir. Bununla birlikte Massagetlerin, Dahaeler ile özdeş olması ne kadar olası ise, Saka tigrakhaudalar ile özdeş olması da bir o kadar kuvvetle muhtemel bir durumdur.

³³⁸ Herodotos, I.215.

³³⁹ Strabo, XI.8.6.

³⁴⁰ Arrianos, *Anabasis*, IV.17.

³⁴¹ Bkz. S.G. Klyashtorny, T.İ. Sultanov, *age.*, s. 41-46.

2.5.3. I. Darius'un Hazar Çevresine Seferleri

I. Kiros'un savaş esnasında ölümünü takiben büyük oğlu II. Kambizes Pers tahtına geçmiştir. II. Kambizes'in iktidarı oldukça kısa sürmüştür. Onun döneminde Mısır, Pers İmparatorluğu'nun bir parçası haline gelmiştir (MÖ 525). Ancak kral, Mısır seferinin dönüşünde hayatını kaybetmiş (MÖ 522) ve akabinde Pers İmparatorluğu'nda yedi ay sürecek bir siyasi istikrarsızlık baş göstermiştir. Bu süreçte Pers diyarında Gaumata (Bardiya, Smerdis) adında bir kral hüküm sürmüştür. Yedi ay sonunda Gaumata'yı muhtemelen bir saray darbesiyle alaşağı eden I. Darius tahta geçmiş ve Perslerin dünya gücü haline geldiği bir dönem başlamıştır. I. Darius'un tahta geçtiği ilk yıllarda imparatorluğa bağlı birçok bölge isyan etmiştir. Pers tahtının yeni sahibi tüm isyanları kanlı bir şekilde bastırarak, kısa bir süre zarfında iç siyasette istikrarı tekrar sağlamıştır.³⁴²

İmparatorluğun kuruluşundan beri süregelen Pers-İskit mücadelesi, I. Darius döneminde de hız kesmeden devam etmiştir. I. Darius'un hükümranlığı sırasında Hazar çevresine yakın bölgelerde yaşayan İskit (Saka) boylarına karşı iki önemli seferi olmuştur. Söz konusu seferlerin ilki MÖ 519 yılında gerçekleşmiştir.³⁴³ Günümüze ulaşan tarihi materyallerin eksikliğinden dolayı bu sefer hakkında detaylı bilgimiz maalesef yoktur. Seferin genel ayrıntıları kralın kendisine ait olan Behistun Yazıtı'nda geçmektedir. Behistun Yazıtı'na göre Darius, orduları ile birlikte Saka Ülkesi'ne karşı yürüdüğünü ve sivri başlıklı Sakaların (Saka tigrakhauda) savaşmak için Pers kuvvetlerinin karşısına çıktığından bahsetmektedir. Devamında nehrin öbür tarafına geçtiğini, yapılan savaş sonucunda Sakaların bir kısmını darmadağın ettiğini ve bir diğer kısmını da esir aldığını belirtmektedir. Ayrıca kral, Sakaların kumandanlarından biri olan Sakunkha'yı da esir ettiğini bildirmektedir.³⁴⁴ Sakalara karşı yapılan muharebenin nerede meydana geldiği tam olarak bilinmemektedir. Yazıtta adı geçen nehrin hangi nehir olduğu konusu tartışmalıdır. Tarihçiler arasındaki genel kanı, Darius'un Sakalar ile karşılaşmak için ordusuyla geçtiği nehrin, Ceyhun veya Seyhun olduğu yönündedir.³⁴⁵

³⁴² M.A. Dandamayev, agm., p. 43-44.; Herodotos, II. Kambizes'in ölümünden, I. Darius'un tahta geçişine kadarki dönem hakkında ayrıntılı bilgiler vermiştir. Bkz. Herodotos, III.64-87.

³⁴³ M.A. Dandamayev, agm., p. 44.

³⁴⁴ İ. Durmuş, *age.*, s. 102-103.; S.G. Klyashtorny, T.İ. Sultanov, *age.*, s. 38.

³⁴⁵ M.A. Dandamayev, agm., p. 44.; S.G. Klyashtorny, T.İ. Sultanov, *age.*, s. 39.

Behistun Yazıtı'ndan anlaşıldığına göre Saka tigrakhauda'lar, Darius zamanında henüz Perslere boyun eğmiş değillerdi. Zira Darius, onları kendisine karşı ayaklanan asiler olarak zikretmemiş ve Sakunkha'yı "yalancılıkla" yani hükümdara karşı isyan ile suçlamamıştır.³⁴⁶ Demek ki II. Kiros'un Massagetlere karşı almış olduğu hezimet, beraberinde Hazar Denizi'nin doğusundaki bozkırlarda bağımsız ve güçlü bir İskit varlığını yeniden tesis etmiştir. Hazar'ın doğusundaki mevcut siyasi manzara, iktidarının ilk yıllarında Darius'u harekete geçmek mecburiyetinde bırakmış olmalıdır. Kuvvetle muhtemel bu seferin esas amacı, herhangi bir isyanı bastırmak değil, II. Kiros döneminden beri Türkistan coğrafyasında etkin olan ve Persler için hayati bir sorun teşkil eden Saka boylarını hâkimiyet altına almaktır. Nitekim Persler, ancak bu seferin sonrasında yüzlerini batıya çevirebilmişlerdir.

I. Darius'un Hazar'ın doğusundaki İskitlere karşı gerçekleştirdiği seferden başka, Perslerin denizin ötesindeki Sakalar (Saka tiay para daray) olarak adlandırdığı Karadeniz'in kuzeyindeki İskitlere karşı bir seferi daha bulunmaktadır. MÖ 513³⁴⁷ civarına tarihlenen bu sefer, Herodotos'a göre Darius'un İskitleri cezalandırmak amacıyla düzenlediği bir intikam seferiydi. Darius'un intikam duygusunun temelini, İskitlerin yıllar önce Ön Asya dünyasına yapmış oldukları akınlar teşkil etmekte idi.³⁴⁸ Sefer için Anadolu üzerinden hareketine başlayan Darius, öncelikle İstanbul Boğazı'ndaki Samoslu (Sisam Adası) Mandrokles'in inşa etmiş olduğu köprüden ilerleyerek Trakya topraklarına girmiştir.³⁴⁹ Daha sonra İstros (Tuna) Nehri'ni aşan Darius, İonialılara nehir üzerinde inşa ettirdiği köprüyü tutmak için altmış gün süre vermiş ve kuzeye doğru yoluna devam etmiştir.³⁵⁰ Bu sırada İskitler savaş için hazırlıklara çoktan başlamışlar ve komşularına elçiler göndererek Perslere karşı ortak hareket etmek için onları ikna etmeye çalışmışlardır. Ancak komşu halklardan sadece Geloni, Buduni ve Sarmatlar yardım çağrısına olumlu yanıt vermişlerdir. Komşularından yeterli desteği bulamayan İskitler, Pers ordusu ile doğrudan karşılaşmak yerine yıpratma stratejisini uygulamaya karar vermiş ve sürekli geri çekilerek Perslerin kendilerini takip etmelerini sağlamışlardır. İskitler ile eninde sonunda savaşmayı kafasına koyan Darius, geri çekilen İskit süvarilerini takibe devam etmiş ve Don Nehri'ni geçerek İdil boylarına doğu ilerlemeye başlamıştır. Ancak aralıksız devam

³⁴⁶ S.G. Klyashtorny, T.İ. Sultanov, *age.*, s. 38.

³⁴⁷ İ. Durmuş, *age.*, s. 103.

³⁴⁸ Herodotos, IV.1.

³⁴⁹ Herodotos, IV.87-89.

³⁵⁰ Herodotos, IV.97-98.

eden takibin Pers ordusunu giderek yavaşlatması ve askerler arasında hoşnutsuzluğun belirginleşmesi üzerine Darius, ilerlemekten vazgeçerek İskit kralı İdanthysos'a haber göndermiştir. Pers hükümdarı, İdanthysos'u doğrudan bir meydan muharebesi için kışkırtmaya çalışmış ancak İskit kralı bu oyuna gelmeyerek stratejisini uygulamaya devam etmiştir. Darius'a gönderdiği cevabında, İskitlerin şehirleri ve dikili ağaçları olmadığını, doğal olarak hemen savaşa girmelerinin herhangi bir sebebi olmadığını belirtmiş ve sadece atalarının mezarlarına zarar verildiği takdirde muharebeye gireceklerini bildirmiştir. Tuna Nehri'ndeki köprüyü tutan İonialılara vermiş olduğu sürenin tükendiğini, ayrıca ordusunun oldukça yıprandığı fark eden kral, İskit kuvvetleri ile savaşmaktan vazgeçerek sefere son vermiş ve geri çekilmek zorunda kalmıştır. Darius'un geri çekilme kararı ile Pers ordusu büyük bir felaketten kurtulmuştur.³⁵¹

İskitlerin sayıca üstün olan Pers kuvvetlerine³⁵² karşı başarılı bir şekilde uyguladıkları askeri strateji sonucunda, Darius'un Karadeniz kuzeyindeki İskitleri hâkimiyet altına alma girişimi başarısız olmuştur. Herodotos'un aktardığı bilgilerden seferin çok geniş bir coğrafyayı kapsadığı anlaşılmaktadır. Buna göre Darius'un Tuna ötesinden başlayan hareketi, önce kuzey Karadeniz bölgesine oradan da Hazar'ın kuzeybatı coğrafyasına kadar devam etmiştir. İskit kuvvetlerini takibi sırasında Don Nehri'ni geçen Persler, Hazar bozkırlarına ulaşmışlar ancak daha fazla ileriye gitmeye cesaret edememişlerdir. Elbette bunun en büyük sebebi, imparatorluğun doğal sınırlarından oldukça uzak bir coğrafyaya yapılan askeri ikmalin getirdiği zorluklardır. Öte yandan, sefer sırasında İskitlerin hızlı manevralarla Pers kuvvetlerini giderek yıpratmasını ve bu durumun başta Darius olmak üzere tüm Pers ordusu üzerindeki psikolojik etkisini de hesaba katmak gerekmektedir.

I. Darius'un MÖ 513'teki seferinden sonra Persler ile İskitler arasındaki mücadelelerin azaldığı görülmektedir. Büyük ihtimalle Darius'tan sonra tahta geçen Pers hükümdarları bozkırın atlı göçebeleri üzerinde daimi bir denetim sağlamayacaklarını anlamış ve Hazar çevresindeki göçebelere karşı askeri harekâtlarda bulunmaktan vazgeçmişlerdir. II. Kiros ile başlayan ve I. Darius döneminde yoğunlaşan çatışmaların neticesinde Persler, sadece Hazar'ın doğusundaki İskitlerin belli bir kesimi

³⁵¹ Herodotos, IV.118-135. Ayrıca bkz. İ. Durmuş, *age.*, s. 104.

³⁵² Herodotos Pers ordusundaki asker sayısının 700.000 civarında olduğunu söylemektedir. Kuşkusuz bu sayı bir hayli abartılıdır. Bkz. Herodotos, IV.87.

üzerinde hâkimiyet kurabilmişlerdir. Bununla birlikte Hazar'ın kuzey ve kuzeybatı sahası hiçbir zaman Pers sınırlarına dâhil olmamıştır.

III. BÖLÜM

MÖ I. BİNYILIN İKİNCİ YARISINDA HAZAR DENİZİ ÇEVRESİNİN SOSYAL VE SİYASAL MANZARASI

3.1. Karadeniz-Hazar Bozkırlarında Sarmatlar

MÖ I. binyılın ikinci yarısında Karadeniz-Hazar bozkırları, yeni bir savaşçı topluluğun ortaya çıkışına şahit olmuştur. Tarihte Sarmatlar olarak bilinen bu topluluk, MÖ II. yüzyıldan itibaren batı bozkırlarında idareyi ele almış ve bölgenin hâkim unsuru olan İskitlerin yerine geçmiştir. Yazılı kaynaklarda ilk kez MÖ V. yüzyılda isimleri geçen Sarmatlar, MÖ II. yüzyıldan MS IV. yüzyıla kadar Tuna Nehri ve Hazar Denizi arasında kalan geniş coğrafyada yaklaşık altı asır boyunca hüküm sürmüşlerdir. Bu süre zarfında başta Roma olmak üzere çağdaşları olan bazı güçlü devletler ve toplumlarla doğrudan ilişki içerisinde olmuşlardır. Söz konusu ilişkilerin büyük çoğunluğu askeri ve siyasi çatışmalar şeklinde vuku bulmuştur. Sarmatların Karadeniz-Hazar bozkırlarındaki uzun süren etkinliği, eskiden İskitya olarak bilinen bu bölgenin zamanla Sarmatia olarak anılmasına sebebiyet vermiştir. Bozkır kültürünün MÖ I. binyılda bölgedeki son temsilcisi olan Sarmatlar, İskitler'den kalan köklü kültürel mirası korumuşlar ve sonraki dönemlere başarıyla aktarmışlardır.

Sarmatlar hakkındaki ilk yazılı verileri Herodotos paylaşmıştır. Herodotos'un eserinde "Sauromat (Sauromatae)" ismiyle yer alan Sarmatlar, Tanais Nehri'nin doğusundaki topraklarda yaşamaktaydılar. Bu dönemde Sauromatlar, İskitler ile ittifak halinde veya kuvvetle muhtemel onlara bağlı bir konumda bulunuyorlardı. Herodotos, onların ortaya çıkışı hakkında mitolojik öğelerle harmanlanmış bir hikâyeye anlatmaktadır. Buna göre Grek mitolojisinde önemli bir yer tutan Amazonlar, Thermadon Muharebesi'nde Grekler tarafından mağlup edilmişler ve muharebeden sağ kurtulan Amazon kadınları ise esir alınarak gemilere bindirilmişlerdir. Gemiler açık denizde seyrederken, Amazonlar gemilerde bulunan erkekleri öldürmüşler ve gemilerin kontrolünü ele geçirmişlerdir. Ancak gemileri kullanmayı bilmediklerinden, bir süre açık denizde başıboş vaziyette sürüklenmişler ve en sonunda İskitler'in toprağı olan Paolis Maiotis'e (Azak Denizi) varmışlardır. Bu bölgede otlayan atlara rastlamışlar ve onlara binip İskit Ülkesi'ni yağmalamaya başlamışlardır. Bu olayın akabinde İskitler ve

Amazonlar arasında çatışmalar meydana gelmiştir. Bir süre devam eden çatışmaların durmasıyla birlikte, İskit erkekleri ve Amazonlar arasında birtakım yakınlaşmalar gerçekleşmiştir. İki grup kamplarını birleştirmiş ve beraber yaşamaya başlamıştır. İlerleyen zamanlarda İskitler, Amazon kadınlarını kendi yasalarına göre yaşamak için ikna etmeye çalışmışlar ancak başarılı olamamışlardır. Amazonlar, İskit kadınları gibi yaşayamayacaklarını belirtirmişler ve İskit erkeklerine kendi yasalarına göre yaşamayı teklif etmişlerdir. Bunun üzerine İskit erkekleri, Amazonların isteğine uyarak onlarla birlikte Tanais'in doğusuna yerleşmişlerdir.³⁵³ Herodotos'un aktardığı bu hikâyeden, Sauromatların İskit ve Amazon karışımı melez bir toplum oldukları anlaşılmaktadır.

Herodotos'a göre Sauromatlar İskit dilini konuşmaktaydılar. Ancak bu dili doğru bir şekilde kullanamıyorlardı. Zira Amazonlar hiçbir zaman İskit dilini tam olarak öğrenememişlerdi. Bunlar Darius'un İskitya seferi sırasında İskitler'e yardım eden halklar arasındaydı. Kadınların bu toplumda önemi büyüktü. Kadınlar erkekler gibi giyinirler, atlara binip ava veya savaşa giderlerdi. Bir kadın savaşta bir düşman öldürmeden evlenemezdi. Öyle ki bu yasanın gereğini yerine getiremeyip ömür boyu bekâr kalan Sauromat kadınları bulunuyordu.³⁵⁴ Hippokrates, Sauromatlar hakkında Herodotos'unkine oldukça benzer bilgiler vermektedir. Ona göre Sauromatlar İskit kavimleri arasındaydı. Kadınları ata biner, at üstünde ok ve mızrak kullanırlardı. Kadınlar bakire kaldıkları süre zarfı boyunca savaşırlardı. Üç düşmanı öldürmedikçe evlenemezler, yasalarının emrettiği şekilde kurbanlar sunmadıkça erkeklerle bağlantı kuramazlardı. Evlendiklerinde ise herhangi bir seferberlik durumu haricinde ata binmeyi bırakırlardı.³⁵⁵ Yukarıdaki ifadelerden, Sauromat kadınlarının sosyal statü bakımından Sauromat erkekleri ile neredeyse eşdeğer oldukları anlaşılmaktadır. Bu durumu doğrulayan arkeolojik veriler de bulunmaktadır. Sauromatların yaşadıkları alanlarda yapılan arkeolojik çalışmalarda, ortaya çıkarılan ve içinde silah bulunan mezarların dikkate değer bir bölümü silahlı Sauromat kadınlarına aittir.³⁵⁶

Herodotos ve Hippokrates'te geçen Sauromat ismi onlardan sonraki antik yazarların eserlerinde görülmemektedir. Zamanla bölgedeki halklar için "Sarmatae (Sarmat)" ismi kullanılmaya başlanmıştır. Sarmatae isminin ilk kez MÖ IV. yüzyılın sonlarında "Syrmatae" şeklinde kullanıldığı görülmektedir. Daha sonra bu isim biçimsel

³⁵³ Herodotos, IV.110-116.

³⁵⁴ Herodotos, IV.116-119.

³⁵⁵ Hipokrat, XVII.

³⁵⁶ A.I. Melyukova, agm., s. 160.

bir değişikliğe uğrayarak Sarmatae halini almıştır.³⁵⁷ Bu noktada belirtilmesi gereken husus, Herodotos ve Hippokrates'teki Sauromatların, daha sonra kaynaklarda geçen Sarmatlar ile aynı topluluk olup olmadığıdır. Nitekim bu konu tarihçiler ve arkeologlar arasında tartışma konusu olmuştur. Örneğin İskitler ve Sarmatlar konusunda ciddi çalışmalar yapmış olan M.I. Rostovtzeff, Sauromat ve Sarmat toplulukları arasında benzerlik olmadığını söylemiştir. Herodotos'ta geçen Sauromatların anaerkil bir sosyal örgütlenmeye sahip olduklarını, buna bağlı olarak kadınların orduda ve politik yaşamda sıklıkla yer aldıklarını ifade etmiştir. Öte yandan Sarmat toplumundaki kadınların politikada veya orduda aktif bir rol oynadıklarını gösteren herhangi bir emarenin bulunmadığını belirtmiştir.³⁵⁸ Rostovtzeff'in görüşü kabul edilebilir gibi görünmektedir. Ancak onun anaerkil toplum düzeni üzerinden ortaya koyduğu tez, mevcut sorunu kesin bir çözüme kavuşturamamaktadır. Sauromatların bölgeye sonradan göçler aracılığıyla gelen kavimlerin kültürel etkisi altında kalmaları ve kendilerine ait sosyal düzeni zamanla kaybetmiş olmaları pekâlâ mümkündür. Nitekim Rostovtzeff'in görüşü birçok araştırmacı tarafından da reddedilmiştir. Büyük bir ihtimalle Sauromatae ismi, erken dönemlerde Tanais ötesinde yaşayan küçük bir topluluğu ve dar bir coğrafyayı ifade ederken, sonradan ortaya çıkan Sarmatae ismi ise geniş bir coğrafyayı ve birçok kavmin müşterek hareketinden meydana gelmiş olan bir göçebe konfederasyonunu belirtmekte idi.³⁵⁹

MÖ IV. yüzyılda Avrasya'nın batı bozkırlarındaki siyasi manzara yavaş yavaş İskitlerin aleyhinde değişim göstermiştir. Aynı yüzyılda kuzey Karadeniz'de halen egemen bir konumda bulunan İskitler, mevcut güçlerini doğudan gelen Sarmatların baskısı ile yitirmeye başlamışlardır. Önceleri İdil çevresinden batıya doğru harekete geçen Sarmatlar, MÖ III. yüzyılın başlarında Don Nehri'nin doğu yakasına yaklaşmışlar ve bu yüzyılın sonlarına doğru nehrin batısına geçmişlerdir. Sarmatların MÖ III. yüzyılda başlayan ve batıya doğru olan baskıları, sonraki yüzyılda Avrasya'nın orta kesimlerinde vuku bulan genel bir göç dalgasının etkisiyle hızlanmıştır. Hunların Çin karşısında aldıkları yenilgi sonucu Yüe-çileri batıya doğru sürmeleri, Yüe-çilerin de Batı Türkistan'daki kavimleri yerlerinden etmeleriyle birlikte, Hazar çevresinde yeni bir göç hareketliliği meydana gelmiştir. Bu göçler sonucu Hazar'ın kuzey sahasına gelen kavimler, burada yaşayan Sarmatlarla birleşmişlerdir. Sarmatlar yeni gelen kavimlerle

³⁵⁷ İ. Durmuş, *Sarmatlar*, s. 57.

³⁵⁸ M.I. Rostovtzeff, *age.*, p. 113.

³⁵⁹ Sauromatae ve Sarmatae isimlerinin karşılaştırılması için bkz. İ. Durmuş, *age.*, s. 55-61.

daha da güçlenmiş ve İskitler üzerinde kurdukları baskıyı arttırmışlardır. MÖ II. yüzyılın ilk yarısına gelindiğinde Sarmatlar, İskit direnişi kırmış ve Karadeniz-Hazar bozkırlarının yeni efendileri olmuşlardır.³⁶⁰ Sarmatların kuzey Karadeniz topraklarına kesintisiz süren akınları sonucunda İskitler bölünmüşlerdir. Bir kısmı bölgede kalıp Sarmat otoritesini kabul etmiş, diğerleri ise Tuna boylarına doğru giderek, Grek ve Roma asıllı yazarların “Küçük İskitya” olarak tanımladıkları Dobruca ve çevresindeki alanlara yerleşmişlerdir. Sarmatlar’ın kuzey Karadeniz’deki İskit hâkimiyetini elemine etme süreci son derece sancılı geçmiş ve bu süreç bölgedeki ekonomik durumu olumsuz yönde etkilemiştir. Savaşın sona ermesi ve Sarmat hegemonyasının tam anlamıyla tesis edilmesiyle birlikte bölgedeki istikrar tekrar sağlanmıştır. Böylece bozkır dünyası ile Grek kolonileri arasındaki ticari faaliyetler, tıpkı İskit döneminde olduğu gibi Sarmat döneminde de kaldığı yerden devam etmiştir.³⁶¹ Sarmatlar yaklaşık dört yüzyıl boyunca kuzey Karadeniz ve kuzey Hazar bozkır sahasında kalmışlardır. Bu süre zarfı içinde kimi zaman Kırım çevresinde sıkışan İskitler ile çatışmışlar, kimi zaman da Grek kolonileri ve onların müttefikleri ile mücadele etmişlerdir. Sarmatların bir kısmı güneyde Tuna Nehri çevresine akınlar düzenlemiş ve kitleler halinde Tuna Havzası’na yerleşmişlerdir. Burada başta Romalılar olmak üzere çeşitli kavimlerle temas halinde bulunmuşlardır. MS II. yüzyılın sonlarına doğru güçlerini iyice yitiren Sarmatlar, aynı dönemde Gotların Karadeniz’in kuzey bozkırlarını istila etmeleri sonucunda bölgedeki hâkimiyetlerini büyük ölçüde kaybetmişlerdir.³⁶² Ancak Sarmatlara esas yıkıcı darbe, MS 375 yılında Hunlar tarafından indirilmiştir. Kitleler halinde batıya yönelen ve askeri kabiliyetleri bakımından birçok kavimden üstün olan Hunların güçlü saldırıları karşısında Sarmat nüfusunun büyük bir kısmı yok olmuştur. Kalan Sarmatların bazıları ise Hun boyları arasında erimişlerdir.³⁶³

Sarmatlar, birçok bozkır imparatorluğunda görülen boylar birliğine dayalı bir siyasi örgütlenme biçimine sahipti. Yani Sarmat kimliği altında müşterek bir amaç doğrultusunda hareket eden ve çoğunlukla göçebe hayat tarzını benimsemiş çeşitli topluluklar bulunmaktaydı. Bu topluluklar, Yazığlar, Roksolanlar, Kralî Sarmatlar, Ugorlar, Siraklar, Aorslar ve Alanlar’dı. Bunların genel yayılım sahası Hazar Denizi ile Tuna Nehri arasında kalıyordu. Yazığlar, Roksolanlar, Ugorlar ve Kralî Sarmatlar Don

³⁶⁰ G. Vernadsky, *age.*, p. 73-74.

³⁶¹ G. Vernadsky, *age.*, p. 84-85.

³⁶² İ. Durmuş, *age.*, s. 99-120.

³⁶³ A.I. Melyukova, *agm.*, s. 162.

Nehri'nin batısında yaşayan Sarmat topluluklarıydı. İçlerinden Siraklar, Aorslar ve Alanlar ise daha çok Hazar çevresinde yer alan Kafkasya'nın kuzey bölgesinde varlık göstermişlerdir. Yazığlar, Sarmatların en güneydeki grubu idi. Bunlar Tuna çevresinde etkin olmuşlar, Daklar ve Romalılar ile siyasi ve askeri münasebetlerde bulunmuşlardır. Bir diğer Sarmat topluluğu olan Roksolanlar, önceleri Don ve Dinyeper arasında varlık göstermişler, ancak bir dönem Gotların istilası yüzünden Tuna boylarına göç etmek durumunda kalmışlardır. Sonraları Macaristan topraklarına ilerlemişler ve burada Yazığlar ile birleşerek Roma'ya karşı mücadele etmişlerdir. Sarmatlar toplulukları içinde kuşkusuz en önemli konuma sahip olan Kralî Sarmatlar ise, Tuna ve Dinyeper nehirleri arasındaki bölgede yaşamışlar ve Sarmatların hükümler topluluğunu temsil etmişlerdir. Kralî Sarmatlar'dan sonra Don batısında yer alan son Sarmat topluluğunu Ugorlar teşkil etmiştir. Bunlar diğerlerine nazaran daha kuzeydeki bölgelerde yayılım göstermişlerdir. Başlangıçta Uralların ormanlık yamaçlarında yaşamışlar, zamanla güneydeki ağaçlı bozkırlara doğru yönelmişlerdir. Ugorların bir dönem güneye ve güneybatıya doğru ilerleyerek Dinyeper Nehri'nin batı kısımlarına kadar yaklaşmış oldukları düşünülmektedir. Sarmatia'nın kuzey kesimlerinde yaşadıklarından, Grek ve Romalılarla siyasi ve kültürel olarak herhangi bir temasta bulunmamışlar ve dolayısıyla antik kaynaklarda pek fazla yer edinmemişlerdir.³⁶⁴

3.1.1. Kuzey Hazar Sahasındaki Sarmat Toplulukları

Yukarıda da bahsettiğimiz gibi Sarmatların önemli bir kısmı Don Nehri'nin batısına ilerlemiş ve Tuna'ya kadar uzanan geniş bir alanda ikamet etmiştir. Bununla birlikte nehrin doğusunda yer alan Sarmat toplulukları da mevcuttu. Siraklar, Aorslar ve Alanlar ismiyle bilinen bu toplulukların büyük çoğunluğu Kafkasların kuzey sahasına yayılmıştır. Esasen Sarmatların Kuzey Kafkas eteklerine doğru hareket etmeleri MÖ III-I. yüzyıllar arasında vuku bulmuştur.³⁶⁵ Bu tarihlerden sonra bölge, Hunların gelişine kadar ağırlıklı olarak Sarmat hâkimiyetinde kalmıştır. Siraklar ve Aorslar, kuzey Hazar sahasında görülen ilk Sarmat toplulukları olurlarken, miladi yıllarda ortaya çıkan Alanlar ise Sarmat topluluklarının bölgedeki en son üyeleri olmuşlardır.

³⁶⁴ İ. Durmuş, *age.*, s. 77-91.

³⁶⁵ A.I. Melyukova, *agm.*, s. 161.

3.1.1.1. Siraklar ve Aorslar

Siraklar ve Aorslar birbirleriyle çeşitli etkileşimlerde bulunan komşu Sarmat toplulukları idi.³⁶⁶ Bu etkileşim kimi zaman karşılıklı çatışmalar şeklinde de vuku bulmaktaydı. Strabon, bu iki grubun güneyde Kafkas Dağları'na kadar yayılmış olduklarını belirtmektedir.³⁶⁷ Kuzey Kafkasya'nın batısında yaşayan Sirakların merkezi yaşam alanını Kuban Vadisi teşkil etmekte idi.³⁶⁸ Aorslar ise onların biraz daha kuzeyinde ve doğusunda, yani Hazar kıyılarında daha yakın olan mevkilerde yaşamaktaydılar. Siraklar ve Aorslar yarı göçebe diyebileceğimiz bir yaşam tarzına sahiptiler.³⁶⁹ Bununla birlikte Sirakların, Aorslara nazaran yerleşik yaşamı daha çok benimsedikleri görülmektedir. Sirakların Uspa (Uspe) isminde bir idari merkezleri bulunmaktaydı.³⁷⁰

Yazılı kaynaklardan Sirakların güçlü bir askeri organizasyon kurdukları ve çevrelerindeki siyasi çekişmelerle yakından ilgilendikleri anlaşılmaktadır. Strabon'a göre onlar, Bosporus Kralı Pharnekes (MÖ 63-47) zamanında kralları Abaecus önderliğinde yirmi bin kişilik bir süvari kuvvetini toplayabilecek güçteler.³⁷¹ Siraklar, Bosporus Savaşı'nda (MS 40-49) III. Mithradates'in (MS 38-45) yanında yer almışlar ve Romalılara karşı mücadele etmişlerdir. Mithradates'in yardım çağrısına olumlu cevap veren Sirak kralı Zorsines, güçleriyle birlikte Romalılara ve onlara destek veren komşuları Aorslar'a karşı harekete geçmiştir. Ancak Siraklar, müttefik Roma ve Aors orduları karşısında duramayarak mağlup olmuşlardır. Uspa kuşatılmış ve müttefik kuvvetler tarafından ele geçirilerek yağmalanmıştır. Siraklar bu yenilgiden sonra büyük bir güç kaybı yaşamışlar, topraklarının önemli bir kısmını yitirmişler ve tarih sahnesinde daha az görünür olmuşlardır.³⁷² Bunların bir süre sonra bölgeye gelen Alanların hâkimiyeti altına girdikleri düşünülmektedir.³⁷³

Komşuları Aorslara gelince, Siraklardan çok daha geniş bir alanda hüküm sürmüşler ve daha kalabalık bir nüfusu barındırmışlardır. Strabon, MÖ I. ve MS I. yüzyıllar arasında varlık gösteren Aorsları iki gruba ayırmıştır. Birinci grubu sadece

³⁶⁶ Richard Brzezinski, Mariusz Mielczarek, *The Sarmatians 600 BC-AD 450*, Osprey Publishing, Oxford, 2002, p. 7-8.

³⁶⁷ Strabo, XI.2.1.

³⁶⁸ G. Vernadsky, *age.*, p. 88.

³⁶⁹ Strabo, XI.2.1.; XI.5.8.

³⁷⁰ İ. Durmuş, *age.*, s. 92.

³⁷¹ Strabo, XI.5.8.

³⁷² İ. Durmuş, *age.*, s. 93-94.

³⁷³ G. Vernadsky, *age.*, p. 88.

“Aorslar”, ikinci grubu ise “Yukarı Aorslar” olarak belirtmiştir. Aorslar’ın Karadeniz kıyılarına yakın oldukları ve iki yüz bin süvariden oluşan bir orduyu toplayabildikleri görülmektedir. İkinci grubu teşkil eden Yukarı Aorslar ise daha doğuda yaşamışlar ve Hazar kıyılarının büyük bir bölümünü kontrol altında tutmuşlardır. Strabon’a göre Yukarı Aorslar, Hindistan üzerinden gelişen ticaretin denetiminde aktif rol oynuyorlardı. Bu sebeple son derece zengin bir topluluk idiler.³⁷⁴ Aorslar, Siraklar gibi MS I. yüzyılın sonlarına doğru giderek zayıflamışlar ve büyük bir ihtimalle aynı dönemlerde bölgeye gelen Alanların hükümlerini kabul etmişlerdir.³⁷⁵

3.1.1.2. Alanlar

Güney Rusya coğrafyasında en son görülen Sarmat topluluğu Alanlar’dır. MS I. yüzyılın sonlarından MS IV. yüzyılının sonları arasındaki dönemde izlerine rastladığımız Alanlar, Azak Denizi’nden başlayarak, Aşağı Don ve Aşağı İdil Havzası dâhil olmak üzere Kafkas Dağları’na kadar uzanan bozkırlarda hüküm sürmüşlerdir.³⁷⁶ Bu geniş bölgede güçlü bir konfederasyon kuran Alanlar hakkındaki kayda değer ifadelerin önemli bir kısmı, MS IV. yüzyıl içinde yaşamış olan ünlü Romalı tarihçi Ammianus Marcellinus’a aittir. Ammianus, Alanların oldukça canlı bir tasvirini yapmış ve onları Hazar’ın doğu kesimlerinin eski sakinleri olan Massagetler ile özdeşleştirmiştir. Yazar “Res Gestae” adlı eserinde Alanlar’dan, “*kadim Massagetae halkı olan Halani*” şeklinde bahsetmiştir.³⁷⁷ Kuzey Kafkasya’da Siraklar ve Aorsların yerini alan Alanlar, Karadeniz-Hazar bozkırlarında uzun bir süre bağımsız ve aktif bir biçimde faaliyet göstermişlerdir.

Alanlar, tarih sahnesinde rol aldıkları süre boyunca Ön Asya topraklarına çeşitli akınlar düzenlemişlerdir. Bilinen ilk büyük Alan akını, MS 73-74 sularında vuku bulmuştur.³⁷⁸ Fetih yerine ganimet toplama amaçlı olduğu anlaşılan bu ilk akını bizlere aktaran Josephus’a (MS 37-100) göre Alanlar, Media Ülkesi’ne saldırmak niyetiyle Part kralı³⁷⁹ ile bir anlaşma yapmışlardır. Anlaşma gereği Part hükümdarı, onların Büyük İskender’in daha önceden kapattığı demir kapılardan geçmelerine ve Media Ülkesi’ne girmelerine izin vermiştir. Part kralının izni ile Media’ya giren Alanlar, bu ülkeyi bir

³⁷⁴ Strabo, XI.5.8.

³⁷⁵ G. Vernadsky, *age.*, p. 88.

³⁷⁶ G. Vernadsky, *age.*, p. 89.

³⁷⁷ Ammianus Marcellinus, XXXI.2.12.

³⁷⁸ M.I. Rostovtzeff, *age.*, p. 118.

³⁷⁹ MS 51-78 tarihleri arasında hüküm sürmüş Part kralı I.Vologases.

anda yağmalamaya başlamışlar ve büyük bir yıkıma sebep olmuşlardır. Media kralı Pacorus³⁸⁰ direniş göstermeden kaçmak zorunda kalmıştır. Alanlar Media'dan sonra hız kesmeden Armenia Ülkesi'ne yürümüşlerdir. Bu sıralar Armenia kralı olan Tridates,³⁸¹ Alan saldırılarını durdurmaya çalışmış, ancak tüm çabalarına rağmen başarısız olmuştur. Büyük bir ganimet kazanan Alanlar, seferlerine son vererek ülkelerine geri dönmüşlerdir.³⁸² Josephus'un verdiği bilgilerden, Ön Asya'ya yapılan bu ilk geniş çaplı Alan seferinin nereden başladığı tam olarak anlaşılamamaktadır. Ancak yazarın belirttiği “*İskender'in kapattığı demir kapılar*” ifadesi, bizleri Elburz dağ silsilesindeki Hazar Kapıları'na götürmektedir. Zira Büyük İskender doğu seferi sırasında bu kapılardan geçmiştir. Dolayısıyla Media ve Armenia'nın yağmalanmasına giden süreç Hazar'ın doğusundan başlamış olmalıdır.

Bir diğerk büyük Alan akını ise MS 135 yılında meydana gelmiştir. MS II. yüzyılın başlarında Kuzey Kafkasya bölgesindeki hâkimiyetini tamamen pekiştiren Alanlar, bu defa Kafkaslarda bulunan Hazar Kapıları'ndan (Daryal, Derbent) geçerek güneye ilerlemişler, Media ve Armenia'yı tekrar istilaya girişmişlerdir.³⁸³ Alanların Anadolu üzerindeki yoğun baskısı, Roma'nın Cappadocia valisi olarak görev yapan ve yazdığı tarihi eserleri ile bilinen Flavius Arrianos'un çabaları sayesinde kırılmıştır. Arrianos, Alanlara karşı başarılı bir mücadele vermiş ve onları istila ettikleri coğrafyadan geri püskürtmüştür.³⁸⁴ MS III. yüzyılda Gotların kitleler halinde Karadeniz bozkırlarını işgal etmesi, Alanların Don batısındaki gücünü bir hayli zayıflatmıştır. Alanlar ertesi yüzyıl Hunlarla karşılaşmak durumunda kalmışlar ve Asya'dan dalgalar halinde gelen bu yeni göçebeler karşısında adeta hezimete uğramışlardır. Hunların sert darbesinden sonra kendi aralarında birçok gruba ayrılmışlar ve Avrupa'nın çeşitli bölgelerine dağılmışlardır. İlerleyen yıllarda kimi Alan grupları Roma ordusunda hizmet vermiş, kimileri ise Hunlara, Vizigotlara ve Ostrogotlara katılarak varlıklarını sürdürmüşlerdir.³⁸⁵

³⁸⁰ MS 75-110 tarihleri arasında hüküm sürmüş Part kralı II. Pacorus. I. Vologases'in kardeşi idi. Alan istilası sırasında kuvvetle muhtemel Media Atropatane Ülkesi'nde vali olarak görev yapıyordu.

³⁸¹ MS 52-58 ve MS 62-88 tarihleri arasında Armenia kralı olarak hüküm sürmüştür. I. Vologases'in diğerk kardeşi idi.

³⁸² Josephus, *The Jewish War, Volume III: Books 4-7*, (Translated by Henry ST. John Thackeray), Loeb Classical Library 210, MA: Harvard University Press, Cambridge, 1961, VII.7.4.

³⁸³ R. Brzezinski, M. Mielczarek, *age.*, p. 10-11.

³⁸⁴ M.I. Rostovtzeff, *age.*, p. 118.

³⁸⁵ R. Brzezinski, M. Mielczarek, *age.*, p. 10-11.

MS I. yüzyıldan itibaren Hazar çevresinde yaşamış olan Alanlar, kendi içlerinde birçok farklı kabileyi barındırmışlardır. Ammianus, Don Nehri'nin doğusundan Hindistan'a kadar yayılan ve gelenekleri birbirine benzeyen sayısız kabilenin Alan (Halani) olarak isimlendirildiği söylemiştir.³⁸⁶ Ammianus' un bu ifadelerinden yola çıkan Vernadsky, o dönemde Hindistan çevresinde Yüe-çilerin varlığına dikkat çekmiş ve kimi Alan grupları ile Yüe-çiler arasında bir bağlantının olabileceğini belirtmiştir. Hatta Güney Rusya'ya göç eden bazı Alan kabilelerinin Yüe-çi kökenli olma ihtimalleri üzerinde durmuştur.³⁸⁷ Alanlar diğer birçok Sarmat topluluğu gibi göçebeydiler. Ammianus, onların göçebe yaşam tarzını yansıtan özelliklerinden bolca bahsetmiştir. Ona göre Alanlar, saban sürmeyi değersiz bulurlar, etle ve sütle beslenirler ve yük arabalarında yaşarlardı. Tüm göçebelere olduğu gibi, atlar bu toplum için de son derece önem arz ediyordu. Çocuklar küçük yaşlardan itibaren ata binmeyi öğrenirlerdi. Alanlar disipline son derece önem verirlerdi ve savaşçılık konusunda da çok yetenekliydi. Onların neredeyse hepsi soylu insanlardı. Savaşlarda hafif silahlar kullanırlar ve birçok yönden Hunlara benzerlerdi.³⁸⁸

3.2. Büyük İskender'in Hazar Çevresine Gelişi

Antik dönemin en önemli tarihsel figürlerinden biri olan Büyük İskender (III. Aleksandros), on üç yıllık iktidarına çok büyük işler sığdırmıştır. MÖ 334 yılında başlattığı doğu seferi ile kısa bir zaman diliminde Helen dünyasının büyük rakibi Pers İmparatorluğu'na son vermiş ve bu imparatorluktan kalan köklü mirasa sahip çıkmıştır. İskender'in doğu seferinin bir bölümü Hazar çevresindeki bazı bölgeleri de içermiştir. Özellikle Hazar'ın güney kıyılarında uzanan Hyrcania ve Parthia ülkeleri, İskender'in sefer sırasında ziyaret ettiği ve boyun eğdirdiği bölgeler arasında olmuştur. Büyük bir vizyon sahibi olan İskender, ele geçirdiği geniş topraklar üzerinde doğu ve batı kültürlerini harmanlayarak yeni bir dünya düzenini teşkil etmeye gayret göstermiştir. Doğu ve batı kültürlerinin yoğun bir temas halinde bulunması yaklaşık üç yüzyıl sürmüş ve bu etkileşim dönemine "Helenistik Dönem" adı verilmiştir. Bu dönem içinde Grek kültür etkileri doğuda fazlasıyla hissedilmiştir. Tarihte eşine az rastlanan bu büyük hükümdarın, Hazar çevresine gelişinden önce meydana gelen olaylar ve gerçekleştirdiği doğu seferi hakkında kısaca bilgi vermek gerekmektedir.

³⁸⁶ Ammianus Marcellinus, XXXI.2.16-17.

³⁸⁷ G. Vernadsky, *age.*, p. 89.

³⁸⁸ Ammianus Marcellinus, XXXI.2.18-21.

Büyük İskender'i tarih sahnesine çıkararak sebepler, geçmişte Persler ve Grekler arasında oldukça kanlı ve çetin geçen mücadeleler ile alakalıdır. Pers kralı I. Darius Dönemi'nde başlayan Pers-Grek Savaşları (MÖ 499-449), nihayetinde Perslerin Grek anakarasından püskürtülmesi ile sonuçlanmıştı. Ancak uzun bir süre devam eden çatışmalar ve bunun yanı sıra Perslerin, II. Kserkes Dönemi'nde Grek anakarasındaki önemli şehirleri tahrip etmeleri, Grekler üzerinde derin izler bırakmış ve Perslere karşı güçlü bir intikam duygusunun gelişmesine sebebiyet vermişti.³⁸⁹ Bununla birlikte Grekler, doğuya karşı yapılacak "intikam seferi" için harekete geçmek yerine beklemek durumunda kalmışlardı. Zira Grek şehir devletlerinden Atina ve Sparta arasındaki politik rekabet, Helen birliğinin kurulmasını sürekli engellemekteydi. Siyasi çıkarları çoğu zaman çatışan bu iki devlet, Peloponnes Savaşları (MÖ 431-404) ile kozlarını paylaşmıştı. Sparta ve müttefiklerinin zaferi ile sonuçlanan bu savaşlar, Grek şehirleri arasındaki siyasal ayrılığa son vermemişti. Greklerin birbirleri ile çatışmaları, kuzeyde Makedon Krallığı'nın güçlenmesine kadar devam etmiştir.³⁹⁰

Makedon Krallığı, MÖ VII. yüzyılda kurulmuş ve bir dönem Perslere bağımlı bir halde varlık göstermiştir. I. İskender Dönemi'nde bağımsızlığına kavuşan bu krallık, esasen MÖ 359 yılında Makedon tahtına geçen II. Filip (MÖ 389-336) Dönemi'nde ön plana çıkmıştır. Başarılı bir idareci olan Filip, iktidarının ilk yıllarında Makedonya'ya merkezi bir krallık haline getirmiş ve askeri teşkilatını güçlendirmiştir. Daha sonra Atina'nın muhalefetine rağmen sınırlarını Ege kıyılarına kadar genişletmiş, devamında Delphoi³⁹¹ için yapılan kutsal savaşa iştirak ederek Phokislileri yenilgiye uğratmış ve gücüne güç katmıştır. II. Filip, Grekleri kendi idaresinde birleştirip Perslere karşı savaşmak niyetinde idi. Hedefini gerçekleştirmek için önce Teselya birliğinin başkanı olmuş, daha sonra ise Epeiros'u (Epir) hâkimiyeti altına alarak, Trakya bölgesini büyük oranda topraklarına katmıştır. Bu sıralarda Makedonların güçlenmesine engel olmak isteyen Atina, II. Filip'e karşı bazı Grek şehirlerini kendi safına çekerek bir birlik teşkil etmiştir. Ancak Atina önderliğindeki bu birlik, MÖ 339 yılında Makedon kuvvetlerine karşı Khaironeia Muharebesi'nde kesin bir yenilgi almış ve böylece Makedonya, Grek anakarasındaki en büyük güç haline gelmiştir. Bu zafer, Perslere karşı yapılacak intikam seferi için askeri ve siyasi bir birliğin meydana gelmesinde son derece etkili olmuştur.

³⁸⁹ Arif M. Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, TTK Basımevi, Ankara, 2004, s. 265-294.

³⁹⁰ A.M. Mansel, *age.*, s. 314-339.

³⁹¹ Delphoi Yunanistan'ın Parnassos Dağı yamaçlarında yer almaktadır. Burası antik dönemde Grekler için büyük önem arz eden dini bir merkezdi.

Nitekim savaşın akabinde MÖ 338 yılında Makedon Krallığı'nın başını çektiği "Korinth Birliği" kurulmuş ve bu birliğin başkomutanı olarak II. Filip seçilmiştir. Bu birliğe sadece Sparta katılmamıştır. Tüm başarılarına rağmen Filip, Perslere karşı olan emellerini asla gerçekleştirememiştir. Doğuya yapacağı sefer için hazırlıklarını sürdürürken, MÖ 336'da kızının düğünü sırasında öldürülmüş ve yerini oğlu Büyük İskender'e bırakmıştır.³⁹²

MÖ 356 yılında doğan Büyük İskender, küçük yaşlardan itibaren devlet idaresi için özenle yetiştirilmiştir. Henüz on üç yaşındayken dönemin meşhur filozofu Aristoteles'ten bizzat dersler almış ve Grek kültürünü benimsemiştir. Başta Homeros'un destanları olmak üzere Grek şiiirlerine ve destanlarına özel bir ilgisi olmuştur. Babası Filip'in politik mücadeleleri sırasında üstün yeteneği ile çevresinin dikkatini çeken İskender, on altı yaşında kral naipliği yapmış ve Thraklara karşı başarılı bir sefer gerçekleştirmiştir. İki yıl sonra Khaironeia Muharebesi'nde ordunun sol kanadında görev almış ve bu muharebenin kazanılmasında ciddi bir rol oynamıştır. Askeri ve siyasi yönlerden genç yaşta yıldızı parlayan İskender, babasının ani ölümüyle MÖ 336 yılında yirmi yaşında Makedon tahtına geçmiştir. İlk iş olarak iç siyasete istikrarı sağlamış ve babasının katillerini cezalandırmıştır. Makedon Krallığı'nın başında genç bir kralın bulunması, Atina ve diğer Grek şehir devletlerinde bir kaynaşmaya sebep olmuştur. Pers seferi için Anadolu'ya geçmeden önce Grek anakaradaki hâkimiyetini sağlamlaştırması gerektiğini kavrayan İskender, vakit kaybetmeden ordusuyla Grek anakarasına girmiş ve uyguladığı askeri baskı ile Korinth Birliği'nin yeni başkomutanı seçilmiştir.³⁹³ Böylece İskender, babasından sonra ikinci kez Grekler arasındaki siyasi birliği sağlamıştır. İlk seferde olduğu gibi Sparta bu kez de birliğin içinde yer almamıştır. Birliğin yeniden teşkil edilmesinden sonra genç kral, MÖ 335 yılında Tuna boylarındaki Thrak kabilelerine karşı harekete geçerek onları kontrol altına almış ve akabinde İlliryalılar ile mücadeleye girişmiştir. İllirya seferi sırasında, Grek anakarasında İskender'in öldüğüne dair söylentiler yayılmaya başlamış ve bunun üzerine anakarada Atina ve Thebai'nin başını çektiği bir isyan patlak vermiştir. Bu isyanı bir yıl önce Pers İmparatorluğu tahtına çıkan III. Darius (MÖ 380-330) maddi yönden desteklemiştir. Thebai isyanını haber alan İskender, derhal Thebai şehri üzerine

³⁹² A.M. Mansel, *age.*, s. 395-507. II. Filip'in siyasi ve askeri icraatları için ayrıca bkz. Johan G. Droysen, *Büyük İskender Tarihi*, (Çev. Bekir S. Baykal), Drahma Yayınları, İstanbul, 2007, s. 50-67.

³⁹³ A.M. Mansel, *age.*, s. 433-434.

yürümüş ve isyanı kanlı bir şekilde bastırmıştır. İsyanın bastırılması ile birlikte Grek anakarasında sükûnet tam anlamıyla sağlanmıştır.³⁹⁴

3.2.1. Büyük İskender'in Doğu Seferi

Grek anakarasında Makedon hâkimiyeti büyük ölçüde tesis edildikten sonra uzun zamandır beklenen doğu seferi için hazırlıklara girişilmiştir. Hazırlıkların tamamlanmasıyla birlikte MÖ 334 baharında otuz bin piyade ve beş bin süvariden oluşan Makedon ordusu, İskender'in kumandanlığında Batı Anadolu'ya geçmiştir. Bu orduya Korinth Birliği yedi bin piyade, altı yüz kadar süvari ve yüz altmış tane savaş gemisi ile destek vermiştir. İskender'in Anadolu'ya geldiğini haber alan Pers satrapları, Makedon ordusunu Granikos (Biga Çayı) mevkiinde karşılamaya karar vermişlerdir. Granikos'ta vuku bulan muharebe sonucunda Pers ordusu, İskender'in etkili strateji karşısında tutunamamış ve bozguna uğramıştır (MÖ 334). Zaferin ardından Batı Anadolu büyük ölçüde Makedon kontrolüne girmiştir. İskender, bir süre bu bölgede kalmış ve Makedon idaresini teşkilatlandırma işlerine girişmiştir. Batı Anadolu'daki idari işlerini halleden İskender, Anadolu içlerine doğru yürümeye başlamış ve MÖ 334 veya MÖ 333 kışını Gordion'da (Yassihüyük) geçirmiştir. Aynı yılın baharında Gordion'dan yola çıkarak Galatya'daki Ankyra'ya (Ankara) gelmiştir. Oradan güneye yönelen İskender, Torosları aşmış ve aynı yıl içinde kendisine karşı harekete geçen III. Darius'un komuta ettiği Pers ordusuyla karşılaşmıştır. İki ordu İssos mevkiindeki Pinaros Nehri (Deli Çay?) kenarında şiddetli bir çarpışmaya tutuşmuştur. Muharebe esnasında Makedon ordusunun manevralarına çare bulamayan III. Darius, İskender'in başında bulunduğu süvarilerin aniden merkeze saldırmasıyla telaşa kapılmış ve savaş alanını terk etmek mecburiyetinde kalmıştır. Darius'un kaçıyla birlikte Pers kuvvetleri tamamen çözülmüştür. Makedon ordusu, dağılmış vaziyetteki Persleri karanlık basıncaya kadar takip etmiş ve ardından imha etmiştir. Nitekim İssos Muharebesi, Darius açısından çok ağır bir yenilgi ile sonuçlanmıştır. Muharebe esnasında kaçarak canını zor kurtaran Darius'un, annesi, eşi ve çocukları bile İskender tarafından esir edilmiştir.³⁹⁵

İssos zaferi, Doğu Akdeniz kıyı bölgelerinin Makedon kuvvetleri tarafından işgal edilmesinin yolunu açmıştır. Hız kesmeden güneye doğru yürüyüşüne devam eden

³⁹⁴ A.M. Mansel, *age.*, s. 434-435.

³⁹⁵ A.M. Mansel, *age.*, s. 435-441.

İskender, yedi aylık bir kuşatma neticesinde MÖ 332 yılında Tyros'u (Sur) ele geçirmiştir. Bu sırada Darius, son derece elverişli şartlara sahip bir barış teklifinde bulunmuş, ancak bu teklif İskender tarafından reddedilmiştir.³⁹⁶ Darius'un barış teklifini geri çeviren İskender, Gaza şehrini kuşatarak bu şehri de topraklarına katmış ve akabinde Mısır kapılarına dayanmıştır. II. Kambizes'in MÖ 525 yılındaki seferinden beri Perslerin hâkimiyeti altında bulunan kadim firavunlar ülkesi Mısır, hiçbir direniş göstermeden İskender'e teslim olmuştur. İskender burada bir yıl kadar kalmış ve idari işler ile ilgilenmiştir. Bunun yanı sıra ileride üst düzey bir kültür merkezi haline gelecek olan meşhur İskenderiye şehrini kurmuştur. MÖ 331 yılında Pers İmparatorluğu'na tamamen son vermek amacıyla Mısır'dan yola çıkan İskender, Suriye üzerinden hareketine devam etmiş ve Mezopotamya'ya girmiştir. Fırat ve Dicle nehirlerini geçen Makedon ordusu, Darius'un kuvvetleri ile hazır beklediği Arbela (Erbil) bölgesindeki Gaugamela ovasına gelmiştir.³⁹⁷

Gaugamela'daki Pers ordusu birçok kavimden müteşekkil bir vaziyetteydi. Bu orduda imparatorluğa bağlı kavimler arasında Hazar çevresinde yaşayanlar da bulunmaktaydı. Bunlar: Kadusiler, Albanlar, Tapuriler, Hyrcanialılar, Parthlar, Mardiler, Armenialılar ve İskitler idi.³⁹⁸ Muharebenin başlamasıyla ordusunun sağ kanadını komuta eden İskender, süvarileri ile birlikte ileriye açılarak Perslerin sol kanadının genişlemesini sağlamış ve ani bir manevra ile Darius'un bulunduğu merkeze baskın yapmıştır. Daha önceki muharebelerde de benzer bir strateji uygulayan İskender, Darius'un savaş meydanından kaçmasıyla birlikte büyük bir zafer daha kazanmıştır. Ordusu darmadağın olan Darius, direnişine devam edebilmek için İran içlerine çekilmek zorunda kalmıştır. Büyük İskender, MÖ 331 yılındaki Gaugamela zaferinden sonra "Asya Kralı" ilan edilmiş ve ihtişamlı bir törenle Babil şehrine girmiştir.³⁹⁹

3.2.2. Büyük İskender Hazar Kapıları'nda

Gaugamela zaferinin en büyük getirisi Mezopotamya'nın tamamen kontrol altına alınması olmuştur. Büyük İskender, Mezopotamya'nın ele geçirilmesinden sonra İran coğrafyasına boyun eğdirmek için yoluna devam etmiştir. Önce Susa şehrini teslim almış, akabinde Persepolis ve Pasargard'ı topraklarına katmıştır. Perslerin yıllar önce

³⁹⁶ J.G. Droysen, *age.*, s. 238-279.; A.M. Mansel, *age.*, s. 443.

³⁹⁷ A.M. Mansel, *age.*, s. 443-445.

³⁹⁸ Arrianos, *Anabasis*, III.11.

³⁹⁹ A.M. Mansel, *age.*, s. 445.; Arrianos, *Anabasis*, III.13-16.

Grek anakaradaki talan hareketlerine bir karşılık olarak, Persepolis'te sert bir tutum sergilemiş ve bu şehirdeki Pers kraliyet saraylarını yaktırmıştır.⁴⁰⁰ Bu sırada III. Darius Media topraklarında bulunmaktaydı. İskender'in karşısına yeniden çıkmak için askeri hazırlıklar yapan Pers kralı, haremını ve hazinesi Hazar Kapıları'na göndermiştir. Darius'un Media'da olduğunu öğrenen İskender, kuvvetlerini toplayıp derhal Ekbatana'ya doğru yola çıkmış ve on iki gün sonra Media topraklarına girmiştir. Burada, Darius'un meydan savaşına çıkabilecek herhangi orduyu toplayamayarak Ekbatana'dan çoktan ayrıldığını ve Pers kralının mahiyetini gönderdiği Hazar Kapıları'na doğru çekilmekte olduğunu öğrenmiştir. Ekbatana'ya gelen İskender, Persis bölgesinden toplanmış olan hazineleri bu şehirde bırakmıştır. Hazinelerin korunması için az sayıda süvari ve hafif silahlı bir birlikle desteklenen altı bin kişilik Makedon kuvvetini Harpalos'un emrine vermiştir. Kumandanlarından Parmenion'a, kuvvetlerinin bir kısmını tahsis ederek Hyrcania Ülkesi'ne ilerlemesini emretmiştir. Hastalığı yüzünden Susa'da kalan kumandanı Kleitos'a, Ekbatana'daki hazineleri korumak için görevlendirilmiş birlikleri yanına alarak Parthia'ya saldırmasını ve orada kendisi ile buluşmasını emreden bir mektup yollamıştır. Kendisi ise geride kalan kuvvetler ile Darius'un peşine düşmüştür.⁴⁰¹ Darius'u ele geçirmek için sabırsızlanan İskender, ordusunu son derece hızlı bir biçimde hareket ettirmiş ve yolculuk boyunca bazı askerleri yorgunluktan telef olmuştur. Kaybettiği kuvvetlere aldırış etmeden yoluna devam eden Makedon kralı, kendi hızıyla ilerleyen birisi için Hazar Kapıları'na bir günlük mesafede olan Rhages şehrine varmıştır. Ancak Darius'un kapıları geçtiğini haber alınca bu şehirde beş gün dinlenmeye karar vermiştir. Zira on gün süren hızlı bir yolculuk neticesinde askerleri bitap düşmüş ve bunun yanı sıra Darius'u yakalamak ümidini de giderek kaybetmiştir.⁴⁰²

Aynı günlerde Darius, Hazar Kapıları'nın ötesinde birkaç günlük yürüyüş mesafesinde konaklamakta idi. Mahiyetindekilerin büyük çoğunluğu onu terk etmiş veya İskender'in safına geçmişti. Geri çekilmeye devam etmenin artık bir fayda sağlamayacağını düşünen kral, kendisine sadık görünen asilleri toplamış ve İskender'in karşısına bir kez daha çıkmaya niyetli olduğunu bildirmiştir. Ancak bunca zamandır alınan büyük yenilgiler sebebiyle cesaretleri kırılan asillerden bazıları III. Darius'un hükümdarlığına olan güvenlerini yitirmişlerdi. Bu asiller arasından Nabarzanes, Bactria

⁴⁰⁰ A.M. Mansel, *age.*, s .446.

⁴⁰¹ Arrianos, *Anabasis*, III.19.

⁴⁰² Arrianos, *Anabasis*, III.20.

satrapı Bessos'un idareyi ele almasını ve Darius'un yerine kral olmasını istemiştir. Nabarzanes ve Bessos'un krala karşı niyetleri kısa sürede ortaya çıkmıştır. Ancak savaşı sürdürebilmek için ordu içinde meydana gelebilecek herhangi bir parçalanmayı göze alamayan Darius, kendisini devirmeyi amaçlayan asilleri affetmek zorunda kalmış ve yoluna devam etmiştir.⁴⁰³ Darius'un siyasi otoritesi zaman geçtikçe iyice zayıflarken, İskender çoktan Parthia Ülkesi'ne doğru yol almaya başlamıştır. Genç kral Rhages'ten ayrıldıktan sonra ilk gün nihayet Hazar Kapıları'na gelmiş ve ordusuyla birlikte burada mola vermiştir. Ertesi gün kapıların dar geçitleri boyunca ilerleyerek yoluna devam etmiştir.⁴⁰⁴ Daha önce söylediğimiz gibi Hazar Kapıları, kuvvetle muhtemel modern İran'a bağlı Eyvanki ve Aradan şehirleri arasındaki geçitlere karşılık gelmektedir. Bu bağlamda İskender'in ordusu ile mola verdiği bölge, büyük bir ihtimalle Eyvanki şehri yakınlarında olmalıdır.

İskender ordusuyla birlikte kapılardan geçtikten sonra, Darius'un ordugâhından Bagistenes onu ziyarete gelmiştir. Babil şehrinin ileri gelenlerinden biri olan Bagistenes, Pers asillerinden Bessos, Nabarzanes ve Arakhosia ile Drangiana satrapı olan Barsaantes'in, Darius'u artık kral olarak tanımadıklarını İskender'e bildirmiştir. Durumu haber alan İskender, yürüyüşünü hızlandırmış ve bu sırada Darius'un asiller tarafından tutsak edildiğini öğrenmiştir.⁴⁰⁵ Darius'u tutsak edenlerin amacı, kralı İskender'e teslim etmek ve bunun karşılığında ise Doğu'daki eyaletlerin idaresinin kendilerine bırakılmasını sağlamaktır. Aksi takdirde bu kişiler, Asya'da İskender'e karşı büyük bir direniş örgütlemeyi düşünmüşlerdi. Bu direnişe Persler tarafından Darius'tan sonra yeni hükümdar olarak tanınmış Bactria satrapı Bessos'un önderlik etmesine karar verilmişti. Bessos'un hükümdarlığını kabul etmeyen ve hala Darius'a sadık olan Pers satraplarından Artabazos, Darius'un tutsak edildiği sırada oğulları ve emrindeki paralı askerleriyle birlikte kuzeyde Tapurilerin oturduğu Elburz Dağları'na doğru çekilmiştir. Genel bir durum değerlendirmesi yapan İskender, nihayetinde Bessos ve beraberindekilere müdahale etmeye karar vermiştir. Son derece yıpratıcı şartlarda devam eden bir kovalamacının ardından düşman kuvvetlerine yetişerek bir kısmını kılıçtan geçirmiştir. Yaşanan çatışma sonucunda hayatta kalanlardan bazıları kaçmayı başarmıştır. Ancak Darius, baskın esnasında kendisini tutsak edenler tarafından bıçaklanmış ve kısa bir süre sonra hayatını kaybetmiştir. Darius'un MÖ 330 yılındaki

⁴⁰³ J.G. Droysen, *age.*, s. 344-345.

⁴⁰⁴ Arrianos, *Anabasis*, III.20.

⁴⁰⁵ Arrianos, *Anabasis*, III.21.

ölümüyle kudretli Ahemeniş Hanedanı resmen son bulmuştur. İskender, ihanete uğramış kralın cesedini Persis'e yollamış ve onu eski Pers krallarının bulunduğu krallık mezarlığına defnettirmiştir.⁴⁰⁶

Darius'un ölümü, İskender için büyük bir dönüm noktası olmuştur. Genç kral, bu olaydan sonra kendisini Pers tahtının meşru mirasçısı olarak görmüş ve bu doğrultuda hareket etmeye başlamıştır.⁴⁰⁷ İskender, Darius'un ölümünden sonra Hazar'ın güney kıyılarındaki bölgeleri zapt etmek için harekete geçmiştir. Bu seferdeki ana hedefini Hyrcania ve çevresi teşkil etmiştir. Güney Hazar sahasına yapılacak sefer için, Hyrcania'nın Zadrakarta şehrinde birleştirmek üzere ordusunu üçe ayırmıştır. Krateros komutasındaki kuvvetleri Elburz Dağları'na yönlendirmiştir. Bu kuvvetler, dağlarda yaşayan Tapuri halkını bastırmakla görevlendirilmiştir. İkinci kuvvetlerin komutasını üstlenen Erigyios, ağırlıklar ve arabalar ile birlikte en uzun ancak en güvenli yoldan ilerleme emrini almıştır. İskender ise ordunun kalan kısmını yanına alarak Zadrakarta'ya giden en kısa ama en zorlu yoldan harekâtına başlamıştır.⁴⁰⁸

İskender, yol boyunca dağlarda bulunan kabilelerin tehlikeli baskınlarına karşı karakollar kurdu ve dağ geçitlerini aşarak bir nehir kenarında konaklamıştır. Konaklama esnasında aralarında Parthia ve Hyrcania satrabı Phrataphernes ile daha önce Darius'a ihanet eden Nabarzanes'in de bulunduğu bazı Pers asilleri, İskender'in yanına gelerek teslim olmuşlardır. Ordugâhında dört gün bekledikten sonra İskender, çevredeki yerlilerle küçük çarpışmalar yaşayan birliklerini kendi etrafında toplamış ve akabinde ciddi bir direnişle karşılaşmadan Hyrcania topraklarına girmeyi başarmıştır. Daha önce oğulları ile birlikte dağlara çekilen Artabazos da bir süre sonra İskender'in yanına gelerek teslim olmuştur. Hyrcania içlerinde, Erigyios ile gerçekleştirdiği harekât sırasında Tapurileri itaat altına alan Krateros, planlandığı gibi emirlerindeki kuvvetlerle ana orduya katılmışlardır. Ordusunu kendi sancağı altında birleştiren Makedon kralı, güney Hazar kıyılarındaki son bağımsız halk olan Mardilere boyun eğdirmek amacıyla seferine devam etmiştir. Mardi halkı, Makedon kuvvetlerine karşı ormanlık alanlarda ve dağlarda direnmeye çalışmış ancak bu direniş uzun sürmemiştir. En sonunda onlar da İskender'e boyun eğmek zorunda kalmışlardır. Böylelikle, Hazar Denizi'nin güneyinde

⁴⁰⁶ J.G. Droysen, *age.*, s. 347-348.; Arrianos, *Anabasis*, III.22.

⁴⁰⁷ A.M. Mansel, *age.*, s. 447.

⁴⁰⁸ J.G. Droysen, *age.*, s. 353.

uzanan topraklar tamamen İskender'in hâkimiyetine girmiştir.⁴⁰⁹ Hyrcania kuzeydoğuda Türkistan ile doğrudan bağlantı sağlayan bir bölgeydi. Bunun yanı sıra verimli arazileri ve Hazar Denizi'ne kıyısı olması bu bölgeyi ayrıca önemli kılıyordu. İskender'in Elburz dağ silsilesini aştıktan sonra karşısına çıkan büyük denizi keşfetmek niyetinde olduğu ve Hazar Denizi'nden olabildiğince yararlanmak istediği daha sonraki eylemlerinden anlaşılmaktadır. Maceracı ve yeniliğe açık bir karakter yapısına sahip olan İskender, Türkistan ve Hindistan seferlerinin dönüşünde Hazar Denizi'nin keşfedilmesi için görevlendirilecek bir donanma oluşturulmasını istemiştir.⁴¹⁰ Belli ki İskender, hem denizi hem de denizin ötesindeki toprakları merak etmiş ve o topraklarda yaşayan insanlar hakkında bilgi almak istemiştir. Onun yaşadığı dönemde Greklerin, Hazar'ın kuzey ve doğu sahası hakkında yeterli bilgi sahibi olmadıkları açıktır. Zira Grek kolonileri genellikle Karadeniz çevresinde kurulmuş ve Hazar kıyılarına kadar etkili bir varlık göstermemiştir. Bununla birlikte kolonilerin varlığı sayesinde Grekler, doğudan gelen tüccarlar vasıtasıyla bu coğrafya hakkında bir takım veriler elde etmişlerdir. Nitekim Herodotos'un Hazar Denizi ve çevresindeki halklar ile alakalı aktardığı bilgiler bunu kanıtlamaktadır. Ancak onun da vermiş olduğu bilgilerin büyük çoğunluğu kolonileri ziyaret eden tüccarların veya bölgenin yerel sakinlerinin anlattıklarından ibarettir. Dolayısıyla antik dönem içinde bu bölgeye esas ilginin İskender'in doğu seferi ile başlamış olduğunu söylemek mümkündür. Zira İskender Dönemi'nden sonra kaleme alınmış eserlerde Hazar Denizi ve çevresi hakkında daha fazla bilgiye rastlanılmaktadır.

3.2.3. Büyük İskender'in Türkistan Seferi

İskender, güney Hazar kıyılarının fethinden sonra doğu seferine ara vermeden devam etmiştir. Hazar'ın güneyinden ayrılışını takip eden yıllarda, İran'ın doğusunda hala denetim altına alınmayan bölgelere, Türkistan'ın bazı alanlarına ve Hindistan üzerine harekâtlar düzenlemiştir. İskender'in ilk başlarda hedefi Bactria Bölgesi ve onun başında bulunan Bessos olmuştur. Bu hedef doğrultusunda yola çıkan kral, önce Aria Ülkesi'ne girmiş ve bu bölgenin satrapı Satibarzanes ile görüşmüştür. Görüşme esnasında Satibarzanes, Bessos'un Asya kralı unvanını kullanmakta olduğunu, Artakserkses ismini aldığını, kaçak Persler ile birlikte Bactrialıları etrafında topladığını ve İskitlerden yardım istediğini İskender'e bildirmiştir. Satibarzanes'in Aria satrapı olarak kalmasına izin veren İskender, Bessos'un kendisine karşı daha fazla güç

⁴⁰⁹ J.G. Droysen, *age.*, s. 354-356.; Arrianos, *Anabasis*, III.23-24.

⁴¹⁰ Arrianos, *Anabasis*, VII.16.

toplamasına müsaade etmeden hareket etmeye karar vermiştir. Ancak Bactria'ya doğru ilerlediği sırada, Satibarzanes'in kendisine ihanet ederek Bessos ile anlaştığını ve Makedon karakollarına baskınlar yaptığını öğrenmiştir. Arkasında tehdit oluşturabilecek herhangi bir güç bırakmaya niyeti olmayan İskender, Aria topraklarına geri dönerek Satibarzanes'in isyan faaliyetlerini bastırmıştır. Kuvvetleri dağılan Satibarzanes, Bessos'un yanına çekilmiştir.⁴¹¹

Aria'da vuku bulan olaylar, İskender'e doğrudan Bessos üzerine yürümeden önce güneydeki bölgelerin denetim altına alınmasının gerekliliğini göstermiştir. Bundan sonra İskender, stratejisini güney bölgelerini tamamen ele geçirerek Bessos'a buralardan gelebilecek yardımların önünü kesmek üzerine kurmuştur. Genç kral Aria'dan sonra Drangania ve Arakhosia bölgelerini de zapt etmiştir.⁴¹² Bu bölgelerin ele geçirilmesiyle Türkistan yolu açılmıştır. Bununla birlikte Bessos üzerine yapılacak harekât öncesinde ordu içinde bazı problemler meydana gelmiştir. İskender'in giderek Persler gibi davranmasından ve onların yaşam biçimini benimsemesinden rahatsız olan bazı Makedon liderleri, Parmenion oğlu Philotas'ın da içinde yer aldığı bir suikast planlamışlardır. Ancak İskender'e karşı tertiplenen bu suikast eyleme geçmeden öğrenilmiş ve Philotas ile birlikte babası Parmenion idam edilmiştir. Esasen Parmenion'un bu komplo ile ilgisi olmamasına rağmen, oğlunun öldürülmesine karşı tepki gösterebileceğinden ve ordu içinde ciddi bir isyana sebep olabileceğinden ötürü İskender, böyle bir sıkıntının yaşanmaması için durumu riske etmeden Parmenion'un ortadan kaldırılmasını sağlamıştır.⁴¹³

İskender, Drangania ve Arakhosia'da bir süre bekledikten ve savaş için son hazırlıklarını tamamladıktan sonra, Bactria'ya doğru yürüyüşe geçmiştir. Zorlu bir yolculuğun akabinde Hindukuş Dağları'nı aşarak bu ülkeye girmiştir. Genç kral Bactria topraklarına girdiğinde herhangi bir direnişle karşılaşmamıştır. Zira Bessos, yanındaki kuvvetler ile Bactria'dan çekilmiştir. Yıpratma savaşı stratejisini benimseyen Pers direnişinin önderi, İskender'e yeterince zarar vermeden girilecek herhangi bir meydan muharebesinden kaçınmayı tercih etmiştir. Yürüyüşüne devam eden İskender, Bactria'nın bereketli ovalarından geçerek başkent Baktra şehrine gelmiş ve bölgeyi

⁴¹¹ J.G. Droysen, *age.*, s. 373-375.

⁴¹² J.G. Droysen, *age.*, s. 375-377.

⁴¹³ J.G. Droysen, *age.*, s. 383-392.

tamamen kontrol altına almıştır.⁴¹⁴ Bu sıralarda Bessos, Oxus Nehri'ni geçmiş ve Sogdiana'ya gelmişti. Emrinde Sogdianalılardan ve Dahaelerden oluşan bir ordu bulunmakta idi. İskender, Bessos'u mümkün olduğunca erken ele geçirmek için Sogdiana'ya doğru yola çıkmıştır. Hızlı bir şekilde Oxus kenarına gelmiş ve bu nehri geçerek Sogdiana topraklarına girmiştir. İskender'in Sogdiana'ya girişini takiben başta Spitamenes olmak üzere Bessos'un direnişine destek veren isyancı liderlerden bazıları, sürekli geri çekilmekten bıkarak Bessos'a ihanet etmeye karar vermişlerdir. Nitekim Pers direnişinin lideri Bessos, Spitamenes ve yandaşları tarafından tutuklanmıştır.⁴¹⁵ Tutuklama olayının ardından Spitamenes, İskender'e haber yollayarak Bessos'u teslim edeceğini bildirmiştir. Bunun üzerine İskender, Bessos'un canlı olarak ele geçirilmesi için Ptolemaios'u görevlendirmiştir. Ptolemaios, emrindeki altın bin kişilik bir kuvvetle vakit kaybetmeden Bessos'u teslim almak üzere yola çıkmıştır. Bessos'un tutulduğu köye geldiği sırada, onu teslim etmek istemeyenler tarafından küçük bir direnişle karşılaşmasına rağmen, Bessos'u canlı olarak ele geçirmiş ve İskender'in yanına dönmüştür. İskender tarafından aşağılayıcı bir muamele gören Bessos, idam edilmek üzere Bactria'ya gönderilmiştir.⁴¹⁶

Bessos tehdidini savuşturan İskender, Türkistan Coğrafyası içinde ilerlemeye devam etmiştir. Bir süre sonra bozkırın savaşçı halkı İskitler tarafından gönderilen elçiler ile görüşmüştür. İskender, İskit elçilerini misafirperverlikte kusur etmeyerek karşılamış ve birkaç askerini elçiler ile birlikte İskit Ülkesi'ne yollamıştır.⁴¹⁷ Bu sıralarda İskender'e karşı Sogdiana merkezli ve başında Pers direniş hareketinin bayrağını Bessos'tan devralan Spitamenes'in bulunduğu yeni bir isyan daha patlak vermiştir. Söz konusu isyan giderek büyümüş ve göçebe kavimlerden de destek görmeye başlamıştır. Özellikle Hazar'ın doğusundaki bölgelerde yaşayan Dahaeler, Massagetler ve bazı Saka grupları, isyana destek vermek için harekete geçmişlerdir. İskender süratle isyancıların üzerine yürümüş ve isyancılar tarafından kontrol edilen yedi şehri birbiri ardına ele geçirerek buralardaki direnişi kanlı bir biçimde bastırmıştır. İsyancıların büyük ölçüde mağlup edilmesiyle, Marakanda (Semerkand) şehrini kuşatmakta olan Spitamenes'e karşı saldırıya geçme olanağı doğmuştur. Ancak Jaxartes Nehri'nin diğer tarafında bazı İskit grupları toplanmış ve Makedon kuvvetlerini taciz

⁴¹⁴ J.G. Droysen, *age.*, s. 398-402.

⁴¹⁵ J.G. Droysen, *age.*, s. 403-405.

⁴¹⁶ Arrianos, *Anabasis*, III.29-30.

⁴¹⁷ İskender tarafından İskitler ile birlikte gönderilen askerlerin ve elçilerin esas amacı, İskitler ve ülkeleri hakkında istihbarat toplamaktı. Bkz. Arrianos, *Anabasis*, IV.1.

etmeye başlamıştır. İskender, yanında bulunan falcı Aristandros'un uyarılarına rağmen nehri geçmiş ve İskitlere saldırmıştır. Çetin bir mücadelenin ardından, Makedon ordusu bu çatışmadan zaferle ayrılmıştır.⁴¹⁸ İskender, bu zafer sonrasında İskit Ülkesi'nin içlerine yönelmek istemiş, ancak İskit kralının gönderdiği elçilerin ifadelerinden sonra bu isteğinden vazgeçmiştir. Zira elçiler, Makedon kuvvetlerini taciz edenlerin yağmacı bir gruptan ibaret olduklarını ve İskitlerin esas zümresini temsil etmediklerini bildirmişlerdir.⁴¹⁹ İskender, Spitamenes'in isyanını tam olarak bastırmadan İskitler gibi savaştığı bir toplulukla çatışmanın kendisine büyük bir yıkım getirebileceğinden çekinmiş ve şimdilik barışa razı olmak durumunda kalmıştır. Gerçekten de Spitamenes'in kuvvetleri tarafından abluka altına alınmış olan Marakanda şehrinden kötü haberler gelmeye başlamış ve şehirde bulunan Makedon garnizonu çok güç durumda kalmıştı. İskender, İskit gruplarıyla savaşmadan önce kuşatmanın kaldırılması için Marakanda'ya destek kuvvet göndermişti. Spitamenes, Makedon destek kuvvetleri gelince kuşatmayı kaldırmış ve geri çekilmişti.⁴²⁰ Ancak destek kuvvetlerinin başında bulunan Pharnukhes ve diğer komutanlar, Spitamenes'i takip etmişler ve farkında olmadan İskit topraklarına girmişlerdir. Spitamenes, Makedon kuvvetleri gelmeden altı yüz kadar İskit savaşçısının desteğini de yanına almıştı. İskit yardım birliğine güvenerek savaşmaya karar veren Spitamenes, doğrudan Makedon kuvvetlerine karşı saldırıya geçmiş ve bu kuvvetleri ağır bir bozguna uğratmıştır. Makedon kuvvetlerinin Spitamenes karşısında aldığı bu yenilgi, İskender'i fazlasıyla hiddetlendirmiş ve derhal harekete geçmesini sağlamıştır.⁴²¹

İskender, Spitamenes'i daha fazla güçlenmeden durdurmak için Marakanda şehrine doğru yola çıkmıştır. Zira Makedon kuvvetlerini mağlup eden Spitamenes, Marakanda'yı yeniden kuşatmıştı. İskender üç günlük bir yürüyüşten sonra dördüncü gün bu şehre varmıştır. Bu sırada Spitamenes, İskender'le karşılaşmayı göze alamamış ve geri çekilmişti. İskender ilk başta Spitamenes'i kovaladıysa da sonradan vazgeçmiş ve Bactria'da bulunan Zariaspa (Belh) şehrine ilerlemiştir. MÖ 329/328 kışını burada geçiren kral, kaldığı süre boyunca çevre ülkelerden gelen elçilerle görüşmüş ve devlet işleriyle ilgilenmiştir.⁴²² İlkbaharın gelişiyle İskender yeniden Sogdiana topraklarına doğru harekete geçmiştir. Marakanda şehrine gelerek bir süre burada beklemiştir. Bu

⁴¹⁸ J.G. Droysen, *age.*, s. 411-416.

⁴¹⁹ Arrianos, *Anabasis*, IV.5.

⁴²⁰ J.G. Droysen, *age.*, s. 417-418.

⁴²¹ Arrianos, *Anabasis*, IV.5-6.

⁴²² J.G. Droysen, *age.*, s. 419-424.

şehirde kendisi için acı verici bir gelişme yaşanmıştır. Daha önce Philotas mevzusunda olduğu gibi generaller arasında ayyuka çıkan hoşnutsuzluğun bir benzeri burada da vuku bulmuştur. Makedon ileri gelenlerinden bazıları İskender'in doğu geleneklerini benimsemesinden hiç hazzetmemektedirler. İçkili bir oturma sırasında komutanlarından Kletios, küstahça tavırlar sergileyerek İskender'in doğu politikasını eleştirmiş ve çıkan kargaşada İskender tarafından öldürülmüştür. Alkolün etkisiyle kontrolsüzce hareket eden İskender, sonradan çok pişman olmuş ve yaşananlardan derin bir üzüntü duymuştur.⁴²³ Aynı vakitlerde İskender'in Marakanda'da olmasını fırsat bilen Spitamenes, önceden anlaşmış olduğu Massaget kuvvetleriyle birlikte Bactria topraklarına girmiştir. Esas hedefi Zariaspa şehrini kuşatmak olmasına rağmen, şehirdeki Makedon garnizonunun kuşatmaya dayanabilecek güçte olduğunu görünce bu hedefinden vazgeçmiş ve çevredeki küçük yerleşimleri yağmalamaya başlamıştır. Spitamenes'in ve beraberindeki Massagetlerin yağma hareketleri ancak Makedon generali Krateros'un bölgeye intikal etmesiyle durdurulabilmiştir. Geri çekilmek mecburiyetinde kalan Spitamenes, Krateros tarafından takip edilerek sıkıştırılmış ve çatışmaya zorlanmıştır. Yaşanan çatışma sonucunda Krateros tarafından mağlup edilen Spitamenes, savaş meydanından kaçarak canını zor kurtarmıştır. Askeri girişimlerinden bir türlü istediği başarıyı sağlamayan Pers direnişinin önderi, etrafındaki çemberin daralmasından korkarak yeniden harekete geçmeye karar vermiş ve bir bölümü Massagetlerden oluşan ordusuyla Sogdiana içlerinde tekrar akınlara başlamıştır. Ancak Sogdiana'daki Makedon garnizonlarından birini komuta eden Koinos tarafından son kez yenilgiye uğratılarak tekrar kaçmıştır. Kaçışı sırasında İskender'in olası takibinden çekinen etrafındaki Massagetler tarafından kafası kesilmek suretiyle öldürülmüştür.⁴²⁴

Spitamenes'in ölümü Pers direnişinin sonunu getirmiştir. İskender, bundan sonra Sogdiana'daki Oksyartes ve Khorienes'in savunmaya devam ettikleri son direniş merkezlerini de kırmıştır. Bu arada Oksyartes'in kızı Roksane ile evlenmiş ve Türkistan coğrafyasında barışın tesis edilmesini sağlamıştır.⁴²⁵ İskender'in MÖ 330 ile 327 yılları arasında İran'ın doğusunda ve Türkistan coğrafyasında yapmış olduğu seferler son derece zorlu geçmiş ve Makedon kuvvetlerini bir hayli yıpratmıştır. Seferler sırasında çekilen sıkıntıların en büyük sebebi, bu ülkelerde yaşayan insanların savaş sanatında yetkin olmaları, bununla birlikte ülkelerine ve kültürlerine olan bağlılıkları olmuştur.

⁴²³ Arrianos, *Anabasis*, IV.8-9.

⁴²⁴ J.G. Droysen, *age.*, s. 429-431.

⁴²⁵ J.G. Droysen, *age.*, s. 432-435.

İskender, Türkistan seferini bitirdikten sonra MÖ 327 yılında Hindistan üzerine yürümüştür. MÖ 326 yılında İndus Nehri'ni geçmiş ve Hindistan coğrafyasında ilerlemeye başlamıştır. Aynı yıl içinde Hydaspes Nehri kenarında kral Porus ile savaşmış ve onu mağlup etmiştir. Bu zaferden sonra Ganj Nehri'ne kadar ilerlemek istemesine rağmen, ordusu içinde çıkan hoşnutsuzluklardan ötürü geri dönmek zorunda kalmıştır. Ciddi bir direnişle karşılaşmadan İndus Nehri'nden güneye doğru ilerleyerek MÖ 325 yılında Hint Okyanusu'na ulaşmıştır. Komutanlarından Nearchos'u Hint Okyanusu'nda bulunan donanmanın başına geçirerek, kıyı şeridi boyunca şehirler kurulabilecek elverişli noktaların tespit edilmesi için görevlendirmiştir. Kendisi ise İran'ın güney kesimlerinden dönüş yolculuğuna devam ederek Pasargad ve Susa üzerinden Babil'e girmiştir. Büyük İskender, Hindistan seferi dönüşünden itibaren ölümüne kadarki iki yıl boyunca kurduğu imparatorluğun iç meseleleri ile meşgul olmuştur.⁴²⁶ Birçok projesinin yanında Hazar Denizi'ni keşfetme isteğini de bu dönemde icraata dökmüştür. Bu doğrultuda Argaios oğlu Herakleides'i Hyrcania'ya göndermiş ve orada bulunan ormanlardan Hazar keşfinde kullanılacak Helen tipinde gemiler yapılmasını istemiştir.⁴²⁷ Ancak İskender'in ömrü Hazar Denizi'ne düzenlenecek keşif seferini görmeye yetmemiştir. MÖ 323 yılında Arap Yarımadası'na yapacağı büyük bir askeri harekâtın hazırlıkları ile uğraşırken, içkili bir eğlence sonrasında hastalanmış ve 13 Haziran günü hayatını kaybetmiştir.⁴²⁸ Otuz üç yıllık ömrüne görkemli zaferler ve fetihler sığdıran bu büyük hükümdarın aniden ölümüyle tarihte yeni bir dönem başlamıştır. Bu yeni dönemin getirdiği siyasal değişiklikler Hazar çevresinde de etkisini göstermiştir.

3.2.4. Büyük İskender'in Ölümünden Sonraki Genel Durum

Büyük İskender'in ölümü, ele geçirdiği geniş coğrafyada büyük bir siyasi otorite boşluğunun meydana gelmesine sebebiyet vermiştir. Mevcut durum, imparatorluğun devamını sağlamak için meşru bir halefin seçilmesini zorunlu kılmıştır. Zira İskender, ölmeden önce kendisinden sonra imparatorluğu yönetecek herhangi bir halef belirtmemiştir. Aslında İskender'in Roksane'den doğma bir oğlu bulunmaktaydı. Ancak onun da idareyi ele alabilecek yaşa gelene kadar yetiştirilmesi gerekmektedir. Bu suretle Babil'de toplanan generaller, geçici olarak bir kral naibi seçmişler ve

⁴²⁶ A.M. Mansel, *age.*, s. 447-454.

⁴²⁷ Arrianos, *Anabasis*, VII.16.

⁴²⁸ J.G. Droysen, *age.*, s. 645-648.; A.M. Mansel, *age.*, s. 454.

imparatorluğu kendi aralarında paylaşmaya karar vermişlerdir. Görünürde bu paylaşımın amacı, Roksane'den doğan meşru varisin devleti yönetebilecek yetkinliğe sahip olana kadar imparatorluğun varlığını korumak ve son derece geniş olan toprakların denetimini kolaylaştırmaktı. Ancak ilerleyen yıllarda bambaşka bir görünüm ortaya çıkmıştır. Şahsi hırslarını kontrol edemeyen generaller, yıllarca kendi aralarında savaşmışlar ve imparatorluğun parçalanmasında etkili bir rol oynamışlardır. Kendilerine Diadokhlar (Ardıllar) denilen bu kişilerden Kassandros'un, MÖ 310/309 yılında Roksane ve oğlu IV. İskender'i öldürtmesiyle birlikte imparatorluğu bütünüyle korumak amacı tamamen ortadan kalkmıştır. Bu olayı takiben imparatorluk içindeki çatışmalar artarak devam etmiştir. MÖ 301'deki İpsos Muharebesi ile imparatorluk içindeki bölünme kesinleşmiş ve akabinde imparatorluk dört general tarafından paylaşılmıştır. Bunlar arasından Selevkos Nikator, Hazar'ın güney sahası dâhil olmak üzere tüm doğu eyaletlerini, Mezopotamya'yı ve Suriye bölgesini kontrol altına almıştır. Böylece Hazar'ın güneyinde Selevkos devri başlamıştır. Büyük İskender'den kalan imparatorluğun büyük bir kısmına sahip olan Selevkos Nikator, esasen İskender'in süvari birliklerinin generali olarak görev yapmıştır. Diadokhların ilk mücadeleleri sırasında geri planda kalmış olmasına rağmen, bir süre sonra imparatorluk içindeki nüfuzunu iyice arttırmış ve birçok Makedon generalinin arasından sivrilerek ön plana çıkmıştır. MÖ 321'de Babil valiliğine atanan Selevkos, Anadolu'da Antigonos'un güçlenip diğer diadokhlar aleyhinde faaliyet göstermesiyle birlikte Babil'den kaçmış ve Mısır'a giderek Ptolemaios'un yanına sığınmıştır. MÖ 312'de Antigonos oğlu Demetrius Gaza'da mağlup edilince, Selevkos daha rahat hareket etme imkânı bulmuş ve aynı yıl Antigonos'a karşı verilen savaşı sürdürmek üzere Babil'e geri dönmüştür. Bu tarihten sonra giderek güçlenen Selevkos, doğudaki eyaletlere yönelmiş ve büyük çoğunluğunu hâkimiyet altına almıştır. MÖ 301 yılında İpsos Muharebesi'ne katılmış ve muharebeden zaferle ayrılan ittifakın içinde yer almıştır. İpsos'un ardından doğu eyaletlerindeki hükümranlığını herkese kabul ettirmiş, buna ek olarak muharebe sonrası yapılan anlaşma gereği Suriye üzerinde de hâkimiyet kurmuştur.⁴²⁹

Selevkos, hayatını kaybettiği MÖ 281 yılına kadar imparatorluğunun başında başarılı bir yönetim sürdürmüş ve son yıllarında daha çok batıdaki meselelerle ilgilenmiştir. Kendisinden sonra gelen halefleri Selevkos'un dış politikasını devam

⁴²⁹ Büyük İskender'in ölümünden sonra yaşanan gelişmeler ve İskender İmparatorluğu'nun parçalanması hakkında daha fazla bilgi için bkz. A.M. Mansel, *age.*, s. 458-470.

ettirmişler ve genellikle Ptolemaioslar ile çatışma halinde olmuşlardır. Selevkosların batı politikası üzerindeki bu değişmez tutumu, doğudaki eyaletlerin yavaş yavaş imparatorluktan kopmalarına neden olmuştur. Bu durumun en belirgin tezahürü, Parthia ve Bactria eyaletlerinde gerçekleşmiştir. Zamanla bu iki eyaletten Parthia yükselişe geçmiş ve döneminin süper güçlerinden biri haline gelmiştir.

3.3. Hazar Çevresinde Partlar (Arşaklar)

MÖ III. yüzyılın ikinci yarısında, Hazar Denizi'nin güneydoğusunda ileride Roma ile boy ölçüşebilecek kadar güçlü ve organize bir siyasi teşekkülün temelleri atılmıştır. Literatürde Part (Parth) İmparatorluğu olarak bilinen bu devlet yaklaşık olarak beş yüz yıl ayakta kalmıştır.⁴³⁰ Partların tarih sahnesine çıktıkları dönem, siyasi ve kültürel açıdan bakıldığında büyük bir kargaşa ve çatışma dönemini ifade etmektedir. Büyük İskender'in MÖ 323 yılındaki ölümü ve ardından gelişen olaylar, bu büyük hükümdarın fethettiği topraklar üzerinde telafisi olmayan bir parçalanma meydana getirmişti. Makedon İmparatorluğu'nu parçalanma sürecine götüren İskender'in halefleri, nihayetinde kendilerine ait krallıklar kurmalarına rağmen, hükümlerlik kavgalarına durmadan devam etmişler ve Eski Yakın Doğu'da istikrarsız bir ortamın oluşmasında doğrudan rol oynamışlardır. Bunlar arasından özellikle Mısır merkezli Ptolemaioslar ile parçalanmış imparatorluktan en çok payı alan Selevkoslar, birbirleri ile en çok çatışan halef devletler olmuşlardır. Selevkosların başta Ptolemaioslar olmak üzere batıdaki diğer siyasal rakipleriyle sürekli meşgul olmaları, İran ve doğusundaki bölgelerde mevcut denetimlerinin zayıflamasına sebebiyet vermiştir. İşte eskiçağın en güçlü imparatorluklarından birini kurmayı başaran Partlar, böylesine bir ortamda kendi çıkarları doğrultusunda hareket etmeyi bilmişler ve bunun doğal bir sonucu olarak hızla yükselişe geçmişlerdir.

⁴³⁰ Partların genel tarihi için bkz. George Rawlinson, *The Sixth Great Oriental Monarchy: Or The Geography, History and Antiquities of Parthia*, Published by Longmans, Green and CO., London, 1873.; Neilson C. Debevoise, *A Political History of Parthia*, The University of Chicago Press, Chicago, Illinois, 1938.; Edward Dabrowa, "The Arsacids and Their State", in R. Rollinger et al. (Eds.), *Altertum und Gegenwart. 125 Jahre Alte Geschichte in Innsbruck*, Studienverlag, Innsbruck, 2012, pp. 21–52.; Adrian D.H. Bivar, "The Political History of Iran Under The Arsacids", *The Cambridge History of Iran*, Vol. III/I, (Editör. E. Yarshater), Cambridge University Press, Cambridge, 1983, pp. 21-99.; Peter Wilcox, *Rome's Enemies(3): Parthians and Sassanid Persians*, Osprey Publishing, Oxford, 1986.; Özgür Kahraman, *Eskiçağ Tarihinde Parthlar*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2002.; Yusuf Kılıç, "Partlar", *Yeni Türkiye: Türkoloji ve Türk Tarihi Araştırmaları Özel Sayısı*, Yıl.8, S.43, Ocak-Şubat 2002, ss. 176-180.

Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi Makedon İmparatorluğu'ndan kalan toprakların büyük çoğunluğu diadokhlar arasında yaşanan çatışmalar sonucunda I. Selevkos Nikator'un eline geçmişti. Öyle ki, eline geçen toprakların yüzölçümü yaklaşık 3.000.000 km² kadardı. Selevkos'un denetim altına aldığı toprakların önemli bir kısmı çöllerle kaplı olmasına rağmen, bu topraklar herhangi bir devletin gelişmesi için gerekli olan tüm imkânlarla sahip birçok verimli araziye de içinde barındırmaktaydı. Kurduğu imparatorluğun sınırları içindeki verimli arazileri, başta Mezopotamya olmak üzere Hazar Denizi'nin güney kıyıları ile birlikte Asya'nın bazı bölgeleri teşkil etmekteydi. Media ve Armenia bölgeleri at yetiştiriciliği için son derece uygundu. Bunun yanı sıra doğuda Bactria Bölgesi'nden deve, Hindistan topraklarından da fil tedarik edilebilmekteydi. Ayrıca imparatorluk içindeki eyaletlerin birçoğu da yer altı kaynakları açısından çok zengindi.⁴³¹ Bununla birlikte bu kadar geniş ve verimli bir alanın kontrolü oldukça zordu. Örneğin imparatorluğun doğu eyaletleri, Türkistan'ın iç kesimlerinden gelip bölgeye sık sık akınlar düzenleyen göçebeler yüzünden daima tehdit halinde olmuştur. Nitekim hâkimiyetlerinin daha ilk zamanlarında Selevkoslar, imparatorluğun kuzeydoğusunu göçebe istilasına karşı savunmak durumunda kalmışlardır. MÖ 280 dolaylarında kuzeyden gelen göçebeler, Tirmit ve Herat'a kadar ilerleyerek doğuda Selevkoslara bağlı eyaletlerdeki şehirlerden birçoğunu tahrip etmişlerdir. Göçebelerin yoğun saldırıları I. Selevkos'un halefi I. Antiochus (MÖ 324-261) tarafından püskürtülmüştür. Antiochus, bölgedeki tahrip edilen şehirleri onarmış ve tahkim etmiştir. Doğudaki bu ciddi tehlikeye rağmen, Selevkos hükümdarları batıdaki Ptolemaiosları kendi varlıkları açısından daha ciddi bir tehdit olarak görmüşlerdir. Hatta Selevkosların dış politikası, Ptolemaiosların aleyhindeki her türlü siyasi ve askeri faaliyetler üzerine şekillenmiştir. Ancak batı eksenli bu politika, sonradan Selevkos hükümdarlarının başlarına çok büyük belalar açmıştır. Özellikle Ptolemaioslar ile yapılan uzun soluklu savaşlar (MÖ 280-272 ve MÖ 260-253), imparatorlukta tüm kaynakların batıya aktarılmasına neden olmuştur. Örneğin MÖ 273'te Bactira satraplığı, Mısır'la yapılan savaşa destek vermek için batıya yirmi kadar muharebe fili göndermiştir. Batı cephesine yapılan bu ve buna benzer kesintisiz yardımlar, doğudaki eyaletlerin göçebelere karşı direniş mekanizmalarını zayıflatmış ve onları iyice savunmasız hale getirmiştir. Selevkosların bütün ilgilerini batıya yönlendirmeleri, doğu

⁴³¹ G. Rawlinson, *age.*, p. 32-33.

eyaletlerinde merkezi idareye karşı birtakım hoşnutsuzlukların ortaya çıkmasını sağlamıştır.⁴³²

İmparatorluğun doğusunda merkezi idareye karşı gelişen ilk isyan hareketi Bactria satraplığında vuku bulmuştur. Bir süredir Bactria satrapı olarak görev yapan Diodotus (MÖ 285-235), MÖ 256 yılında Selevkoslara karşı geniş çaplı bir isyan tertiplemiştir. Bu isyan kısa zamanda başarıya ulaşmış ve Diodotus kendisini kral ilan etmiştir. Böylece Bactria, Selevkoslardan kopan ilk doğu eyaleti olmuştur. Bactria'nın başarısı, doğudaki diğer Selevkos eyaletlerine bağımsız olabilmek için cesaret vermiştir. Kısa bir süre sonra Parthia eyaletinin satrapı Androgoras, Selevkos merkezi idaresindeki zayıflığı fırsat bilerek tıpkı Diodotus gibi kendi bağımsızlığını ilan etmiştir.⁴³³ Ancak onun iktidarı beklediğinden daha kısa sürmüştür. Zira çok geçmeden Hazar'ın doğusundaki göçebelerden Parnilerin lideri Arsaces, Androgoras'ı bertaraf ederek Parthia'nın idaresini ele geçirmiş ve bölgede güçlü bir imparatorluğun tohumlarını ekmiştir.

3.3.1. Part Devleti'nin Kuruluşu ve Genişlemesi

Part Krallığı'nın kuruluş aşaması ve bu krallığı kuran Partların kökeni meselesi araştırmacılar tarafından çeşitli hipotezlerin öne sürüldüğü problemli bir konudur. Antik kaynaklar, Partların kökeni ve nereden geldikleri hususunda birebir uyum ve bütünlük göstermekten uzaktır. Nitekim Romalı ve Grek yazarlar, Partların doğuda büyük bir güç haline gelmelerinden sonra onların tarihine ilgi göstermeye başlamışlardır. Dolayısıyla erken Part tarihi ve Partların kökeni ile ilgili aktardıkları veriler, tartışmasız bir gerçekliği ifade etmemektedir. Bununla birlikte yazılı kaynaklarda Partların Hazar'ın doğusunda yaşayan göçebeler ile bağlantılı olduklarına dair emareler bulunmaktadır.

Partların kökeni hakkında bilgi veren antik yazarlardan Strabon, bu konuyla ilgili iki ayrı hikâyeye aktarmaktadır. Buna göre Partlar, Hazar Denizi'nin doğusunda yayılmış olan Dahaelere bağlı Parni (Aparni) boyuna mensuptular ve ilk zamanlarda Azak Denizi çevresinde yaşıyorlardı. Ancak bunlar daha sonra güneye hareket etmişlerdi.⁴³⁴ Bir diğer hikâyeye göre ise Partların kurucusu olan Arsaces, esasen Bactria kökenliydi. Arsaces, Diodotus tarafından ülkeden kovulmuş ve takipçileriyle

⁴³² Elias Bickerman, "The Seleucid Period", *The Cambridge History of Iran*, Vol. III/I, (Editör. E. Yarshater), Cambridge University Press, Cambridge, 1983, p. 5-6.

⁴³³ Ö. Kahraman, *age.*, s. 34-36.

⁴³⁴ Strabo, XI.9.2-3.

birlikte Partiha Bölgesi'ne gelmişti.⁴³⁵ Strabon'un dışında Romalı antik yazarlardan Justinus'un da bu konu hakkında bilgi verdiği görülmektedir. Justinus, Partların İskit kökenli olduklarına dikkat çekmiş ve *Parthi* kelimesinin İskit dilinde sürgün anlamına geldiğini vurgulamıştır. Ona göre bu sürgünler, bir dönem Hazar'ın doğusundaki çöller (Karakum ve Kızılıkum) bölgesine yerleşmişlerdir.⁴³⁶ Partların İskit sürgünleri oldukları ifadesi Arrianos tarafından da desteklenmiştir. Arrianos Partların, Pers hükümdarı I. Darius'un İskitya seferinden sonra İskit Ülkesi'nin çeşitli bölgelerinden getirilen ve Hazar'ın doğusundaki dağlık bölgelere yerleştirilen İskitler olduklarını belirtmiştir.⁴³⁷ Antik kaynaklarda yer alan ifadelerden, Partların İskit kökenli göçebe bir topluluk oldukları anlaşılmaktadır. Partların köken olarak göçebe bir toplum olmaları ve Dahae Konfederasyonu'ndan Parnilerle olan bağlantıları modern bilim insanları tarafından da kabul edilmektedir.⁴³⁸ Ancak esas tartışma konusu, Dahaelerin etnik kökenleri hakkındadır. Batılı araştırmacılar, Dahaeleri genellikle İranî bir göçebe konfederasyonu olarak tanımlamaktadırlar. Bu ifadenin kesin kanıtlarla desteklenmiş olduğunu söylemek son derece güçtür ve kanıt olarak öne sürülen verilerin tamamı ise bazı varsayımlardan öteye gidememektedir. Dolayısıyla Hazar'ın doğusunda yaşayan birçok göçebe topluluktan müteşekkil Dahaelerin etnolojisi, halen tartışmalı bir mesele olarak güncelliğini korumaktadır.

Part Devleti'nin kuruluş evresi tıpkı Partların kökeni meselesi gibi karmaşık bir konudur. Son zamanlara kadar Partların, Arsaces önderliğinde Parthia eyaletini istila edip bölgenin satrapı olan Androgoras'ı devirdikten sonra idareyi ele aldıkları düşünülmekteydi. Bu düşünceye göre, Arsaces'in Parthia'ya gelişine kadar bölge Selevkoslara bağlı halde kalmıştı. Ancak sonradan yapılan çalışmalarla birlikte bu düşünce çürütülmüştür. Parthia'nın, Arsaces'in gelişinden önce kısa bir dönem bile olsa Androgoras önderliğinde Selevkos idaresinden ayrılmış olduğu ve Androgoras'ın bağımsız bir şekilde hareket ettiği ortaya çıkmıştır. Yani Androgoras, önceleri Selevkoslara bağlı bir satrap iken Diodotus'un bağımsızlık hareketinden cesaret bulmuş ve MÖ 245 yılında isyan ederek kendi bağımsızlığını ilan etmiştir.⁴³⁹ Selevkosların Parthia eyaletindeki son satrapı olan Androgoras'ın tarihselliği Oxus hazinesinde ele

⁴³⁵ Strabo, XI.9.3.

⁴³⁶ Justinus, *Epitome of the Philippic History of Pompeius Trogus*, (Translated with notes, by Rev. John Selby Watson), London: Henry G. Bohn, York Street, Convent Garden, 1853, XLI.1. Kaynak: <https://www.forumromanum.org/literature/justin/english/trans41.html#n1> (Erişim tarihi: 18.7.2020).

⁴³⁷ Arrianos, *Parthica*, I. Bölümden aktaran Ö. Kahraman, *age.*, s. 41.

⁴³⁸ A.D.H. Bivar, *agm.*, p. 27. Ayrıca bkz. E. Dabrowa, *agm.*, p. 26.

⁴³⁹ Ö. Kahraman, *age.*, s. 48-49.

geçen altın ve gümüş sikkelerle de kanıtlanmıştır.⁴⁴⁰ Androgoras'ın MÖ 245'te Selevkosların yüksek idaresinden ayrılışını takiben Arsaces önderliğindeki Parniler yavaş yavaş Parthia topraklarına girmeye başlamışlardır.⁴⁴¹

Part İmparatorluğu'nun kurucusu olarak kabul edilen Parnilerin lideri Arsaces'in tam olarak hangi tarihte kral olduğu belirsizdir. Genelde bu kişinin Parthia satrapı Androgoras'ı devirmeden önce Hazar Denizi'nin güneydoğusunda bulunan Astauene (Goçan) Bölgesi'ni ele geçirdiği ve MÖ 247 yılında kral olduğu düşünülmektedir. MÖ 247 yılı bu sebeple Arsacid Dönemi'nin başlangıç tarihi olarak kabul edilmektedir. Kuvvetle muhtemel bu tarihten itibaren Hazar Denizi'nin güneydoğusunda Parniler hızla güçlenmiş ve Parthia topraklarını tehdit etmeye devam etmişlerdir. MÖ 238 yılında Arsaces, kendisine bağlı güçlerle Parthia eyaletine saldırmış, Androgonas'ı devirerek buranın kontrolünü ele geçirmiştir. Böylece Arsaces resmi olarak Part İmparatorluğu'nun kurucusu olmuştur. Onun ismi sonradan bir kraliyet unvanı olarak kullanılmış ve neredeyse tüm Part kralları kendi isimlerinin yanına Arsaces ismini de eklemişlerdir.⁴⁴²

Arsaces'in ve ardından gelenlerin icraatlarından bahsetmeden önce, Partların erken dönemi ve ilk krallarının tarihselliği hakkındaki önemli bir probleme değinmek gerekmektedir. Bazı kaynaklarda Part Krallığı'nın kuruluşu, tek başına Arsaces'e atfedilmemiştir. Buna göre Arsaces, Parthia'nın kontrolünü kardeşi Tridates'in yardımıyla ele geçirmiştir. Hatta kaynaklar, Arsaces'in ölümünden sonra yerine kardeşi Tridates'in geçtiğini bildirmektedirler. Tridates, MÖ 211 yılına kadar hüküm sürmüş ve yerini Artabanus isminde bir kişiye bırakmıştır. Part tarihi üzerine çalışma yapan ilk araştırmacılar genellikle bu referansları kabul etmişler ve Tridates'i Partların ikinci kralı, Artabanus'u ise onun halefi olarak belirlemişlerdir.⁴⁴³ Ancak sonraki yıllarda Tridates ve Artabanus'un tarihsellikleri reddedilmiş ve efsanevi bir figür oldukları görüşü ortaya atılmıştır.⁴⁴⁴ Bu görüşün doğruluğu, yakın zamanda yapılan nüvizmatik çalışmalar ve yazılı kaynakların tekrar yorumlanması ile kanıtlanmıştır. Böylece Arsacid Hanedanı'na mensup ilk kralların listesi, tarihselliğe uygun bir biçimde yeniden

⁴⁴⁰ A.D.H. Bivar, agm., p. 29.

⁴⁴¹ Ö. Kahraman, *age.*, s. 50.

⁴⁴² E. Dabrowa, agm., p. 26-27. Ayrıca bkz. Ö. Kahraman, *age.*, s. 53.

⁴⁴³ Örnek için bkz. G.Rawlinson, *age.*, p. 44-54.; N.C. Debevoise, *age.*, p. 11-16.

⁴⁴⁴ Bu konu hakkındaki tartışmalar ve öne sürülen hipotezler için bkz. A.D.H. Bivar, agm., p. 29-31.

oluşturulabilmiştir.⁴⁴⁵ Günümüzde Arsaces'in, MÖ 217 yılına kadar krallığın başında bulunduğu ve daha sonra yerine oğlu II. Arsaces'in geçtiği birçok tarihçi ve arkeolog tarafından kabul edilmektedir.

Partlar, krallığın ilk yıllarında Parthia ve çevresindeki nüfuzlarını arttırmakla meşgul olmuşlardır. Bu dönemde komşu ülke Hyrcania'nın büyük bir kısmı Partlar tarafından fethedilmiştir. Kendi içinde varlığını korumaya ve genişlemeye çalışan bu yeni krallık, kısa bir süre sonra Selevkos hükümdarı II. Selevkos Callinicus'un (MÖ 246-225) şiddetli saldırısı ile baş etmek durumunda kalmıştır. İmparatorluktan kopmuş olan doğu eyaletlerinde yeniden tahakküm kurmak isteyen II. Selevkos, MÖ 230'larda büyük bir orduyla Partların üzerine yürümüştür. Part kralı Arsaces, bu saldırı karşısında fethettiği toprakları terk edip, Hazar'ın doğusundaki bozkır bölgesine⁴⁴⁶ çekilmiştir. Ancak II. Selevkos'un başarısı fazla uzun sürmemiş, imparatorluğunun batısında vuku bulan bir isyan sebebiyle ordusuyla birlikte geri dönmek zorunda kalmıştır.⁴⁴⁷ II. Selevkos'un geri çekilişini takiben Partlar, önceden fethettikleri toprakları yeniden kontrol altına almışlardır. Selevkos darbesinden sağ kurtulmayı başaran Arsaces, bölgedeki Part hâkimiyetini sağlamlaştırmış ve ülkesini güçlendirmeye devam etmiştir. MÖ 217 yılında hayatını kaybeden kral, Partlar arasında büyük bir saygı kazanmış ve "ulusun babası" olarak anılmıştır.⁴⁴⁸ Hatta Partlar, ölümünden sonra Arsaces'e kutsallık atfetmişler ve onu tanrılaştırmışlardır. Kendisinden yüzyıllar sonra yaşamış olan Romalı tarihçi Ammianus Marcellinus, Arsacid Hanedanı'nın ilk kralı Arsaces hakkında şunları söylemiştir:

*"...eskiden soyları düşük ve belirsiz olan Parth krallarının itibarları da işte bu şekilde, Arsaces'in şanslı kehanetleri sayesinde müthiş bir şekilde arttı. Bu sebepten ötürü bu adama bir tanrı olarak hürmet eder ve tapınırlar..."*⁴⁴⁹

Arsaces'ten sonra Part tahtına II. Arsaces (MÖ 217-191) geçmiştir. Bu kralın iktidarında Partlar, İkinci bir Selevkos seferi ile karşı karşıya kalmışlardır. MÖ 222 yılında Selevkos tahtına oturan III. Antiochus (MÖ 222-187), babası II. Selevkos Callinicus gibi doğuda kaybedilen Selevkos denetimini tekrar tesis etmek istiyordu.

⁴⁴⁵ E. Dabrowa, agm., p. 27.

⁴⁴⁶ Strabon, II. Selevkos'un Partlar üzerine düzenlediği seferi sırasında Part kralı Arsaces'in Apasiacae adlı göçebelerin yanına sığındığından söz etmektedir. Strabo, XI.8.8. Apasiacae halkı Hazar çevresindeki bozkırlarda yaşamaktaydı. Bkz. N.C. Debevoise, age., p. 13.

⁴⁴⁷ P. Wilcox, age., p. 14.

⁴⁴⁸ E. Dabrowa, agm., p. 26-27.

⁴⁴⁹ Ammianus Marcellinus, XXIII.VI.5-6.

İktidarının ilk yıllarında Selevkos İmparatorluğu çok zor durumdaydı. Doğuda Bactria ve Parthia'dan sonra, şimdi de Media ve Persis eyaletleri Selevkos yüksek idaresine karşı gelmişler ve isyan etmişlerdi. Son derece enerjik ve dirayetli bir hükümdar olan Antiochus, doğudaki sorunları derhal çözmeye karar vermiştir. Media ve Persis isyanlarını bastırdıktan sonra, MÖ 209 yılında Partların üzerine yönelmiştir. Partlar, Selevkos ordusuyla doğrudan karşılaşmak yerine su kuyularını zehirlemek suretiyle⁴⁵⁰ üzerlerine gelen kuvvetleri yıpratmaya çalışmışlar ancak başarılı olamamışlardır. Sonunda III. Antiochus, mevcut Part direnişini kırmış ve Selevkos yüksek hâkimiyetini Parthia'ya kabul ettirmiştir. Bununla birlikte Parthia'daki Arsacid Hanedanı'nı ortadan kaldırmamış, Arsacidlerin Selevkoslara bağlı olmak kaydıyla özerk bir şekilde hüküm sürmelerine izin vermiştir.⁴⁵¹ Doğuya yaptığı başarılı seferin ardından yüzünü batıya çeviren III. Antiochus, Akdeniz'in yükselen gücü Roma ile mücadeleye girişmiştir. Ancak onun Roma ile olan çatışmaları, MÖ 190 yılındaki Magnesia Muharebesi'nde aldığı ağır yenilgi ile felaketle sonuçlanmıştır. Çatışmaların akabinde Romalılar ile MÖ 188'de yapılan anlaşmayla Antiochus, Küçük Asya'daki topraklarının büyük bir bölümünü yitirmiş ve Romalılara yüklü miktarda haraç ödemek zorunda kalmıştır. III. Antiochus anlaşmanın ertesi yılı hayatını kaybetmiştir.⁴⁵² Onun ölümüyle doğudaki Selevkos hegemonyası bir kez daha zayıflamaya başlamıştır.

III. Antiochus'un ölümünden kısa bir süre önce, MÖ 191 yılında Partların başına Priapatus (MÖ 191-176) geçmiştir. Kuvvetle muhtemel Partlar, onun döneminde III. Antiochus'un doğu seferinden kalan yaralarını sarmakla ve çevreleriyle iyi ilişkiler kurmakla meşgul olmuşlardır. İktidarı hakkında fazla bir bilgi sahibi olamadığımız Priapatus, MÖ 176 yılında hayatını kaybetmiş ve yerini I. Phraates'e (MÖ 176-171) bırakmıştır. Phraates'in yönetiminde Partlar, Selevkos yüksek hâkimiyetinden sıyrılıp adeta küllerinden yeniden doğmuşlar ve topraklarını batıya doğru genişletmeye başlamışlardır. Part fütühatını tekrar başlatan I. Phraates, Hazar Denizi'nin güneyindeki Elbruz Dağları'nda yaşayan ve Hazar Kapıları'na oldukça yakın bölgeleri kontrol altında tutan Mardi kavmine karşı sefere çıkmıştır. I. Phraates, Mardileri mağlup ederek Hazar Kapıları'nın ve çevresindeki alanların hâkimi olmuştur. O sıralar Selevkos tahtında bulunan IV. Selevkos Philopator (MÖ 218-175), zayıf ve pasif karakterli bir hükümdar olduğundan, Partların batı yönündeki genişlemesine herhangi bir cevap

⁴⁵⁰ Ö. Kahraman, *age.*, s. 70-71.

⁴⁵¹ P. Wilcox, *age.*, p. 14.; E. Dabrowa, *agm.*, p. 27.; A.D.H. Bivar, *agm.*, p. 29.

⁴⁵² P. Wilcox, *age.*, p. 14.

verememiştir.⁴⁵³ Hazar Kapılarını denetim altına alan I. Phraates, batıda Media Ülkesi'ne doğru Part ilerleyişinin yolunu açmıştır.⁴⁵⁴

Hazar Denizi'nin güney kıyılarını büyük oranda fetheden I. Phraates'in iktidarı oldukça kısa sürmüştür. Sadece beş yıl kadar tahtta kalabilen kral, kendisinden sonra Part tahtına geçebilecek birçok oğlu bulunmasına rağmen, halefi olarak kardeşi Mithradates'i seçmiştir.⁴⁵⁵ I. Phraates'in kardeşi Mithradates'i tahtın meşru halefi olarak belirlemesi, Part tarihi açısından bir dönüm noktası olmuştur. Zira Mithradates, iktidarı boyunca büyük fetihler yapmış ve o zamana kadar sadece bölgesel bir güç konumunda bulunan Part Krallığı'nı bir imparatorluk haline getirmiştir.

3.3.2. Hazar'ın Güneyinde Yeni Bir İmparatorluğun Teşekkülü

Partların Hazar'ın güneyinde küçük bir krallık pozisyonundan büyük bir imparatorluk evresine geçişi, I. Mithradates'in (MÖ 171-132) başarılı girişimleriyle mümkün olmuştur. I. Mithradates dönemi birçok yönden Partların yükseliş devrini temsil etmektedir. Onun iktidarında Partlar en kudretli zamanlarından birini yaşamışlardır. MÖ 171 yılında tahtı kardeşinden devralan Mithradates, iyi bir asker ve kurnaz bir politikacıydı. Çevresindeki ülkelerin mevcut durumlarını iyi gözlemlemiş ve politik hamleleri için en uygun zamanları beklemiştir. İç ve dış politikada gayet başarılı bir portre çizen Mithradates, sadece yaptığı fetihlerle değil, aynı zamanda devlet teşkilatındaki düzenlemeleriyle Partların belirgin ve kalıcı bir güç olmasını sağlamıştır.

I. Mithradates'in krallığın başına geçtikten sonraki ilk askeri seferi doğudaki Greko-Bactria Krallığı üzerine olmuştur. Bactria kralı Eucratides'e (MÖ 171-145) karşı verdiği savaşlardan zaferle ayrılan Mithradates, Tapuria ve Traxiana (Horosan) bölgelerini fethetmiştir. Bu seferin akabinde yüzünü batıya çeviren kral, Media Ülkesi'ni ilhak etmek için harekete geçmiş ve MÖ 155 yılında bu bölgenin işgaline başlamıştır. MÖ 148 yılına gelindiğinde ise Media Ülkesi'nin başkenti Ekbatana bir Part mülkü haline gelmiştir.⁴⁵⁶ Media'nın fethedilmesi, eskiçağın en gözde coğrafi bölgelerinden Mezopotamya'nın kapılarını Partlara açmıştır. Her yönde genişleme politikasını duraksamadan sürdüren kral Mithradates, MÖ 141'de Mezopotamya topraklarına girmiş ve Babylonia ile bir zamanlar Selevkosların başkentliğini yapmış

⁴⁵³ G. Rawlinson, *age.*, p. 63-65.

⁴⁵⁴ A.D.H. Bivar, *agm.*, p. 31.

⁴⁵⁵ G. Rawlinson, *age.*, p. 67-68.

⁴⁵⁶ Ö. Kahraman, *age.*, s. 80-81.

olan Seleucia'yı ele geçirmiştir. Part hükümdarı, Mezopotamya seferinin ardından Hyrcania'daki sarayına çekilmiştir. Bununla birlikte kendisine bağlı güçler, Part ilerleyişini devam ettirmişler ve kısa bir süre sonra güneydeki Elymais (Elam) Bölgesi'nde de kontrol sağlamışlardır.⁴⁵⁷

I. Mithradates'in batı yönündeki bu denli hızlı ilerleyişine Selevkoslar, bir süredir uğraştıkları iç savaşlar ve taht kavgaları sebebiyle herhangi bir müdahale bulunamamışlardır.⁴⁵⁸ MÖ 139/138 yılına gelindiğinde Selevkos tahtı için halen Diodotus Tryphon ile rekabet halinde olan II. Demetrius Nicator, olasılıkla yükselen Part gücüne dur demek ve ele geçireceği bölgelerden alacağı takviyeler ile gaspçı Diodotus'u yenebilmek amacıyla Partların üzerine yürümeye karar vermiştir.⁴⁵⁹ Demetrius, Partlara karşı vereceği savaşlar sırasında İran'daki eski Selevkos bölgelerinden destek görmeyi beklemiş ve bu beklentisinin karşılığını almıştır. Partların hâkimiyetinden rahatsız olan başta Elymais olmak üzere birçok eski Selevkos yerleşimi, Partlara karşı Demetrius'un yanında yer almışlardır.⁴⁶⁰ Partlarla bir dizi savaşa giren II. Demetrius, seferin başlarında gayet başarılı sonuçlar almasına rağmen, nihayetinde mağlup edilmiş ve I. Mithradates tarafından esir alınarak Hyrcania'ya götürülmüştür. (MÖ 138). Partlar, esir tutulduğu süre zarfında Demetrius'a son derece nazik davranmışlardır. Hatta kral Mithradates, Demetrius'u kendi kızı Rhodogune ile evlendirmiştir.⁴⁶¹ Bu evlilik sayesinde Partlar, Selevkosların iç işlerine müdahale edebilme şansına erişmişlerdir.

Demetrius'un esir edilişinden sonra Mithradates, Selevkos saldırısı sırasında isyan eden ve Partlara karşı Selevkosların yanında saf tutmuş olan Elymais'e bir cezalandırma harekâtı düzenlemiştir. Part hükümdarı, Elymais topraklarında oldukça sert faaliyetlerde bulunmuş ve burada bulunan tapınaklar ve hazineler Partlar tarafından yağmalanmıştır.⁴⁶² Kuvvetle muhtemel Mithradates, isyanları bastırıp denetimi tesis ettikten sonra genellikle ülkesinin diğer iç meseleleriyle ilgilenmiştir. Uzun ve görkemli iktidarının son yıllarında ise doğuda yeni bir tehdit ortaya çıkmıştır. Çin sınırında vuku bulan çatışmalar sonucunda antik yazarlarca Tokhar olarak adlandırıldıkları düşünülen

⁴⁵⁷ A.D.H. Bivar, agm., p. 34.

⁴⁵⁸ Selevkos İmparatorluğu'nda yaşanan iç karışıklıklar ve taht mücadeleleri için bkz. A.D.H. Bivar, agm., p. 34.

⁴⁵⁹ A.D.H. Bivar, agm., p. 35.

⁴⁶⁰ P. Wilcox, *age.*, p. 15.

⁴⁶¹ A.D.H. Bivar, agm., p. 35.

⁴⁶² A.D.H. Bivar, agm., p. 35.

Yü-çiler, Hunlar tarafından mağlup edilerek batıya doğru göç etmişler ve önlerine çıkan kavimleri daha da batıya sürmüşlerdir. Bu göç dalgası sırasında Yü-çi baskısından kaçmaya başlayan İran'ın kuzeydoğusundaki Sakalar, Part topraklarına doğru ilerlemeye başlamışlardır. Asya'nın içlerinden dalgalar halinde gelen işte bu göçebeler, Mithradates'in halefleri zamanında ciddi problemlere yol açmışlar ve onları sürekli meşgul etmişlerdir.⁴⁶³

I. Mithradates, iktidarı boyunca yaptığı işlerle Partları eskiçağın en önemli toplumlarından biri haline getirmiştir. Genel olarak bakıldığında onun döneminde Media, Elymais, Persis, Characene, Babylonia, Assyria, Gedrosia'nı yanı sıra büyük bir ihtimalle doğuda Herat ve Seistan bölgeleri de Partlar tarafından fethedilmiştir.⁴⁶⁴ Partların kısa bir zaman diliminde böylesine geniş bir alanda hâkimiyet kurlmaları, devlet içindeki mevcut idari mekanizmaların değişimini gerekli kılmıştır. Zira eski devlet geleneğinden kalan idari organizasyonlar, Mithradates Dönemi'nde bir imparatorluğa dönüşen Part Devleti'nin yeni ihtiyaçlarını karşılayamaz olmuştur. Bu dönemde devlet içinde yapılan en önemli reformlar, eyaletler üzerinde ve toprak sisteminde kendini göstermiştir. Partlar, fethettikleri bölgelerde yaşamı boyunca görev başında kalan kişiler veya doğrudan merkeze bağımlı hanedanlar aracılığıyla hâkimiyeti tesis etmişlerdir. Bu iki tip idare şeklinde de, yerel yöneticilere veya hanedan üyelerine devlete vergi verdikleri ve savaşlarda merkeze destek sağladıkları sürece kendi içlerinde serbest hareket etme imkânı verilmiştir.⁴⁶⁵ Mithradates'in iktidarı MÖ 132 yılında sona ermiştir. Yaklaşık kırk yıl süren iktidarı, Partların çehresini tamamen değiştirmiştir. O, Arsacidler arasında "Krallar Kralı" unvanını kullanan ilk kral olmuştur.⁴⁶⁶ Kuşkusuz yaptığı fetihler ve düzenlemelerle bu unvanı fazlasıyla hak eden Mithradates'in ölümünden sonra imparatorluğun başına oğlu II. Phraates (MÖ 132-127) geçmiştir. Onun döneminde Partlar, biri batıda ve bir diğeri de doğuda olmak üzere iki ayrı tehditle yüzleşmek durumunda kalmışlardır. Bu dönemde imparatorluğun doğu ve kuzeydoğu sınırları Yü-çilerin başlatmış olduğu göç hareketlerinin bir sonucu olarak batıya doğru hücum eden göçebeler tarafından zorlanmaktaydı. Phraates, ilk önce göçebe akınlarını durdurmak istediye de, Suriye coğrafyasında yaşanan bazı gelişmeler sebebiyle tüm dikkatini batıya yönlendirmek zorunda kalmıştır. Zira gaspçı Diodotus

⁴⁶³ A.D.H. Bivar, agm., p. 36.

⁴⁶⁴ P. Wilcox, *age.*, p. 14-15.

⁴⁶⁵ G. Rawlinson, *age.*, p. 86-88.

⁴⁶⁶ Ö. Kahraman, *age.*, s. 83.

Tryphon, VII. Antiochus Sidetes tarafından devrilmiş ve Selevkoslar bu yeni hükümdarlarının etrafında birleşmişlerdir.⁴⁶⁷

VII. Antiochus, kendisinden önce gelen birçok Selevkos hükümdarı gibi Partların fethettiği eski Selevkos topraklarını yeniden ele geçirmek istemiştir. MÖ 130 yılında oldukça kalabalık bir ordu toplayan Antiochus, Partları arka arkaya üç farklı muharebede yenilgiye uğratmış ve onları Mezopotamya'dan kovmuştur. Bununla da yetinmeyip ilerlemeye devam etmiş ve Media Bölgesi'ne girmiştir. Antiochus ordusuyla birlikte kışı burada geçirmeye karar vermiş ve kuvvetlerini bölerek bölgedeki kışlık garnizonlara yerleştirmiştir. Selevkoslar karşısında alınan bu korkunç yenilgiler, II. Phraates'i Antiochus'la barış görüşmeleri yapmaya mecbur etmiştir. Ancak Antiochus'un tavizsiz talepleri görüşmelerin herhangi bir sonuca ulaşmasını olanaksız hale getirmiştir. Zira Selevkos hükümdarı, Partların Parthia dışında ele geçirdikleri tüm eski Selevkos eyaletlerinden çekilmelerini, daha önce olduğu gibi Selevkoslara haraç ödemelerini ve MÖ 138 yılından beri esir tuttukları II. Demetrius'u serbest bırakmalarını istemiştir. Bu ağır şartlar karşısında savaşa devam etmekten başka çaresi kalmayan II. Phraates, askeri hazırlıklarını hızlandırmaya başlamıştır. Bir yandan ajanlarını Selevkos ordusunun konakladığı Media'ya göndererek yerel halkı işgalcilere karşı kışkırtmaları için görevlendirmiş, diğer yandan ise Selevkoslar arasında bir taht mücadelesi başlatabilir düşüncesiyle tutsak kral Demetrius'u serbest bırakmıştır.⁴⁶⁸

MÖ 129 baharına gelindiğinde halen Media Ülkesi'nde bulunan Selevkos kuvvetleri, çok kalabalık olmalarından dolayı bölgede kaldıkları süre boyunca tedarik kaynaklarını hızla tüketmiş ve Media halkının tepkisini çekmiştir. Bunun yanı sıra Phraates'in Media'ya gönderdiği ajanlar, bölgede son derece başarılı istihbarat ve kışkırtma faaliyetlerinde bulunarak yerel halkı Selevkoslara karşı isyana teşvik etmişlerdir. Selevkos ordusunu beslemekte güçlük çeken ve bu durumdan son derece rahatsızlık duyan Media sakinleri, sonunda isyan ederek Selevkos askerlerinin konakladığı garnizonlara baskınlar düzenlemeye başlamışlardır. Baskın haberlerini alan Antiochus, yanına çok az bir kuvvet alarak saldırı altındaki garnizonlarına destek vermek amacıyla harekete geçmiştir. Olayları akıllıca takip eden ve ordusuyla birlikte çoktan Media'ya girmiş olan Part hükümdarı II. Phraates, sürpriz bir harekâtle Antiochus'un karşısına çıkmıştır. Partlar tarafından adeta pusuya düşürülen Selevkos

⁴⁶⁷ A.D.H. Bivar, agm., p. 36-37.

⁴⁶⁸ A.D.H. Bivar, agm., p. 37.

hükümdarı Antiochus, yaşanan çatışmada yanındaki az sayıda askeriyle beraber kılıçtan geçirilmiştir.⁴⁶⁹ Ekbatana Muharebesi olarak bilinen bu çatışma, Hellenizmin İran coğrafyasındaki sona erişini tescillemiştir. Bu muharebeden sonra Selevkoslar, Suriye bölgesine sıkışmış küçük bir krallık haline gelmişler ve bir daha Part topraklarına sefer düzenleyememişlerdir.

Selevkosların Media'da kesin bir yenilgiye uğratılmasının ardından II. Phraates, Suriye'ye ilerlemeye karar vermiştir. Ancak doğu sınırlarındaki Saka istilası onu bu planından vazgeçirmiştir. Ordusu ile birlikte doğu cephesine yönelen kral, MÖ 128 yılında Sakalara karşı verilen mücadelelerden birinde hayatını kaybederek yerini Artabanus'a (MÖ 127-124/3) bırakmıştır. Yerine geçen Artabanus'un iktidarı da II. Phraates'inkine benzer bir şekilde sonlanmıştır. Kısa süren hükümdarlığı boyunca genellikle doğuda Tokharlar (Yü-çiler) ile uğraşmak durumunda kalan kral, tıpkı II. Phraates gibi doğu cephesinde göçebelerle yaşanan yoğun çatışmalar sırasında can vermiştir.⁴⁷⁰

Artabanus'un ölümünden sonra Part İmparatorluğu'nun başına II. Mithradates (MÖ 124/3-91) geçmiştir. Onun iktidarında Partlar hemen hemen her alanda yeniden bir yükseliş devri yaşamışlardır. Mithradates'in ilk seferi, bir süre önce Partların doğuda göçebe akınlarıyla uğraşmasını fırsat bilip bağımsızlığını ilan eden ve Babylonia çevresini ele geçiren Characene Krallığı üzerine olmuştur. Characene, Mithradates'in güçlü saldırıları karşısında fazla direnememiş ve Babylonia tekrar Part egemenliğine girmiştir.⁴⁷¹ Characene seferiyle Mezopotamya'daki nüfuzunu güçlendiren Mithradates, dikkatini Hazar'ın batısında bulunan Transkafkasya coğrafyası üzerine yöneltmiştir. MÖ 120 sularında bölgedeki Armenia Krallığı'nı kontrol altına almayı başaran kral, Armenia kralı I. Artavasdes'in (MÖ 159-115) oğlu II. Tigranes'i (MÖ 140-55) rehin alarak Part Ülkesi'ne götürmüştür.⁴⁷² Armenia Krallığı'nın Mithradates'in yüksek idaresini kabul etmesi, aynı zamanda Kafkasların güneyinde uzanan İberia'nın ve muhtemelen Hazar kıyılarındaki Albania Ülkesi'nin de Part denetimine girmesini sağlamıştır.⁴⁷³ Böylece Partlar, Hazar Denizi'nin güney sahasından sonra bu denizin batı sahasında da söz sahibi olmaya başlamışlardır. Batıdaki bu önemli başarılarının

⁴⁶⁹ A.D.H. Bivar, agm., p. 37-38.

⁴⁷⁰ A.D.H. Bivar, agm., p. 38-39.

⁴⁷¹ P. Wilcox, *age.*, p. 15.

⁴⁷² Marek Jan Olbrycht, "Mithridates VI Eupator and Iran", *Mithridates VI and the Pontic Kingdom*, (Ed. Jakob Munk Højte), Aarhus, 2009, p. 165.

⁴⁷³ M.J. Olbrycht, agm., p. 170-171.

yanı sıra Mithradates, imparatorluğun doğusunda da birtakım başarılar elde etmiştir. Uzun zamandır doğuda Partlar için ciddi bir tehdit oluşturan göçebelerle bir dizi çatışmaya giren kral, bu çatışmalardan zaferle ayrılmış ve onları Oxus civarına sürerek doğu sınırlarını güvenceye almıştır.⁴⁷⁴

II. Mithradates Dönemi, Partlar açısından birtakım yeniliklerin yaşandığı ilgi çekici bir dönem olmuştur. İmparatorluk içinde bazı reformlara imza atan Mithradates, göçebe karakterli bir toplum olan Partlardan toprak işleyen bir aristokrat sınıfı meydana getirmiştir.⁴⁷⁵ Ayrıca bu dönemde ilk defa Çin ve Roma medeniyetleriyle diplomatik temas sağlanmıştır. Tahmini MÖ 120'lerde Çin (Han) imparatoru Wu-ti (MÖ 141-87) tarafından gönderilen elçiler, uzun bir yolculuk neticesinde Part başkentini ziyaret etmişlerdir. Bu ziyareti takiben iki devlet arasında bir ticaret anlaşması yapılmış ve Parthia tüccarların serbest dolaşım bölgesi haline gelmiştir.⁴⁷⁶ MÖ 96 yılında ise sonradan Partların ezeli düşmanı haline gelecek olan Roma ile ilk resmi diplomatik ilişki kurulmuştur. Mithradates'in bizzat görevlendirdiği Orobazus başkanlığındaki Part diplomatik heyeti, Romalı devlet adamı Lucius Cornelius Sulla (MÖ 138-78) ile görüşmüştür. Görüşmeler esnasında Partlar, barışçıl bir ilişkinin teşkilini ve Fırat Nehri'nin iki devlet arasında resmi sınır olarak belirlenmesini talep etmişlerdir. Ancak o yıllarda Partların siyasi ve askeri gücü hakkında yeterli bilgiden yoksun olan Romalılar, bu diplomatik girişimi göz ardı etmişler ve Partlara karşı küçümseyici bir tavır sergilemişlerdir.⁴⁷⁷ Yapılan bu ilk görüşmede kibirli tavırlarıyla dikkat çeken Romalılar, Partları hafife almanın ne kadar yanlış bir düşünce olduğunu sonraki yıllarda kavramışlardır. Zamanla Roma'nın en ciddi rakibi konumuna gelen Partlar, yenilmez olarak addedilen Roma lejyonlarına ağır hezimetler tattırılmışlar ve Roma'nın Mezopotamya ile Hazar'ın batısındaki Armenia topraklarına kalıcı olarak yerleşmesine büyük oranda engel olmuşlardır.

⁴⁷⁴ P. Wilcox, *age.*, p. 15.

⁴⁷⁵ Ö. Kahraman, *age.*, s. 86.

⁴⁷⁶ N.C. Debevoise, *age.*, p. 42-43.

⁴⁷⁷ E. Dabrowa, *agm.*, p. 29-30. Diplomatik temasların başındaki isim olan Orobazus, Romalıların küçümseyici tavırları karşısında gereken tepkiyi vermediği için bir süre sonra Part hükümdarının emriyle idam edilmiştir. Bkz. N.C. Debevoise, *age.*, p. 46-47.

3.4. Parthia ve Roma'nın Gölgesinde Armenia Krallığı

MÖ I. yüzyılda Ön Asya coğrafyasının iki etkin siyasi teşekkülü olarak başrolü üstlenen Part İmparatorluğu ve Roma'nın, mevcut konjonktür gereği birbirlerine karşı cephe almaları kaçınılmaz olmuştur. Kimi zaman doğrudan sıcak çatışmalar, kimi zaman ise diplomatik oyunlar şeklinde vuku bulan bu iki devletin rekabet sahasını ise, aynı yüzyılın ortalarından sonra genellikle Mezopotamya ve Armenia coğrafyası teşkil etmiştir.

Parthia ve Roma'nın üstünlük mücadelesine giriştikleri bölgelerden Armenia, jeopolitik konumundan dolayı Ön Asya'nın en önemli alanlarından biri olup, bu bölge Hazar Denizi'nin batısındaki Transkafkasya Coğrafyası içinde yer almaktadır.⁴⁷⁸ Bölge halkı olan Ermenilerin kökeni, buraya ne zaman ve nereden geldikleri belirsizdir. Ermeniler hakkındaki ilk yazılı verilere, Darius'un Behistun Yazıtı'nda ve Grek tarihçi ve coğrafyacı Hekataios'un (MÖ 550-476) günümüze ulaşan fragmanlarında rastlanılmaktadır. Behistun Yazıtı'nda Darius, kendisine karşı ayaklanan toplumlar arasındaki Ermenilerden söz etmiş ve bu halkı "Arminiya" şeklinde ifade etmiştir. Bunun yanı sıra yaşadıkları bölgeyi de "Armina" (Armenia) olarak belirtmiştir.⁴⁷⁹ Grek tarihçi Herodotos, Ermenilerin kökeni hakkında ilginç bilgiler vermektedir. Ona göre Ermeniler, Friglerin bir kolu olup, tıpkı Frigler gibi giyinmekteydiler.⁴⁸⁰ Herodotos'un iddiasını destekleyen Knidoslu Eudoksos (MÖ 390-337), ek olarak Ermenicenin Frig diline çok benzediğini de ifade etmiştir.⁴⁸¹ Modern linguistik araştırmalar da Herodotos ve Eudoksos'un verdikleri bilgileri doğrular gibi görünmektedir. Ermenice üzerinde yapılan çalışmalarda, bu dilin proto-Hint-Avrupa dillerinden Satem grubuna ait olduğu ve Frigce ile benzerliği ortaya konmuştur.⁴⁸²

Ermenilerin Armenia ismiyle bilinen coğrafya ile olan bağlantıları kesin olarak bilinmemektedir. Onların esasen başka bir coğrafyadan bölgeye göç ettikleri ve daha sonra bölgede yaşayan yerli halklarla karıştıkları varsayılmaktadır. Bu noktada genellikle Herodotos'un ifadeleri temel alınmış ve Ermenilerin Urartu topraklarına göç

⁴⁷⁸ Armenia coğrafyası için bkz. Armenia Ülkesi Bölümü.

⁴⁷⁹ Mehmet Fatih Yavuz, "Antikçağda Armenia: Kısa Bir Tarih", *Yeni Türkiye*, C. 60, Ankara, 2014, s. 1-2.

⁴⁸⁰ Herodotos, VII.73.

⁴⁸¹ René Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, (Çev. Sosi Dolanoğlu), Aras Yayıncılık, İstanbul, 2005, s. 68.

⁴⁸² M.F. Yavuz, agm., s. 2.

eden Frig kollarından biri olduğu düşünülmüştür.⁴⁸³ Bazı araştırmacılar, Yukarı Fırat Havzası ve çevresinin, Ermenilerin ana vatanı olduğunu öne sürmüşlerdir. Ancak bu tez bilim dünyasında pek kabul görmemiştir.⁴⁸⁴

Ermenilerin Armenia'ya gelişinden sonra bölge ilk önce Medler tarafından fethedilmiştir. Ermeni toplumunun İran kültürüyle tanışması ve kaynaşması Medlerin hâkimiyetiyle başlamıştır. Bölge daha sonra Medleri ortadan kaldıran II. Kiros'la birlikte Ahamenişlerin idaresine girmiş ve Pers İmparatorluğu'nun satraplıklarından biri haline gelmiştir. Ahamenişlerin hâkimiyetinde bölgenin yerel yöneticiliğini Orontesler üstlenmiştir. Orontes Hanedanı, Perslere sadık bir şekilde uzun bir süre Armenia Ülkesi'nde hüküm sürmüştür. Bu hanedana mensup Perslerin son Armenia satrapı Orontes, Gaugamela Muharebesi'nde Büyük İskender'e karşı III. Darius'un yanında savaşmıştır. Ancak muharebenin kaybedilmesi üzerine satraplık vazifesini terk etmiş ve ortadan kaybolmuştur. Gaugamela Muharebesi'nden zaferle ayrılan İskender, daha önce Sardes'i kendisine teslim eden Pers komutanı Mithrines'i Armenia satrapı olarak atamıştır. Büyük İskender'in ölümünün ardından diadokhlar arasında yapılan eyalet paylaşımlarında Armenia'nın ismi geçmemektedir. Bununla birlikte kaynaklarda komutanlarından Neoptolemos'un MÖ 321'de Armenia'ya bir sefer düzenlediği bildirilmektedir. Kuvvetle muhtemel Armenia, İskender'in ölümünden sonra bağımsızlığını ilan etmiş ve bunun üzerine Neoptolemos bölgeyi yeniden fethetmek için harekete geçmiştir. Neoptolemos'un aynı yıl içinde diadokh mücadeleleri sırasında hayatını kaybetmesiyle birlikte, bölgenin eski satrapı Orontes Armenia'ya geri dönmüştür. Bölge, İskender'in generalleri arasında İpsos'tan sonra yapılan nihai paylaşımın neticesinde Selevkoslara bağlanmıştır. Ancak ilerleyen yıllarda bu bağlılığın sağlam temellere dayanmadığı görülmüştür. Zira Armenia satraplığı çok geçmeden Selevkos hâkimiyetinden kopmuş ve bağımsız bir şekilde hareket etmeye başlamıştır.⁴⁸⁵

Yazılı kaynakların suskunluğundan ötürü, MÖ III. yüzyıldaki Armenia tarihi büyük ölçüde karanlıkta kalmaktadır. Armenia'nın bu dönemdeki siyasi statüsü ve bölge idarecilerinin akıbeti hakkında pek fazla şey bilinmemektedir. MÖ III. yüzyılın sonlarına doğru ise bölge hakkındaki referanslar ve anekdotlar artış göstermeye başlamaktadır. MÖ 228 yılında meşru Selevkos hükümdarına isyan eden Antiochus

⁴⁸³ Ermenilerin Armenia coğrafyasına gelişleri hakkında bkz. R. Grousset, *age.*, s. 68-70.

⁴⁸⁴ M.F. Yavuz, *agm.*, s. 2.

⁴⁸⁵ R. Grousset, *age.*, s. 72-78. Ayrıca bkz. M.F. Yavuz, *agm.*, s. 2-4.

Hieraks'ın Armenia satrapı Arsames'in yanına sığındığı görülmektedir. Biraz daha ileri bir tarihte ise, Armenia'nın batıda Sophene Krallığı ve doğuda Armenia Krallığı şeklinde ikiye bölündüğü görülmektedir. Takvimler MÖ 212 yılını gösterdiğinde güçlü Selevkos hükümdarı III. Antiochus, Armenia batısındaki Sophene Krallığı üzerine yürümüş ve Sophene hükümdarı Kserkses'i mağlup etmiştir. Kendisini III. Antiochus'un merhametine bırakan Kserkses, sonuç olarak affedilmiş ve Antiochus'un kız kardeşiyle evlenmiştir. Ancak çok geçmeden bizzat evli olduğu Selevkos prensesi tarafından öldürülmüştür. III. Antiochus, zaman içinde batı ve doğu Armenia'yı idare eden iki hanedana da son vererek, Armenia Krallığı'na Artaksias'ı, Sophene Krallığı'na ise Zariadris'i geçirmiştir.⁴⁸⁶

III. Antiochus tarafından Armenia Krallığı'nın başına geçirilen Artaksias (MÖ 189-160), adı geçen krallığın esas kurucusudur. III. Antiochus'un MÖ 190 yılında Romalılar karşısında Magnesia'da hezimet uğramasının ardından kral unvanı alan Artaksias, Ermenilerin tarihte ilk defa tam bağımsızlıklarına ulaştıkları sürecin merkezindeki isim olmuştur.⁴⁸⁷ İktidarı boyunca genişleme yanlısı bir politika izleyen Artaksias, komşusu Sophene Krallığı ile güçlerini birleştirerek çevre bölgeleri fethetmeye girişmiştir. Strabon'un aktardığına göre Armenia hükümdarı, Media Ülkesi'nden Caspiane (Mugan Ovası?), Phaunitis ve Basorapeda bölgelerini krallık topraklarına katmıştır. Caspiane'nin ele geçirilmesiyle Armenia Krallığı'nın nüfuzu, Hazar Denizi'nin batı kıyılarına kadar ulaşmıştır. Kuzeyde İberia Ülkesi'ne de sefer düzenleyen Ermeniler, bu ülke içinde yer alan Gogarene ve Khorzene bölgelerini fethetmişlerdir. Bu fetihleri, batı ve güney yönündeki başka fetihler izlemiştir.⁴⁸⁸ Yaklaşık otuz yıl iktidarda kalan Artaksias, bir dönem krallığın başkentliğini üstlenmiş olan Artaksata şehrini kurmuştur. Strabon ve Plutarchos'un verdikleri bilgilerden, Kartacalı Hannibal'ın önerileri ve talimatları doğrultusunda kurulduğu anlaşılan⁴⁸⁹ Artaksata, krallığın varlığı boyunca son derece önem arz eden bir yerleşim yeri olmuştur.

MÖ 165/4 yılına gelindiğinde Artaksias'ın genç krallığı dış politikadaki ilk ciddi sınavını vermek durumunda kalmıştır. MÖ 175'te Selevkos tahtına çıkan IV. Antiochus, Armenia Krallığı'nı imparatorluğuna bağlamak amacıyla saldırıya geçmiş ve Artaksias'ı

⁴⁸⁶ R. Grousset, *age.*, s. 78.

⁴⁸⁷ R. Grousset, *age.*, s. 79.

⁴⁸⁸ Strabo, XI.14.5.

⁴⁸⁹ Strabo, XI.14.6.; Plutarch, *Lucullus*, XXXI.3.4.

mağlup etmiştir. Selevkoslar karşısında alınan yenilgiye rağmen, Artaksias mevcut iktidarını kaybetmemiştir. Fakat kurduğu krallık, yenilginin bedeli olarak Selevkosların vasalı haline gelmiştir. Öte yandan yazılı kaynaklardan bu durumun kısa sürede değiştiği ve Armenia'nın tekrar bağımsızlığını elde ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim MÖ 160 yılında Artaksias'ın Selevkos kralı Demetrius aleyhinde Media satrapı Timarkhos ile ittifak yaptığı görülmektedir.⁴⁹⁰ Armenia Krallığı'nın kurucusu I. Artaksias, MÖ 160 yılında hayatını kaybetmiştir. Artaksias'tan sonra krallığın başına I. Artavasdes'in (MÖ 159-115) geçtiği bilinmektedir. Bu kralın iktidarında Armenia, II. Mithradates liderliğindeki Partların saldırısına uğramış ve Part yüksek idaresini kabul etmek zorunda kalmıştır. Artavasdes, oğlu II. Tigranes'i Part sarayına esir göndererek tahtını korumuş, ancak karşılığında bağımsızlığından feragat etmiştir. Artavasdes ile birlikte ardından gelen halefi I. Tigranes'in iktidar yılları hakkında kayda değer bilgilerin bulunmadığını söylemek gerekmektedir. Bu kralların döneminde Armenia Krallığı, olasılıkla pasif bir dış politika yürütmüştür. Armenia'nın pasif tutumu, II. Tigranes'in iktidarında tamamen değişime uğramıştır.

MÖ 95/94 yılında önceden Part Ülkesi'ne esir olarak gönderilen veliaht prens Tigranes, sınır bölgelerindeki yetmiş vadiyi Partlara vermek kaydıyla serbest bırakılmış ve Armenia tahtına oturmuştur. Başarılarından dolayı tarihte "Büyük" sıfatıyla anılan II. Tigranes, iktidarının ilk yıllarında batıdaki bir diğer Ermeni krallığı Sophene'yi ilhak ederek Ermeni halkının siyasal birliğini sağlamıştır. Batı kanadını güvenceye almak için Pontus kralı VI. Mithridates Eupator (MÖ 120-63) ile ittifak kurmuş ve kralın kızı Kleopatra ile evlenmiştir (MÖ 93). Pontus Krallığı bu sıralar Anadolu'yu Romalılara karşı savunmakla meşgul olduğundan, Armenia Krallığı ile teşkil edilecek dostluğa bir hayli ihtiyaç duymaktaydı. Bununla birlikte Tigranes, ilk dönemlerde Roma ile doğrudan karşı karşıya gelmekten kaçınmayı tercih etmiştir. Askeri odak noktasını ağırlıklı güney ve doğuya, yani Selevkosların ve Partların üzerine çevirmiştir. Nitekim bu ülkelerin aleyhinde girişeceği fetihler için mevcut siyasi ortam son derece müsait bir vaziyetteydi. Zira uzun süredir savaşlar ve iç karışıklıklarla uğraşan Selevkoslar oldukça zayıf durumda kalmışlardı. Buna ek olarak, II. Mithradates'in ölümünden sonra Part İmparatorluğu da sıkıntılı bir sürece girmiş ve eski gücünden yoksun bir görünüme bürünmüştür.⁴⁹¹

⁴⁹⁰ M.F. Yavuz, agm., s. 5.

⁴⁹¹ R. Grousset, *age.*, s. 81-84.

MÖ 90 yılından itibaren Partlara karşı harekete geçen II. Tigranes, Yukarı Mezopotamya'yı, tahta geçmeden önce Partlara bırakmak zorunda kaldığı yetmiş vadiyi, Adiabene'yi, Gordyene'yi ve Osroene'yi ilhak ederek bu bölgeleri Armenia Krallığı'na dâhil etmiştir. Yukarıda verilen bölgelerin teslim oluşunu takiben, daha önceden Part hâkimiyetini kabul etmiş ülkelerden biri olan Media Atropatena da Tigranes'in hükümranlılığı altına girmiştir. Partlar II. Tigranes'in tüm bu işgalleri karşısında yeterli bir direniş gösterememişlerdir. Neticede Ermeniler, Part diyarı boyunca ilerlemeye devam etmişler ve Media içlerine kadar sokulmuşlardır. Arka arkaya alınan mağlubiyetler karşısında Partlar, Ermenilerle anlaşmak durumunda kalmışlardır. Parthia seferinden sonra kuzeye yönelen Tigranes, İberialılara ve Albanialılara da üstünlüğünü kabul ettirmiştir.⁴⁹² Atropatena, İberia ve Albania ülkelerinin Armenia yüksek idaresine boyun eğmesiyle Tigranes, batı Hazar coğrafyasının dikkate değer bir bölümünde nüfuz sahibi olmuştur.

Partlara ve Kafkas kavimlerine karşı yapılan başarılı seferlerin ardından Tigranes, Suriye'deki Selevkos topraklarını istilaya girişmiştir. Selevkos hükümdarı XII. Antiochus'un MÖ 84 tarihinde Nebatîler tarafından öldürülmesi, Selevkos Suriye'sinde iktidar boşluğu doğurmuş ve bölgedeki kargaşa ortamından rahatsızlık duyan Suriyeliler, Tigranes'e başvurarak Suriye tacını ona sunmuşlardır. Önüne gelen fırsatı çok iyi değerlendiren Armenia hükümdarı, derhal harekete geçerek Suriye toprakları üzerinde hâkimiyet kurmuştur. MÖ 83 yılına doğru Kilikya Bölgesi'ne yürüyen Tigranes, burayı da ele geçirerek Selevkos direnişini dizginlemiştir. MÖ 71 yılında ise Ptolemais (Akka) ve civarında denetim sağlamıştır.⁴⁹³ Güney ve güneybatıdaki fetihlerin sonucunda Armenia, doğuda Hazar Denizi'nden batıda Akdeniz kıyılarına kadar uzanan bir imparatorluk haline gelmiştir. Sınırların kısa sürede bu denli genişlemesi, imparatorluğun idaresini kolaylaştıracak yeni bir başkentin kurulmasını gerektirmiştir. Bu doğrultuda Tigranes, neredeyse tüm Hellenistik Dönem hükümdarlarının yaptığı gibi kendi ismini taşıyan Tigranocerta şehrini kurmuştur.⁴⁹⁴

⁴⁹² R. Grousset, *age.*, s. 84.; M.F. Yavuz, *agm.*, s. 5.

⁴⁹³ R. Grousset, *age.*, s. 84-85.

⁴⁹⁴ Bu şehrin günümüzde nerede olduğu tartışmalıdır. Tigranocerta'nın modern lokalizasyonu için Tell-Ermen, Silvan, Diyarbakır ve Siirt ön plana çıkmaktadır. Bkz. R. Grousset, *age.*, s. 86.; M.F. Yavuz, *agm.*, s. 5.

3.4.1. Armenia Coğrafyasında Part-Roma Çekişmesi

II. Tigranes'in fetihleri sayesinde doğal sınırlarına erişen Armenia Krallığı, MÖ 70'li yıllardan itibaren Roma ile Part İmparatorluğu'nun mücadele sahalarından birini teşkil etmeye başlamıştır. Bu tarihlerden itibaren Armenia, Roma ve Parthia arasında karşılıklı politik hamlelerin yapıldığı adeta bir satranç tahtası haline gelmiştir. Doğu ve Batı medeniyetlerinin temsilcileri olan bu iki devlet, kimi zaman Armenia kralları üzerinden, kimi zaman ise doğrudan kendi askeri kabiliyetleri üzerinden birbirlerini test etmişler ve Hazar'ın batısındaki Armenia topraklarında kesin bir hükümlanlık sağlamaya çalışmışlardır. Armenia'ya vurulan ilk darbe ise Roma'dan gelmiştir.

Tigranes'in hükümdarlığında en parlak dönemini yaşayan Armenia Krallığı, Romalıların müdahalesinden önce gücünün doruklarına ulaşmıştı. Armenia hükümdarı, en başından beri batıda Romalılar ile arasında meydana gelebilecek husumetlerden kaçınmaya gayret göstermiş ve kayınpederi VI. Mithridates'in Roma'ya karşı verdiği savaşlarda tarafsız bir politika sergilemiştir. Ancak MÖ 72 yazında, Mithridates'in Romalılar karşısında yenilgiye uğrayıp kendisine sığınmasıyla birlikte işler tersine dönmüştür. Sığınma olayının akabinde Romalılar, Armenia'dan Pontus kralının iadesini talep etmişlerdir. Tigranes, Mithridates'i teslim etmeye yanaşmayınca iki devlet arasında savaş kaçınılmaz olmuştur. Roma cephesinde Armenia Krallığı'na diz çöktürme işini Mithridates'i yenilgiye uğratan ve Pontus topraklarını ilhak eden General Lucius Licinius Lucullus (MÖ 118-57/56) üstlenmiştir. MÖ 69 yılında Lucullus, Tigranes'in tüm güçlerini toparlamasına müsaade etmeden hızla Armenia'ya girmiş ve belli başlı bölgeleri zapt ettikten sonra doğruca başkent Tigranocerta'ya yürümüştür. Henüz hazırlıklarını tamamlamamış olan Armenia hükümdarı, başkentteki kuşatmayı kaldırmak için Lucullus üzerine çok az bir birlik gönderebilmiştir. Nitekim bu birliğin sayısal bakımından yetersiz oluşu Roma lejyonerlerince imha edilmesine neden olmuştur. Tigranes'in engelleme manevrasını geri püskürten Romalılar, Tigranocerta şehrini kuşatmaya devam etmişlerdir. Ancak Armenia hükümdarı Roma'yı durdurma kararlılığından vazgeçmemiştir. Başkentindeki Roma ablukasına son verme hususunda inatçı davranan Tigranes, Hazar çevresindeki kavimlerden (İberialılar, Albanialılar, Atropatenalılar) ve diğer vasallarından temin ettiği takviyelerle güçlendirdiği ordusunun başına geçerek Lucullus'un karşısına çıkmıştır. Nihayet MÖ 69 yılının Ekim ayında iki ordu arasında meydana gelen muharebede Lucullus komutasındaki Romalılar, sayıca üstün olan Tigranes komutasındaki Ermenileri ve müttefiklerini hezimet

uğratmışlardır. Muharebenin ardından başkent Tigranocerta Romalılar tarafından ele geçirilmiş ve yağmalanmıştır. Bu mağlubiyete rağmen Armenia hükümdarı Tigranes, mücadeleden vazgeçmemiş ve direnişini sürdürmüştür. Pontus kralı VI. Mithridates de güç bela topladığı kuvvetlerle damadı Tigranes ile birleşmiş ve mevcut direnişin güçlenmesini sağlamıştır.⁴⁹⁵

Tigranes'in direnişini kırmak ve Armenia Krallığı'na son bir darbe indirmek isteyen Lucullus, MÖ 68 yazında Armenia'nın ana topraklarını yani Transkafkasya sahasını fethetmek için ikinci bir sefer daha tertiplemiştir. Romalı generalin bu seferki hedefi Armenia'nın eski başkenti Artaksata olmuştur. Kuzeye doğru yaptığı yürüyüşü boyunca yol üstündeki yerleşim yerlerini yağmalayarak ilerleyen Lucullus, Artaksata yakınlarında Tigranes ve Mithridates'in birleşik kuvvetlerine karşı savaşa girişmiştir. Yapılan muharebe esnasında ciddi zayıatlar vermelerine rağmen Romalılar, Tigranes ve müttefiki Mithridates'i mağlup etmeyi başarmışlardır. General Lucullus, Armenia kuvvetleri karşısındaki bu ikinci zaferini taçlandırmak için geri çekilmekte olan Tigranes ve Mithridates'i takip etmek istemiştir. Ancak giderek kötüleşen iklim şartları ve Ermenilerin gerilla taktikleri ile direnmeye devam etmeleri yüzünden Roma askerleri arasında birtakım hoşnutsuzluklar meydana gelmeye başlamıştır. Ordu içindeki isyan havasını göz ardı edemeyen Lucullus, Armenia seferine son vermek zorunda kalmış ve geri çekilmiştir. Lucullus'un geri çekilişi üzerine karşı saldırıya geçen Tigranes, daha önce kaybettiği bölgelerden bazılarını yeniden ele geçirmiştir. Tigranes'in karşı saldırısıyla beraber sürgündeki Pontus kralı Mithridates de ülkesine dönmüş ve krallığını Roma istilasından kurtarmıştır. Lucullus'un başarısızlıkla sonuçlanan Armenia seferi, Roma'nın Pontus ve Armenia üzerinde elde etmiş olduğu kazanımların geçici olarak kaybedilmesine yol açmıştır.⁴⁹⁶

Roma senatosu Mithridates ve Tigranes'e karşı yapılan başarısız seferin bütün faturasını Lucius Lucullus'a kesmiştir. Lucullus senato tarafından görevden alınmış ve Pontus ile Armenia krallıklarının dize getirilmesi için onun yerine Gnaeus Pompeius Magnus (MÖ 106-48) görevlendirilmiştir. Roma senatosu tarafından neredeyse sınırsız yetkilerle (Lex Manilia) donatılan Pompeius, MÖ 66 yılında Mithridates ve müttefiki

⁴⁹⁵ R. Grousset, *age.*, s. 90-93. Plutarchos, Lucullus'un MÖ 69 yılındaki Armenia seferi hakkında detaylı bilgiler verir. Bkz. Plutarch, *Lucullus*, XXIV-XXIX.

⁴⁹⁶ R. Grousset, *age.*, s. 93-95.; M.F. Yavuz, *agm.*, s. 6. Ayrıca bkz. Plutarch, *Lucullus*, XXXI-XXXII.

Tigranes'e karşı sefere çıkmıştır.⁴⁹⁷ İlk hedefini Pontus Krallığı olarak belirleyen Pompeius, Mithridates ile savaşa tutuşmadan önce Part hükümdarı III. Phraates ile diplomatik temas kurmuştur.⁴⁹⁸ Bu sıralarda Partlar, yıllar önce Tigranes'in saldırıları nedeniyle kaybetmiş oldukları bazı toprakları Ermenilerden geri alma peşindeydiler. Politikasını bu doğrultuda uygulayan Phraates, Pompeius ile gizlice anlaşmış ve Armenia Krallığı'nı işgal etmeye başlamıştır. Phraates'in Armenia işgaline, Tigranes'in isyankâr oğlu Genç Tigranes de eşlik etmiştir.⁴⁹⁹ Part hükümdarı ile anlaşarak Mithridates'in müttefikini zor durumda bırakan Pompeius, bu sayede Pontus Krallığı ile tek başına yüzleşebileceği bir ortam yaratmıştır. Gerçekten de Partların doğrudan Armenia merkezlerinden biri olan Artaksata'yı hedefleyen saldırıları, Tigranes'in Pontus'a destek vermesine engel olmuştur. Sonuç olarak Pompeius, MÖ 66 yılı içinde Mithridates karşısında ezici bir galibiyet alarak Pontus topraklarını ilhak etmiştir. Mithridates, damadı olan Armenia hükümdarından yardım beklediyse de aradığı yardımı bulamayarak önce Kafkasya'ya daha sonra da Kırım'a çekilmek zorunda kalmıştır.⁵⁰⁰

Muzaffer komutan Pompeius, Mithridates'i takip etmemiş, bunun yerine bir diğer görevini yerine getirmek yani Tigranes'i teslim almak için Armenia'ya doğru yola koyulmuştur. Pompeius'un üzerine geldiğini öğrenen Tigranes o esnada Artaksata'da bulunmaktaydı. Güneydeki bazı eyaletlerini Part istilasına kurban etmiş olmasına rağmen, Partların nihai taarruzlarını güçlükle püskürtmeyi başarmıştı. Bununla birlikte Tigranes'in muhtemel bir Roma saldırısına karşı direnecek gücü kalmamıştı. Part saldırıları yüzünden iyice zor duruma düşen Armenia kralı, Roma ordusu Artaksata önlerine geldiğinde Pompeius ile görüşmek mecburiyetinde kalmış ve ona bağlılık bildirmiştir. Görüşme sonucunda Pompeius Tigranes'in Armenia tahtında kalmasına

⁴⁹⁷ A.N. Sherwin-White, "Lucullus, Pompey and the East", *Cambridge Ancient History Volume IX: The Last Age of the Roman Republic, 146-43 B.C., 2nd Edition*, (Ed. J.A. Crook, Andrew Lintott, Elizabeth Rawson), Cambridge University Press, Cambridge, 1994, p. 248-252. Pompeius'un doğu seferi için ayrıca bkz. Plutarch, *Lives, Volume V: Agesilaus and Pompey. Pelopidas and Marcellus*, (Translated by Bernadotte Perrin), Loeb Classical Library 87, MA: Harvard University Press, Cambridge, 1917.

⁴⁹⁸ Pompeius'dan önce Part İmparatorluğu ile Roma arasındaki diplomatik temasları esasen Lucullus başlatmıştır. Romalılar, Partların Pontus ile Armenia ülkelerinde yaşanan olaylara herhangi bir müdahalede bulunmamalarını istemişlerdir. Bununla birlikte Partlar ile görüşenler sadece Romalılar değildi. Pontus kralı Mithridates de Roma'ya karşı defalarca Partların desteğine başvurmuştur. Hatta Lucullus karşısında alınan ezici yenilgiden sonra Mithridates ve Tigranes, Part ülkesinden askeri yardım bile talep etmişlerdir. Ancak çoğu zaman Partlar, bir yandan Romalılarla diğer yandan da Pontuslular ve Ermenilerle gizli anlaşmalar yaparak ikili oynamayı tercih etmişlerdir. Daha fazla bilgi için bkz. M.J. Olbrycht, agm., p. 178-180.

⁴⁹⁹ Genç Tigranes, Part hükümdarı III. Phraates'in kızı ile evlenmişti. Babası yerine Armenia tahtına geçmek için Phraates'i kıskırtmıştır. R. Grousset, *age.*, s. 95-96.

⁵⁰⁰ A.N. Sherwin-White, agm., p. 252-253.

izin vermiş, ancak onun merkezi krallık toprakları haricinde idare ettiği bütün eyaletlerini Roma'nın kontrolüne geçirmiştir. Böylece Tigranes'in krallığı Roma'nın vasalı haline gelmiştir.⁵⁰¹ Pompeius'un Armenia seferiyle birlikte Romalılar, Hazar'ın batısındaki bölgelere nüfuz etmeye başlamışlardır.

Tigranes'in Roma yüksek idaresini kabul etmesi Pompeius'un seferini sona erdirmemiştir. Zira Hazar'ın batısındaki Kafkasya kavimlerinden İberialılar ve Albanialılar, Roma'ya halen muhalif bir tavır sergilemekteydiler. Pompeius hız kesmeden bu kavimleri bastırmak için askeri hazırlıklara başlamıştır. Albania ve İberia'nın istilası için hazırlıkların devam ettiği vakitlerde, Armenia'daki Roma garnizonlarına Albanialılar tarafından beklenmedik bir baskın düzenlenmiştir. Albania kralı Oroises, Romalıların kendi ülkesini istila edeceklerini tahmin etmiş ve onlardan önce harekete geçmiştir. Ancak Oroises'in sürpriz saldırısı, tecrübeli Roma lejyonerlerinin dirayetli savunması karşısında istenilen etkiyi yaratmamıştır. Nitekim Romalılar, yaşanan çatışmalar sonucunda Oroises'in kuvvetlerini bozguna uğratmışlardır. Çaresiz duruma düşen Albania hükümdarı Oroises, Pompeius ile ateşkes yaparak geçici de olsa ülkesini Roma işgalinden kurtarabilmiştir. Albanialılarla yapılan ateşkesin ardından Pompeius, MÖ 65 baharında İberia Ülkesi'ne doğru yönelmiştir. Bu ülkede yapılan bir dizi muharebenin ardından, İberia hükümdarı Artoces'i mağlup etmiş ve çocuklarını esir almıştır. Buradan Karadeniz kıyılarındaki Colhis'e yönelen Pompeius, bu bölgede de askeri gücünü veya diplomasi kanallarını kullanarak yerli halklara boyun eğdirmiştir. Ayrıca Phasis'te amiral Servilius ile bir araya gelen Roma generali, Kırım'da bulunan Mithridates üzerine yapacağı harekât üzerine kafa yorarken, Albanialıların Roma idaresine karşı tekrar hareketlendiklerini haber almıştır. Bu haber üzerine Pompeius, olası bir Kırım harekâtından vazgeçmiş ve Albanialılara karşı yeni bir mücadele tertiplemek zorunda kalmıştır. Albanialılar ile olan bu ikinci karşılaşmasında doğrudan Albania Ülkesi'nin içlerine yürüyen Roma generali, Abas Nehri yakınlarında Oroises'in kuvvetlerini bir kez daha yenilgiye uğratmıştır. Zaferini takiben Hazar kıyılarına doğru ilerleyen Pompeius, zorlayıcı yürüyüş koşulları sebebiyle denize üç günlük mesafede seferine son vererek geri çekilmiştir.⁵⁰²

⁵⁰¹A.N. Sherwin-White, agm., p. 253.

⁵⁰²A.N. Sherwin-White, agm., p. 255-257. Plutarchos, Pompeius'un bölgede yer alan çok sayıda ölümcül sürüngenin varlığı yüzünden Hazar Denizi'ne ulaşmadan geri çekildiğini söylemektedir. Bkz. Plutarch, *Pompey*, XXXVI.1.

Pompeius'un Armenia ve çevresine düzenlediği seferler Roma etki alanını Hazar kıyılarına kadar yaklaştırmıştır. Partlar bu süre zarfında yanı başlarında vuku bulan Roma istilalarına doğrudan müdahil olmamışlardır. Genel itibarıyla daha önceden Armenia tarafından işgal edilen topraklarını geri kazanmaya çalışmışlardır. Her ne kadar Pompeius'un doğu seferi sırasında tarafsız bir görünüm sergilemiş olsalar da, aslında durumun tam tersi olduğu kısa sürede ortaya çıkmıştır. Esasen Partlar, Roma'nın doğuda elde ettiği başarılarından son derece rahatsızlık duymaktaydılar. Hatta bir ara Part hükümdarı Phraates, az kalsın Romalılara karşı savaşa girecek duruma bile gelmiştir. Pompeius'un Armenia seferi sonrasında Phraates'in damadı ve müttefiki olan isyankâr prens Genç Tigranes'i zincire vurdurtması, iki devlet arasında gözle görülür bir gerginliğe sebep olmuştur. Bu eylemi sert bir şekilde protesto eden Phraates, Gordyene Ülkesi'ni istila etmiştir. Onun bu hamlesi, Roma ile Parthia arasındaki tansiyonu daha da yükseltmiştir. Phraates'in hamlesine karşılık Pompeius, subaylarından Afranius'u Gordyene Ülkesi'ne göndererek Partları geri çekilmeye zorlamıştır.⁵⁰³ Bu olay, dönemin iki güçlü devletini ilk defa ciddi bir savaşın eşiğine getirmiş ve ileride yaşanacak kanlı mücadelelerin bir provası olmuştur.

Gordyene'de ilk sinyallerini veren Parthia-Roma gerginliği, Marcus Licinius Crassus'un (MÖ 115-53) Suriye valisi olarak atanmasıyla beraber bambaşka bir boyuta taşınmıştır. Partları mağlup ederek Romalılar nazarında şöhret kazanmak isteyen Crassus, Part topraklarını işgal etmek için Roma senatosunun onayını almış ve MÖ 54 yılında sefer hazırlıklarına başlamıştır. Crassus'un doğu seferine Armenia kralı II. Tigranes'in oğlu II. Artavasdes (MÖ 55-34) de destek vermiştir. Artavasdes, sefer sırasında Crassus'a Part topraklarına güney Armenia bölgesi üzerinden saldırma önerisinde bulunmuş, ancak doğrudan Mezopotamya'yı zapt etmek isteyen Crassus bu öneriyi reddetmiştir. Bu sırada Part tahtında II. Orodes (MÖ 57-37) bulunmaktaydı. Crassus'un harekât hazırlıklarını öğrenen Part hükümdarı, derhal kendi askeri hazırlıklarını yapmaya koyulmuş ve mevcut ordusunu ikiye bölerek bir kısmını generali Surena'nın komutasında Crassus'u karşılamak için görevlendirmiştir. Kendisi ise diğer kuvvetlerinin başına geçerek Armenia Krallığı'na hücum etmiştir. Armenia'nın Partlar tarafından işgal edildiğini öğrenen Artavasdes, ordusunu yanına alarak Crassus'u terk etmiş ve ülkesine dönmüştür. Armenia kralının bu hareketine çok öfkelenen Crassus, Part seferinden sonra Armenia'yı istila edeceğini bildirmiş, bununla birlikte Armenia'yı

⁵⁰³ N.C. Debevoise, *age.*, p. 73-75. Ayrıca bkz. A.D.H. Bivar, *agm.*, p. 47.

istila niyetini hiçbir zaman gerçekleştirememiştir. Zira Surena komutasındaki Partlar, MÖ 53 tarihinde Carhhae'de (Harran) yapılan muharebede kendilerinden sayıca üstün olan Roma ordusunu imha etmişler ve Crassus dâhil olmak üzere birçok üst rütbeli Roma subayını muharebe esnasında katletmişlerdir.⁵⁰⁴ Roma'nın yenilgisini takiben Armenia kralı Artavasdes, kız kardeşini Orodes oğlu Pacorus'la nişanlamış ve Partların yüksek idaresini kabul etmiştir. Böylece Armenia Ülkesi uzun bir aradan sonra tekrar Parthia'nın denetimine girmiştir.⁵⁰⁵ Carhhae Muharebesi, Romalılar için tam bir hayal kırıklığına ve trajediye neden olmuştur. Bundan böyle Partlar, Roma'nın doğudaki bir numaralı hedefi haline gelmişlerdir.

Carhhae'deki zaferle önemli bir avantaj ele geçirmelerine rağmen Partlar, bu avantajı iyi kullanamamışlardır. Zira Part hükümdarı Orodes, muharebe sonrasında Surena'nın başarısını kıskanmış ve onu idam ettirmiştir. Surena gibi tecrübeli bir komutanın yokluğu ve bu durumun getirdiği olumsuz sonuçlar, Partların Suriye'yi fethetme girişimlerinde apaçık gün yüzüne çıkmıştır. MÖ 51 yılında prens Pacorus önderliğindeki Part kuvvetleri Fırat'ı geçerek Suriye'yi fethetmeye çalışmışlar, ancak Gaius Cassius Longinus'un etkili savunma hamleleri karşısında başarısız olmuşlardır. Partların iki yıl sonra gelen bu karşı saldırısını geri püskürten Romalılar psikolojik olarak yeniden toparlanmışlardır. Suriye'deki başarıya rağmen Romalılar, iç çekişmeler yüzünden bir süre Partların üzerine yeni bir sefer düzenleyememişlerdir. Zira Marcus Crassus'un Carhhae'de öldürülmesiyle birlikte Roma'daki birinci triumvirlik çatlamış ve Julius Caesar (MÖ 100-44) ile Pompeius arasında anlaşmazlık baş göstermiştir. Bu anlaşmazlık ülke içinde bir iç savaşa dönüşmüş ve sonuç olarak Pompeius'u mağlup eden Caesar gücü tek başına ele almıştır. Ancak onun da MÖ 44 yılında bir suikasta kurban gitmesi, Roma'nın siyasi istikrarsızlığını devam ettirmiştir. Komploculardan biri olan Cassius Longinus, Caesar'ın mirasçılara karşı vereceği mücadelede Suriye'yi merkez olarak kullanmak istemiş ve kendisini güvene almak maksadıyla Partların desteğine ihtiyaç duymuştur. Partlar ile teşkil edilecek ittifak için komutanlarından Quintus Labienus'u görevlendirmiş ve onu Part sarayına göndermiştir. Ancak Partlar MÖ 42 yılına, yani Cassius'un Marcus Antonius (MÖ 83-30) tarafından mağlup edilmesine kadar Roma'nın iç çekişmelerine müdahil olmamışlardır. Partların müdahale karşıtı politik tutumu Labienus'un çabaları sayesinde bir yıl sonra değişime uğramıştır.

⁵⁰⁴ Ö. Kahraman, *age.*, s. 188-198. Carhhae Muharebesi için ayrıca bkz. A.D.H. Bivar, *agm.*, p. 48-58.; N.C. Debevoise, *age.*, p. 78-95.

⁵⁰⁵ R. Grousset, *age.*, s. 99.

Part diyarında kaldığı süre boyunca prens Pacorus ile sıkı bir dostluk kuran Labienus, Part prensini Roma'ya saldırmak için ikna etmiş ve bunun sonucunda Partlar, Labianus'un rehberliğinde Roma'nın doğu eyaletlerine saldırılar düzenlemişlerdir. Bu süre zarfı içinde çoğunlukla batıdaki sorunlar ile uğraşmak durumunda kalan Romalılar, Suriye ve Küçük Asya'daki topraklarının önemli bir kısmını Partlara terk etmek mecburiyetinde kalmışlardır. Roma'nın doğu eyaletlerindeki Part işgalleri, M. Antonius'un Partların aleyhinde düzenlediği MÖ 39 ve 37 yılları arasındaki askeri seferlerin başarıya ulaşmasıyla son bulmuştur. Adı geçen yıllar arasında meydana gelen savaşlarda Labienus ve prens Pacorus hayatlarını kaybetmişlerdir.⁵⁰⁶

Partlar karşısında elde edilen zaferlere rağmen tatmin olmayan M. Antonius, MÖ 37 yılında kalabalık bir orduyla Suriye'de karargâh kurmuş ve Part sorununu ortadan kaldırmak için savaş hazırlıklarına girişmiştir. Aynı dönemlerde Part İmparatorluğu'nda bir iktidar değişimi yaşanmaktaydı. Oğlu Pacorus'un ölümünden sonra bunalıma giren Orodes, bir diğer oğlu olan IV. Phraates (MÖ 32-2) lehine tahttan feragat etmişti. IV. Phraates tahta çıkışından itibaren sert bir iç politika gütmüş ve buna bağlı olarak yaşanan iç çatışmalardan sonra devlet içinde temizlik harekâtına başlamıştı. Phraates'in eylemleri Part İmparatorluğu'nun ileri gelen bazı asillerinin tepkisini çekmiş ve bu asillerden Monaeses, öldürülme korkusuyla Part Ülkesi'ni terk ederek M. Antonius'un yanına sığınmıştır. Romalılar, Monaeses'i oldukça iyi karşılamışlar ve ona destek çıkmışlardır.⁵⁰⁷ Parthia içinde de önemli bir desteğe sahip olan Monaeses, durumun ciddiyetini kavrayan kral Phraates tarafından geri çağırılmıştır. M. Antonius, Monaeses aracılığıyla Partlar ile barış yapabileceğini umarak onun Parthia'ya dönmesine izin vermiş, ancak Monaeses kanalıyla ilettiği barış şartları Phraates tarafından hoş karşılanmayarak reddedilmiştir. Böylelikle iki devlet arasında kılıçlar yeniden çekilmiştir. Savaşın kaçınılmaz oluşunu gayet iyi bilen M. Antonius, Partlar ile süren diplomatik temaslar sırasında sefer hazırlıklarına devam etmiş ve Armenia kralı Artavasdes'i tekrar Roma'ya bağlı hale getirmiştir. Ayrıca sefer sırasında batı Hazar bölgesi kavimleri Albanialılar ve İberialılar da Roma'nın yanında saf tutmuşlardır. MÖ 36 yılında harekete geçen M. Antonius, yıllar önce Crassus'un izlediği harekât istikametinin aksine Armenia üzerinden Part İmparatorluğu'na saldırmaya karar vermiş ve aynı yıl Hazar'ın batı kıyılarındaki Media Atropatena Ülkesi'ne girmiştir. Yaklaşık

⁵⁰⁶ Ö. Kahraman, *age.*, s. 198-201. Parthia ve Roma'nın Suriye gerginliği, ayrıca Roma'nın bu dönemde iç siyasetinde yaşanan gelişmeler ile ilgili detaylı bilgi için bkz. N.C. Debevoise, *age.*, p. 96-120.

⁵⁰⁷ N.C. Debevoise, *age.*, p. 120-122.

altmış bin lejyoner ve bağımlı krallıklardan gönderilen takviye birliklerden müteşekkil ordusunu üçe bölen M. Antonius, en kalabalık kuvvetlerin bizzat başına geçmiş, kalan ordunun bir bölümünü Roma kuvvetleri arasındaki bağlantıyı sağlamakla yükümlü olan Armenia kralı Artavasdes'e vermiştir. Kuşatma makinelerinin bulunduğu bir diğer bölümünü ise General Oppius Stianus'un komutasına vererek doğrudan Atropatena toprakları içinde ilerlemeye başlamıştır.⁵⁰⁸

Roma'nın kalabalık ordusuna karşı yaklaşık elli bin süvari toplayan Phraates, temkinli ve soğukkanlı davranarak stratejisini bölünmüş vaziyetteki Roma kuvvetlerini ayrı ayrı savaş dışı bırakmak üzerine inşa etmiştir. Nitekim Partların bu yöndeki ilk saldırısı Stianus'un emrindeki kuvvetlere karşı yapılmıştır. Bu saldırıda Stianus ve beraberindeki on bin kadar Roma askeri Part süvarileri tarafından öldürülmüştür. Çatışma esnasında Stianus'a yardım etmesi gereken Armenia kralı Artavasdes, sorumluluğunu yerine getirmeyerek kendisine bağlı kuvvetleri yanına almış ve bir kez daha Romalıları terk etmiştir. Yaşanan tüm bu olumsuz gelişmelere rağmen M. Antonius, Atropatena'da kalmak ve savaşı sürdürmek istemiş, ancak kuşatma makinelerinin yokluğu, zamanla baş gösteren erzak sıkıntısı ve Partlar tarafından çembere alınma korkusuyla geri çekilmek zorunda kalmıştır. Roma ordusu çekilme sırasında aralıklarla Part tacizlerine maruz kalarak bir hayli yıpranmış ve neticede M. Antonius'un Partları ortadan kaldırmak için düzenlediği seferde Romalılar, yaklaşık yirmi bin piyade ve dört bin civarı da süvari kaybetmişlerdir.⁵⁰⁹

M. Antonius, Media Atropatena'daki başarısızlığı Armenia kralı Artavasdes'in üstüne yıkmış ve buna bağlı olarak Artavasdes'in ikiyüzlü siyasetini cezalandırmak amacıyla Armenia Krallığı'na bir intikam seferi düzenlemeye karar vermiştir. MÖ 35 yılını savaş için hazırlanmakla geçiren M. Antonius, bu sırada beklenmedik bir müttefik kazanmıştır. M. Antonius'a karşı Atropatena'da elde edilen zaferde büyük bir pay sahibi olan Atropatena kralı Artavasdes, savaş sonrasında Part hükümdarı Phraates'in kendisine karşı olan muhalif tutumundan rahatsızlık duyarak M. Antonius ile işbirliği yapmak istemiş ve akabinde Romalılarla yanaşmıştır. Önüne gelen bu büyük fırsatı kaçırmak istemeyen M. Antonius, Atropatena kralı Artavasdes'le Armenia ve Parthia aleyhinde bir anlaşma yapmıştır.⁵¹⁰

⁵⁰⁸ Ö. Kahraman, *age.*, s. 202-204.

⁵⁰⁹ N.C. Debevoise, *age.*, p. 124-132.; Ö. Kahraman, *age.*, s. 204-206.

⁵¹⁰ Ö. Kahraman, *age.*, s. 206-207.

MÖ 34 yılına gelindiğinde Armenia üzerine yürüyen M. Antonius, Armenia kralı Artavasdes'i görüşme bahanesiyle huzuruna çağırtmıştır. Görüşmeye giden Artavasdes, M. Antonius'un emriyle tutuklanarak Mısır'a gönderilmiş ve sonrasında öldürülmüştür. Artavasdes'e yapılan bu muamele, Ermenilerin Roma'ya düşmanlık beslemelerine neden olmuştur. M. Antonius, Armenia'da bir fatih gibi davranmış ve bu krallığın tahtına Kleopatra'dan olan oğlu Aleksandros'u geçirmiştir. Ayrıca önceden yapılan ittifakın teminatı olarak oğlunu Atropatena kralının kızı Iotape ile evlendirmiş ve Symbake eyaletini Atropatena'ya bırakmıştır. M. Antonius'un Armenia'daki faaliyetleri Ermenilerin tepkisini çekmiş ve kısa bir süre sonra bu ülke içinde Aleksandros'a karşı bir ayaklanma gerçekleşmiştir. Nihayetinde bu ayaklanma başarıya ulaşmış ve Antonius oğlu Aleksandros yerine Artavasdes'in oğlu II. Artaksias kral ilan edilmiştir. Ancak Artaksias'ın iktidarı Atropatena ile Antonius'un baskıları sebebiyle kısa sürmüştür. Roma ve Atropatena ittifakının eylemleri yüzünden ülkeyi terk etmeye mecbur kalan Artaksias, çareyi Partların yanına sığınmakta bulmuştur.⁵¹¹ Artaksias'ın sığınma talebini kabul edip Artaksias Hanedanı'nın meşru savunucuları haline gelen Partlar, MÖ 32 yılında M. Antonius'un Octavianus (Augustus) ile olan çatışmalarından yararlanarak Atropatena'yı ele geçirmişlerdir. MÖ 30 yılında ise Artaksias'ın yeniden Armenia tahtına yükselmesine yardımcı olmuşlar ve buna ek olarak Atropatena Krallığı'nı da Armenia hükümdarının kontrolüne vermişlerdir.⁵¹² Böylece Armenia Krallığı, Roma etkisinden uzaklaşmış ve Partların denetimi altına girmiştir.

3.4.2. Roma İmparatorluk Dönemi'nde Armenia'nın Durumu

Armenia Krallığı, Roma imparatorluk döneminde de Partlar ile Romalılar arasındaki anlaşmazlık unsurlarından biri olmaya devam etmiştir. Actium Muharebesi'nden (MÖ 31) sonra Roma'nın kontrolünü ele geçiren ve Augustus adını alan Octavianus, MÖ 20 yılında Partlar ile barış yaparak iki devlet arasındaki çatışma ortamının bir nebze olsun durulmasını sağlamıştır. Ancak bu barış ortamı Armenia Krallığı'nda yaşanan taht sorunları nedeniyle bir süre sonra yeniden bozulmuştur.

Partlar tarafından Armenia tahtına oturtulan II. Artaksias, babasının başına gelenleri unutmamış ve iktidarı boyunca Romalıların aleyhinde politikalar yürütmüştür. Bu doğrultuda hareket eden ve ülkesi içindeki Romalıları ortadan kaldırma amacı güden

⁵¹¹ R. Grousset, *age.*, s. 100-101.

⁵¹² Ö. Kahraman, *age.*, s. 208.

Artaksias, Augustus'un tepkisini çekerek Roma'yı karşısına almıştır. Augustus çok geçmeden üvey oğlu Tiberus'u Armenia'ya yollayarak II. Artaksias'ı tahttan indirmiştir. Tiberius, Roma yanlısı III. Tigranes'i Armenia tahtına geçirerek bu krallığı tekrar Roma vasalı haline getirmiştir (MÖ 20). Partlar, o dönem içinde Roma ile mevcut barışın korunmasına daha çok önem verdiklerinden, Armenia'da yaşanan bu iktidar değişikliğine karışmamışlardır. Tigranes'in iktidarı sekiz yıl sürmüştü ve ölümüyle birlikte Armenia Krallığı'nda siyasi istikrarsızlığın ortaya çıktığı bir kargaşa dönemi başlamıştır. Bu kargaşa sürecine çoğu zaman doğrudan müdahil olan Romalılar, Armenia Krallığı'nı bir ara Artaksiad Hanedanı yerine Atropatena kraliyet ailesine teslim etmişlerdir. Ancak Armenia Ülkesi'ndeki Atropatena hükümlürlüğü da kalıcı olmamıştır.⁵¹³

Armenia'da iç çekişmeler sürerken, Part hükümdarı III. Artabanus'a karşı verdiği taht mücadelesini kaybeden ve ülkesinden kaçmak zorunda kalan Vonases, MS 11-12 sularında Armenia'ya gelerek burada kendisini kral ilan etmiştir. Vonones'in Armenia tahtını ele geçirmesiyle Partlar, bu ülkenin iç meselelerine doğrudan müdahil olmaya karar vermişlerdir. Artabanus karşısında tek başına şansını olmadığını iyi bilen Vonones, Romalılardan yardım istemek durumunda kalmıştır. Vonones için Partlarla yeni bir savaşı göze alamayan Romalılar, çözüm olarak onu Kilikya'ya götürmüşler ve orada tutmuşlardır. Bununla birlikte Vonones'in krallık unvanını elinden almamışlardır (MS 16). Bu olaydan sonra Armenia iki yıl boyunca kralsız kalmıştır. Tiberius, MS 18 yılında Pontuslu Zenon'u (III. Artaksias) Armenia tahtına çıkarınca, ülke içindeki kargaşa ortamı da bir süreliğine sona ermiştir.⁵¹⁴ Ancak MS 34 yılında Zenon'un ölümüyle Armenia Krallığı tekrar karışmıştır. Part hükümdarı III. Artabanus, mevcut durumdan istifade ederek oğlu Arsaces'i Armenia tahtına çıkarmıştır. Partların Armenia Krallığı'na yaptıkları bu müdahaleye karşı Roma imparatoru Tiberius, MS 35 yılında Armenia tahtı için İberya kralı Pharasmanes'in kardeşi Mithridates'i öne sürmüştür. Roma'nın desteğini arkasına alan İberyalılar bunun üzerine Armenia'ya saldırarak bu ülkeyi istila etmişlerdir. Bu sıralarda Armenia tahtında bulunan Arsaces, Romalılar tarafından suikasta uğramış ve hayatını kaybetmiştir. Yaşanan olayların akabinde Artabanus, bölgedeki pozisyonunu korumak için diğer oğlu Orodes'i Armenia'ya yollamış, ancak Orodes liderliğindeki Part kuvvetleri, Sarmat süvarileriyle takviye

⁵¹³ R. Grousset, *age.*, s. 101-102.

⁵¹⁴ R. Grousset, *age.*, s. 103.

edilmiş İberialılar karşısında yenilgiye uğramıştır.⁵¹⁵ Part saldırısını püskürten Mithridates MS 51 yılına kadar Armenia Krallığı'nı idare etmiştir. Aynı yıl İberia kralı Pharasmanes, kardeşi Mithridates'e ihanet edip Armenia tahtına oğlu Rhadamistus'u geçirince Partlar yeniden devreye girmişlerdir. Part hükümdarı I. Vologases, kardeşi Tridates'i Armenia tahtına geçirmek amacıyla MS 51 yılında bölgeye bir sefer düzenlemiştir. Volagases bu sefer sırasında Rhadamistus'u tahttan indirmeyi başarsa da olumsuz iklim koşulları ve erzak sıkıntıları sebebiyle bölgede tutunamamış ve geri çekilmek zorunda kalmıştır. MS 54 yılında Roma İmparatoru olan Nero, aynı yıl içinde Domitius Corbulo'yu meseleyi çözmesi için Armenia'ya göndermiştir. Corbulo, birtakım önlemler alarak Armenia üzerindeki Part baskısını kırmaya çalışmış ve bu yönde birtakım başarılar elde etmiştir. Bununla birlikte Corbulo'nun eylemleri kesin bir Roma zaferi için yeterli olmamış ve iki devletin Armenia tahtı için verdiği mücadele MS 63 yılına kadar aralıklarla devam etmiştir. MS 63 yılında ise iki devlet arasında yapılan Rhandeia anlaşmasıyla birlikte yıllardır devam eden kanlı mücadele nihayet sona ermiştir. Bu anlaşmaya göre Roma, Tridates'in Armenia tahtında kalmasına müsaade etmiştir. Ayrıca Tridates'in krallık tacı bizzat imparator Nero tarafından verilmiştir (MS 66). Tridates'in Armenia tahtına kalıcı şekilde yerleşmesiyle bu ülkede Arsacid Hanedanı'nın iktidar dönemi başlamıştır.⁵¹⁶

Rhandeia barışının ardından Roma-Parthia ilişkileri bir süreliğine düzene girmiştir. İki devlet de İmparator Traianus'un⁵¹⁷ iktidar dönemine kadar aralarındaki barışı korumak için gayret göstermiştir. Ancak Traianus'un Roma tahtına geçmesiyle birlikte Roma-Parthia ilişkileri yeniden bozulmuştur. Esasen Roma tarafında mevcut barışı ortadan kaldırmak için düzenlenen birtakım askeri hazırlıklar daha imparator Domitianus Dönemi'nde başlamış, fakat Partlara karşı askeri faaliyete geçmek imparator Traianus'a nasip olmuştur. Tahta çıkışından beri Partların üzerine yürümek istediği anlaşılan Traianus, Part hükümdarı Osroes'in Roma'nın onayını almadan Tridates'i tahttan indirip yerine Axadiras'ı Armenia tahtına geçirmesiyle birlikte aradığı fırsatı yakalamıştır. Armenia tahtına Osroes tarafından yapılan müdahaleyi savaş sebebi sayan imparator Traianus, askeri hazırlıklarını hızlandırarak MS 114'te doğu seferine çıkmıştır. Romalılarla yapılacak yeni bir savaştan kaçınmak isteyen Osroes, taraflar

⁵¹⁵ A.D.H. Bivar, agm., p. 73.

⁵¹⁶ R. Grousset, *age.*, s. 105-106.; A.D.H. Bivar, agm., p. 79-86.

⁵¹⁷ Trajan olarak da bilinir. MS 98-117 yılları arasında Roma imparatoru olarak hüküm sürmüştür. Onun döneminde Roma imparatorluğu en geniş sınırlarına ulaşmıştır.

arasındaki gerginliği azaltmak amacıyla Axadiras'ı da tahttan indirerek yerine Parthamasiris'i geçirmiş, ancak Traianus bu değişikliği de onaylamayarak harekâtını sürdürmüştür. Hatta Elegia (Ilıca(Aziziye)/Erzurum) mevkiinde kendisiyle görüşen ve Armenia krallık tacını ayakları altına bırakan Parthamasiris'in hükümdarlığını reddederek Armenia'yı Roma eyaleti haline getirmiştir. Traianus'un MS 114'de yapmış olduğu bu sefer sırasında Roma kuvvetleri, bir yandan Armenia coğrafyasında kontrol sağlarken diğer yandan Hazar Denizi'nin güneybatı kıyılarındaki Mardi topraklarına kadar ilerleme kaydetmiştir. MS 115 yılında tekrar harekete geçen ve bu kez güneye yönelen Traianus, kuzey Mezopotamya'yı büyük ölçüde istila etmiştir. Ertesi yıl yapılan bir başka askeri sefer neticesinde ise Mezopotamya'nın neredeyse tamamı Romalılar tarafından zapt edilmiştir. Özellikle Part İmparatorluğu'nun başkenti Ctesiphon dâhil olmak üzere bölgedeki birçok yerleşim yeri Roma'nın hâkimiyeti altına girmiştir. Bununla birlikte Traianus'un askeri başarıları bölgede tam anlamıyla bir Roma egemenliğinin sağlanması için yeterli olmamıştır. Zira sefer boyunca ele geçirilen bölgelerde ve imparatorluğun çeşitli noktalarında çıkan isyanlar Romalıları bir hayli meşgul etmiş ve MS 117 yılında Traianus'un ölümünden sonra Roma tahtına yükselen Hadrianus, eski Fırat Nehri sınırlarına geri çekilerek Roma ve Parthia arasındaki çatışmaya son vermiştir.⁵¹⁸

Hadrianus'un politik hamlesi savaşı sonlandırmış olsa da doğudaki mevcut çekişmeyi noktalamamıştır. Taraflar, Sassanilerin Part hükümdarlığına son verişine kadar birkaç kez daha karşı karşıya gelmişlerdir. Ancak bu karşılaşmalarda da kesin bir neticeye varılamamıştır. MS 224'te I. Ardeşir'in Partları ortadan kaldırıp İran'da Sassani iktidarını tesis etmesini takiben, ilerleyen dönemlerde Armenia üzerinden Romalılara karşı verilen siyasi ve askeri mücadeleyi Sassani İmparatorluğu üstlenmiştir.

⁵¹⁸ A.D.H. Bivar, agm., p. 86-92. Traianus dönemindeki Roma-Parthia çekişmesi hakkında daha geniş bilgi için bkz. N.C. Debevoise, *age.*, p. 213-240.

SONUÇ

MÖ I. binyılda Hazar Denizi'ni çevreleyen geniş coğrafya, yukarıda da belirttiğimiz gibi birçok toplumun ve bu toplumların meydana getirdiği birtakım siyasi teşekküllerin yaşam sahalarından biri olmuştur. Bu geniş coğrafyanın önemi, kuşkusuz bulunduğu jeopolitik konumunun beraberinde getirdiği muhtelif özellikleriyle karşımıza çıkar. Bölgenin tam ortasında yer alan Hazar Denizi'nin kendisini çevreleyen alanlar için doğal bir savunma ve sınır vazifesi görmesi, bununla birlikte bölgede yer alan irili ufaklı doğal geçitlerin eskiçağın kitlesel hareket kabiliyetine sahip kavimleri tarafından ticaret ve göç yolları olarak kullanılması, bahsettiğimiz coğrafyanın ne kadar önemli olduğunu gözler önüne serer. Öte yandan Hazar'ı çevreleyen bazı alanlardaki verimli arazilerin varlığı, bölgede daha MÖ I. binyıldan önceki dönemlerde bile sosyal bir yaşamın başlamasına sebebiyet vermiştir. MÖ V. binde denizin doğusunda uzanan ve günümüz Türkmenistan coğrafyasında ortaya çıkan Anav Kültürü, bunun en erken örneklerindedir. Anav kültürünün yanı sıra Hazar çevresinde Kelteminar ve Maykop gibi yukarıda tanıtılan bazı önemli kültür temsilcileri de bulunmaktadır. Bu kültürlerden başka kuzey Hazar çevresinde varlık göstermiş olan diğer kültür temsilcilerinden Yamnaya ve Srubna kültürleri de, pastoral yaşam biçiminin ilk örneklerini dünyaya tanıtmışlar ve göçebeliliğin şekillenmesinde büyük bir rol oynamışlardır. Neredeyse aynı dönemlerde ve bu dönemleri izleyen yıllarda, Hazar'ın batısında ve güneyinde ise yerleşik yaşam biçimi Ön Asya ile doğrudan bağlantılı olarak kayda değer bir gelişim göstermiştir. Hazar'ın batı eksenindeki yerleşik yaşam şeklinin gelişimi MÖ IX. yüzyılda Urartu Krallığı'nın kurulması ve zamanla Transkafkasya'ya yayılması ile ilk kez kurumsal bir yapıya bürünmüştür.

Urartuların Hazar'ın batısında etkin oldukları dönemlerde, denizin kuzey sahasında konargöçer yaşamın MÖ I. binyıldaki en belirgin temsilcileri olan Kimmerlerin ve İskitlerin tarih sahnesinde yükseldikleri görülür. İskitler çok uzun bir süre zarfı boyunca Hazar'ı çevreleyen bozkır sahasında egemenlik kurmuşlardır. Hazar'ın kuzey sahasında yayılım gösteren göçebeler sadece aynı bölgede etkin olmakla kalmamışlar, aynı zamanda denizin güney kesimlerindeki toplumlarla da sık sık temas halinde olmuşlardır. Buna müteakip bazı Kimmer ve İskit boyları, bir dönem Hazar Kapıları'ndan (Daryal ve Derbent) geçerek Ön Asya dünyası ile temas etmişler ve bölgede derin izler bırakmışlardır. MÖ III. yüzyıldan itibaren Hazar bozkırlarındaki İskit egemenliği zayıflamış ve onların yerini atlı göçebeliliğin MÖ I. binyılda Hazar'ın

kuzeyindeki bir diğerk temsilcileri olan Sarmatlar almışlardır. Tıpkı Kimmerler ve İskitler gibi Sarmatlar da zaman zaman Hazar Kapıları'nı kullanmışlar ve güneye akınlar düzenleyerek Ön Asya'ya nüfuz etmişlerdir.

MÖ I binyılda denizin doğrudan güney sahasını teşkil eden İran'da ise ilk önce Medler güçlü bir imparatorluk kurmuşlar, daha sonra ise onları ortadan kaldıran ve eskiçağın en köklü medeniyetlerinden birini inşa eden Persler, bölgedeki mevcut imparatorluk mirasını devralarak bu mirası daha da ileriye taşımışlardır. II. Kiros tarafından kurulan Pers İmparatorluğu, kısa zamanda Ön Asya'nın büyük bir bölümüne yayılmış ve zamanla Hazar'ı çevreleyen bozkırların atlı göçebe sakinleri ile şiddetli bir mücadeleye tutuşmuştur. Özellikle II. Kiros ve I. Darius'un iktidar dönemlerinde Hazar'ın doğusundaki Massagetler ve kuzeyindeki İskitler ile kanlı çarpışmalar yaşanmıştır. MÖ IV. yüzyıla gelindiğinde ise İran merkezli bu imparatorluk, Makedonyalı Büyük İskender tarafından yıkılmış ve bölgede Helen kültürünün etkisi hissedilmeye başlamıştır. İskender'in Hazar Denizi'nin ötesindeki bölgelere ve bu bölgelerde varlık gösteren kavimlere karşı olan merakı, Grek asıllı tarihçilerin ve coğrafyacıların söz konusu bölgeler hakkında daha fazla malumat vermelerinde etkili olmuştur. Zira İskender tarafından gerçekleştirilen uzun soluklu seferler, önceleri Hazar'ın doğusu ve kuzeyi hakkında yeterli bilgiye sahip olmayan Greklerin, bu bölgeler hakkındaki bilgilerini yenilemiş ve çoğaltmıştır. Gerçekten de MÖ IV. yüzyıldan önce Hazar'ın kuzeyini ve doğusunu çevreleyen bozkır bölgeleri ve bu bölgelerde yaşayan insanlar ile ilgili malumatlar sadece Karadeniz'in kuzeyindeki Grek tüccarların veya seyyahların efsanevi anlatılarından ibaretken, bundan sonraki dönemlerde ise İskender'in seferlerinde bizzat bulunan bazı kimselerin verdikleri bilgilere dayanmıştır. Bu sayede antik yazarların bölge hakkında daha fazla yorum yapmaları mümkün olmuştur. Greklerin Hazar Denizi'ne ve çevresine olan ilgileri, İskender'in ardıllarından olan Selevkoslar Dönemi'nde de devam etmiştir. Özellikle Selevkos Nikator tarafından Hazar Denizi'ni keşfetmek amacıyla gönderilen Patrokles, yaptığı keşfin sonucunda raporlar tutarak kendisinden sonra gelen antik coğrafyacılar ve tarihçiler için önemli veriler sağlamıştır. Her ne kadar onun verdiği bilgiler kendisinden sonra gelen antik yazarları yanıltmış olsa da, düzenlediği keşif seferi Grek ve Roma asıllı yazarların Hazar ve çevresine olan ilgilerini bir hayli arttırmıştır.

Büyük İskender'in ölümünden sonra Hazar'ın güneyindeki Helen hâkimiyeti kalıcı bir varlık gösterememiştir. MÖ III. yüzyılda Hazar doğusundaki göçebe Dahae

boylarından Parnilere mensup olan Partlar, İran'da iktidarı ele geçirmişler ve Selevkosları saf dışı ederek bölgedeki Helen varlığına büyük bir darbe vurmuşlardır. Hazar Denizi'nin güneydoğusunda filizlenen Part İmparatorluğu, MÖ II. yüzyıldan itibaren giderek güçlenmiş ve nüfuz alanını Hazar batısındaki Transkafkasya'ya kadar yaymıştır. Savaşlarda kullandıkları zırhlı süvari birlikleri ile ünlenen Partlar, ilerleyen dönemlerde batının büyük gücü Roma ile karşı karşıya gelmişlerdir. Doğu ile Batı'nın bu iki büyük gücünün siyasi ve askeri çekişmesinin ağırlık merkezini Armenia ve Mezopotamya bölgeleri teşkil etmiştir. Her iki devlet, MS III. yüzyıla kadar Transkafkasya üzerinde birbirleriyle hâkimiyet mücadelesi içinde olmuş ve bu mücadeleler netice itibarıyla Hazar'ın batı sahasında sosyopolitik değişimler meydana getirmiştir. Partların doğudaki siyasal varlığına son vermek isteyen Roma'nın Hazar Denizi ile doğrudan tanışması işte bu mücadeleler sırasında vuku bulmuştur. Armenia üzerindeki Part nüfuzunu kırma amacıyla yapılan askeri harekâtların bazılarında Romalılar, Hazar kıyılarına kadar ilerlemişlerdir.

Bölgenin MÖ I. binyılda sadece siyasal çekişmeler ve kitlesel göçlerle anıldığını belirtmek yanlış olacaktır. Hazar'ın çevreleyen coğrafyanın doğal geçiş sahalarını barındırması burada Doğu-Batı eksenli ticaretin yapılmasına da olanak sağlamıştır. Bu dönemde Hindistan'dan yola çıkan ticari malların Oxus (Ceyhun) Nehri ile Hazar Denizi üzerinden Albania'ya ve oradan da batıya taşınmaları söz konusudur. Buna ek olarak İran'ın kuzeyi de Doğu-Batı eksenli ticaretin sürdürüldüğü önemli merkezlerdendi. Hazar'ın güneyindeki İran ticaret hattı, Çin'e kadar uzanan ticaret yollarının kritik noktalarından birini teşkil etmekteydi. Dolayısıyla bu hattın kontrolü ve denetimi son derece önemliydi. Özellikle İran merkezli devletler, Hazar'ın doğusundaki göçebelerin ticaret yollarına yapabilecekleri muhtemel baskınlar için ciddi tedbirler almaktan geri durmadılar. Denizin kuzey sahasında da ticaret mevcuttu. Greklerin Karadeniz'in kuzeyinde kurdukları ticaret kolonileri, Don Nehri'nin ötesindeki kavimlerle irtibat ve alışveriş halindeydi. Ancak burada güneyde olduğu kadar yoğun bir ticaret mevcut değildi. Zira Hazar'ın kuzey sahası daimi olarak Asya'dan gelen kavimlerin göçleri ve yoğun baskıları ile sarsılmaktaydı. Bununla birlikte kuzey hattında yapılan ticari faaliyetler, batılıların Don Nehri ötesindeki göçebelerle olan kültürel yakınlaşmalarında ve kaynaşmalarında bir köprü vazifesi görmüştür.

Sonuç olarak Hazar Denizi'nin çevresi, eskiçağın en erken safhalarından itibaren kitlesel göçlere, bölgedeki siyasi teşekküller arasında vuku bulan hâkimiyet

mücadelelerine, deniz çevresinde yaşayan veya seyahat eden insanların ticari faaliyetlerine ve birçok toplumun sosyokültürel etkileşimine tanıklık etmiştir. Tüm bu olaylar sadece eskiçağ tarihi süreci ile sınırlı kalmamış, Hazar'ın çevresindeki mevcut etkileşimler ve olaylar günümüze kadar devam etmiştir.

KAYNAKÇA

- ABETEKOV, A., YUSUPOV, H. (1994). “Ancient Iranian Nomads in Western Central Asia”, *History of Civilizations of Central Asia Vol.II; The Development of Sedentary and Nomadic Civilizations: 700 B.C. to A.D. 250.*, (Eds. Janos Harmatta, B.N. Puri and G.F. Etemadi), UNESCO Publishing, pp. 23-33.
- ABİLOV, S. (2013). “Hazar’ın Hukuki Statüsü”, *Hazar Strateji Enstitüsü*, S. 4, İstanbul, ss. 47-67.
- AKKUŞ MUTLU, S. (2017). “Asur ve Urartu Devleti’nin Manna Ülkesi Üzerindeki Hâkimiyet Politikası”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C. IV, S. XI, ss. 225-239.
- ALADIN, N., PLOTNIKOV, I. (2004). “The Caspian Sea”, *Lake Basin Management Initiative Thematic Paper*, Moscow, pp. 1-29.
- AMMIANUS MARCELLINUS (2019). *Roma Tarihi*, (Çev. Samet Özgüler), Historia Yayınevi, İstanbul.
- AMİRBEK, A. (2015). “Soğuk Savaş Sonrası Hazar’ın Statüsü ve Sınırlandırma Sorunu: Kıyıdaş Devletlerin Yaklaşımları Açısından Analizleri”, *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, C. 12, S. 46, Ankara, ss. 23-48.
- ANTHONY, D. W. (2007). *The Horse, the Wheel, and the Language: How Bronze-Age Riders from the Eurasian Steppes Shaped the Modern World*, Princeton University Press, Princeton and Oxford.
- ARBATOV, N., KARATEPE, A. (2016). “Türkmenistan’ın Jeomorfolojisi”, *Marmara Coğrafya Dergisi*, S. 33, İstanbul, ss. 566-588.
- ARTAMONOV, M. İ. (2019). *Hazar Tarihi*, (Çev. D. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul.
- AYAN, E. (2010). “Kafkasya: Bir Etno-Kültürel Tarih Çözümlemesi”, *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, C. 1, S. 2, ss. 19-50.
- AYARIĞ, İ. (2019). *M.Ö. 9. Ve M.Ö. 4. Yüzyıllar Arası Persler (Siyasi Tarih)*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Elazığ.

- BARTHOLD, V. V. (1984). *An Historical Geography of Iran*, (Translated by Svat Soucek), Princeton University Press, Princeton- New Jersey.
- BASKI, I. (2006). “Demirkapılar (Temir Qapıy, Vaskapu, Dömörkapu)” *I. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı*, İzmir, ss. 73-88.
- BAŞ, A. (2018). “Urartu Krallığı’nın Doğu Politikası: Nedenler ve Sonuçlar”, *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 39, ss. 9-34.
- BICKERMAN, E. (1983). “The Seleucid Period”, *The Cambridge History of Iran*, Vol. III/I, (Editör. E. Yarshater), Cambridge University Press, Cambridge, pp. 3-20.
- BIVAR, A. D. H. (1983). “The Political History of Iran Under The Arsacids”, *The Cambridge History of Iran*, Vol. III/I, (Editör. E. Yarshater), Cambridge University Press, Cambridge, pp. 21-97.
- BRZEZINSKI, R., MIELCZAREK, M. (2002). *The Sarmatians 600 BC-AD 450*, Osprey Publishing, Oxford.
- CLEARY, M. N. (2013). “Khorezmian Walled Sites Of The Seventh Century BC-Fourth Century AD: Urban Settlements? Elite Strongholds? Mobile Centres?”, *Journal Of The British Institute Of Persian Studies*, Vol. 51 (1), pp. 71-100.
- CİHAN, C. (2015). “Türk Akınlılarına Karşı Sasanilerin İnşa Ettiği Gürgan Seddi (Sedd-i İskender)”, *Turkish Studies - İnternational Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Vol. 10/5, Ankara, ss. 107-130.
- COENE, F. (2010). *The Caucasus-An İntroduction*, Routledge Contemporary Russia and Eastern Europe 17, Published by Routledge, London and New York.
- ÇALIŞ, S. M. (2019). “Küçük Ermeni Krallığı’nın Kuzeybatısı: Antiochia ad Taurum”, *KSÜSBD*, C. 16, S. 1, ss. 305-324.
- ÇİLİNGİROĞLU, A. (1977). “Sargon’un Sekizinci Seferi Ve Bazı Öneriler”, *Anadolu Araştırmaları*, S. IV-V, ss. 235-251.
- ÇİLİNGİROĞLU, A. (1997). *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, Yaşar Eğitim Kültür Vakfı, İzmir.

- DABROWA, E. (2012). "The Arsacids and Their State", in R. Rollinger et al. (Eds.), *Altertum und Gegenwart. 125 Jahre Alte Geschichte in Innsbruck*, Studienverlag, Innsbruck, pp. 21–52.
- DANDAMAYEV, M. A. (1994). "Media and Achaemenid İran", *History of Civilizations of Central Asia, Vol.II; The Development of Sedentary and Nomadic Civilizations: 700 B.C. to A.D. 250.*, (Eds. Janos Harmatta, B.N. Puri and G.F. Etemadi), UNESCO Publishing, pp. 35-65.
- DEBEVOISE, N. C. (1938). *A Political History of Parthia*, The University of Chicago Press, Chicago-Illinois.
- DEMİR, T. (2008). *Anadolu'da Kimmer-İskit İz ve Etkileri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ankara.
- DEMİRAĞ, Y. (2003). *Ön Asya Dünyasında Kimmer ve İskitler*, (Basılmamış Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ankara.
- DIKONOFF, I. M., KASHKAI, S. M. (1981). *Geographical Names According to Urartian Texts*, Published by Dr. Ludwig Reichert, Weisbaden.
- DIODORUS SICULUS (1933). *Library of History, Volume I: Books 1-2.34*, (Translated by C. H. Oldfather), Loeb Classical Library 279, MA: Harvard University Press, Cambridge.
- DROYSEN, J. G. (2007). *Büyük İskender Tarihi*, (Çev. Bekir S. Baykal), Drahma Yayınları, İstanbul.
- DURMUŞ, İ. (1997). "Anadolu'da Kimmerler ve İskitler", *Belleten*, C. LXI, S. 231, ss. 273-286.
- DURMUŞ, İ. (2017). *İskitler*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- DURMUŞ, İ. (2012). *Sarmatlar*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- DURMUŞ, İ. (2016). *Türk Kültürüne Giriş*, Akçağ Yayınları, Ankara.

- ERİNÇ, S. (1998). “Hazar Denizi”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 17, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, ss. 108-109.
- ESİN, E. (1991). “Amuderya”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 3, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, ss. 98-99.
- FISHER, W. B. (1968). “The Physical Geography”, *The Cambridge History of Iran Volume I: The Land of Iran*, (Ed. W.B. Fisher), Cambridge University Press, Cambridge, pp. 3-110.
- FLAVIUS ARRIANOS. (2005). *İskender’in Seferi (Aleksandrou Anabasis)*, (Çev. Furkan Akderin), Alfa Yayınları, İstanbul.
- FORSYTH, J. (2019). *Kafkasya*, (Çev. Timuçin Binder), Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- FRASER, J. B. (1825). *Narrative of a Journey into Khorasân in the Years 1821 and 1822 Including some Account of the Countries to the North-East of Persia*, Printed for Longman, Hurst, Rees, Orme, Brown and Green, London.
- GADJIEV, M. (2008). “On the Construction Date of the Derbend Fortification Complex”, *Iran and the Caucasus*, 12(1), pp. 1-15.
- GRAKOV, B. N. (2008). *İskitler*, (Çev. D. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul.
- GROUSSET, R. (2005). *Başlangıcından 1071’e Ermenilerin Tarihi*, (Çev. Sosi Dolanoğlu), Aras Yayıncılık, İstanbul.
- GÜMÜŞÇÜ O. (2019). “Türkiye’de Tarihi Coğrafya Literatürü”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C. 17, S. 33, ss. 105-156.
- GÜNALTAY, Ş. (1987). *İran Tarihi En Eski Çağlardan İskender’in Seferine Kadar*, C.I, TTK Yayınları, Ankara.
- HERODOTOS (2019). *Tarih*, (Çev. Müntekim Ökmen), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- HİPOKRAT (2018). *Hava, Su Ve Toprak*, (Çeviri Editörü: Dr. Lokman Hekim Tanrıverdi), İnönü Üniversitesi Yayınevi, Malatya.
- HOMER (1945). *Odyssey, Volume: I Books 1-12*, (Translated by A.T. Murray), Loeb Classical Library 104, MA: Harvard University Press, Cambridge.

- HUNTINGTON, E. (1907). "The Historic Fluctuations of the Caspian Sea", *Bulletin of the American Geographical Society*, Vol. 39, No. 10, pp. 577-596.
- IŞIKLI, M., ERGÜRER, H. (2017). "Erken Tunç Çağı Doğu Anadolu Bölgesi Kura-Aras Kültürü'nde Mekân ve Mekân Kullanımına Dair Gözlemler", *Anadolu, Arkeoloji, Zaman ve Mekân (Dumlupınar Üniversitesi V. Arkeoloji Sempozyumu, Kütahya 10-12 Ekim 2016)*, (Ed. G. Coşkun), Bilgin Kültür Sanat Yayıncılık, Ankara, ss. 43-64.
- IŞIKLI, M., ÖZTÜRK, G. (2019). "Doğu Anadolu Kura-Aras Seramiği Üzerine", *Seramik Araştırmaları Dergisi*, S. 1, ss. 13-29.
- IVANTCHIK, A. I. (2001). "The Current State of the Cimmerian Problem", *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*, Vol. 7, No:3-4, pp. 307-339.
- JOSEPHUS, (1961). *The Jewish War, Volume III: Books 4-7*, (Translated by Henry ST. John Thackeray), Loeb Classical Library 210, MA: Harvard University Press, Cambridge.
- JUSTINUS (1853). *Epitome of the Philippic History of Pompeius Trogus*, (Translated with notes, by Rev. John Selby Watson), London: Henry G. Bohn, York Street, Convent Garden.
- KAHRAMAN, Ö. (2002). *Eskiçağ Tarihinde Parthlar*, (Basılmamış Yüksek Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- KARAKETİR, E. (2015). *Pers Kralı II. Kyros (Hayatı, Şahsiyeti ve Siyasi Faaliyetleri)*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Konya.
- KARATAY, O. (2004). "Doğu Avrupa Türk Tarihinin Ana Hatları- Altın Orda Öncesi Dönem", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, S. 3, Çorum, ss. 1-70.
- KILIÇ, Y. (2002). "Partlar", *Yeni Türkiye: Türkoloji ve Türk Tarihi Araştırmaları Özel Sayısı*, Yıl. 8, S. 43, ss. 176-180.
- KLYASHTORNY, S. G., SULTANOV, T.İ. (2019). *Kazakistan Türk'ün Üç Bin Yılı*, (Çev. D. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul.
- KOPPERS, W. (1995). "Etnolojiye Dayanan Cihan Tarihinin Işığı Altında İlk Türklük ve İlk İndo-Germenlik", *Bellekten*, C. V, S. 20, TTK Basım Evi, Ankara, (I. Teşrin 1941), ss. 439-480.

- KORYAKOVA, L., EPİMAKHOV, A. V. (2007). *The Urals and Western Siberia in the Bronze and Iron Ages (Cambridge World Archaeology)*, Cambridge University Press, New York.
- KOSAREV, A. N. (2005). “Physico-Geographical Conditions of the Caspian Sea”, *The Handbook Of Environmental Chemistry: The Caspian Sea Environment*, (Eds. Andrey G. Kostianoy, Aleksey N. Kosarev), Vol. 5/P, Springer, Berlin, pp. 5-31.
- KRISTENSEN, A. K. G. (1988). *Who were the Cimmerians, and where did they come from? Sargon II, the Cimmerians and Rusa I*, The Royal Danish Academy of Sciences and Letters, Copenhagen.
- KURAT, A. N. (1972). *IV- XVIII Yüzyillarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, TTK Basımevi, Ankara.
- MALLORY, J. P., ADAMS, D. Q. (1997). *Encyclopedia of Indo-European Culture*, Fitzroy Dearborn Publishers, London and Chicago.
- MAMEDOV, R. F. (2000). “İnternational-Legal Status Of The Caspian Sea İn Its Historical Development”, *The Turkish Yearbook of İnternational Relations*, V.30, Ankara, pp. 107-137.
- MANSEL, A. M. (2004). *Ege ve Yunan Tarihi*, TTK Basımevi, Ankara.
- MELIKISHVILI, G. A. (1954). *Drevncvostocnye materialy po istorii narodov Zakavkaz'ja I: Nairi-Urartu*, Tbilisi.
- MELYUKOVA, A. I. (2017). “İskitler ve Sarmatlar” *Erken İç Asya Tarihi*, (Derleyen: Denis Sinor), İletişim Yayınları, İstanbul, ss. 141-166.
- MEMİŞ, E. (2018). *Eski İran Tarihi (Medler, Persler, Partlar)*, Ekin Yayınevi, Bursa.
- NICHOLS, A. (2008). *The Complete Fragments of Ctesias of Cnidus: Translation and Commentary with and Introduction*, PhD diss., University of Florida.
- NOKANDEH, J., SAUER, E. W. vd (2006). “Linear Barriers of Northern Iran: The Great Wall of Gurgan and The Wall of Tamisshe”, *Iran: Journal of the British Institute of Persian Studies*, Vol. 44, pp. 121-173.
- OKLADNIKOV, A. P. (2017). “Tarihin Şafağında İç Asya”, *Erken İç Asya Tarihi*, (Derleyen: Denis Sinor), İletişim Yayınları, İstanbul, ss. 61-140.

- OLBRYCHT, M. J. (2009). "Mithridates VI Eupator and Iran", *Mithridates VI and the Pontic Kingdom*, (Ed. Jakob Munk Højte), Aarhus, pp. 163-190.
- OSMANOV, K. (2005). "Bozkır Kavimlerinden Azlar", *Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi*, S.17, Niğde, ss. 119-133.
- ÖGEL, B. (1984). *İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara.
- ÖZDOĞAN, M. E. (2011). *Urartu Krallığı'nın Sınırları Sorunu*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- ÖZGÜDENLİ, O. G. (2010). "Taberistan", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.39, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, ss. 322-323.
- ÖZGÜL, O., CEYLAN N. (2017). "Eskiçağda Kafkasya Geçitleri (Daryal ve Derbent)", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C. 5, S. 13, ss. 24-62.
- PINARCIK, P. (2012). "Urartu Krallığı'nın Tarihi Coğrafyası Hakkında Yeni Öneriler", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. XXVII, S. 2, ss. 459-482.
- PLANHOL, X. (1998). "Hazar Denizi", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 17, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, ss. 109-113.
- PLINY (1961). *Natural History, Volume II: Books 3-7*, (Translated by H. Rackham), Loeb Classical Library 352, MA: Harvard University Press, Cambridge.
- PLUTARCH (1914). *Lives, Volume II: Themistocles and Camillus, Aristides and Cato Major, Cimon and Lucullus*, (Translated by Bernadotte Perrin), Loeb Classical Library 47, MA: Harvard University Press, Cambridge.
- PLUTARCH (1917). *Lives, Volume V: Agesilaus and Pompey. Pelopidas and Marcellus*, (Translated by Bernadotte Perrin), Loeb Classical Library 87, MA: Harvard University Press, Cambridge.
- POLYBIUS (1979). *The Histories, Volume III: Books 5-8*, (Translated by W. R. Patton), Loeb Classical Library 138, MA: Harvard University Press, Cambridge.
- PRAVILOVA, E. (2009). "River of Empire: Geopolitics, Irrigation, and the Amu Darya in Late XIXth Century", *Cahiers d'Asie Centrale*, 17/18, pp. 255-287.

- RASONYI, L. (1993). *Tarihte Türklük*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara.
- RAWLINSON, G. (2006). *Eski Doğu'nun Büyük Krallıklarından Media Krallığı*, (Çev. Nadire Işık), Doz Yayıncılık, İstanbul.
- RAWLINSON, G. (1873). *The Sixth Great Oriental Monarchy: Or The Geography, History and Antiquities of Parthia*, Published by Longmans, Green and CO., London.
- READE J. E. (1995). "Iran in the Neo-Assyrian Period", *Neo-Assyrian Geography*, (Ed. Mario Liverani), Rome, pp. 31-42.
- ROSTOVTZEFF, M. I. (1922). *Iranians & Greeks in South Russia*, The Calerandon Press, Oxford.
- SALVINI, M. (2006). *Urartu Tarihi ve Kültürü*, (Çev. Belgin Aksoy), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- SALVINI, M. (2011). "Urartu Tarihine Genel Bir Bakış", *Urartu-Doğu'da Değişim*, (Ed. Kemalettin Köroğlu-Erkan Konyar), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, ss. 74-101.
- SCHMITZ, L. (1857). *A Manual of Ancient Geography: With Map Showing The Retreat of the 10.000 Greeks Under Xenophon*, Published by Adam and Charles Black: Edinburgh, Longman, Brown, Green and Longmans: London.
- SHERWIN-WHITE, A. N. (1994). "Lucullus, Pompey and the East", *Cambridge Ancient History Volume IX: The Last Age of the Roman Republic, 146-43 B.C., 2nd Edition*, (Ed. J.A. Crook, Andrew Lintott, Elizabeth Rawson), Cambridge University Press, Cambridge, pp. 229-273.
- SMITH, W. (1870). *Dictionary of Greek and Roman Geography*, Vol. I, Published by Boston; Little, Brown.
- STRABO (1961). *Geography, Volume V: Books 10-12*, (Translated by H. L. Jones), Loeb Classical Library 211, MA: Harvard University Press, Cambridge.
- STAHL, A. F. V. (1924). "Notes on the March of Alexander the Great from Ecbatana to Hyrcania" *The Geographical Journal*, Vol. 64, No. 4, pp. 312-329.
- STANDISH, J. F. (1970). "The Caspian Gates", *Greece & Rome*, Vol. 17, No. 1, pp. 17-24.

- TAAFFE, R. N. (2017). “Coğrafi Ortam”, *Erken İç Asya Tarihi*, (Derleyen: Denis Sinor), İletişim Yayınları, İstanbul. ss. 33-59.
- TAN, A. (2010). *Urartu Krallığı'nın Kuruluşu*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İstanbul.
- TANSUĞ, K. (1949). “Kimmerlerin Anadolu'ya Girişleri Ve M.Ö.7. Yüzyılda Asur Devleti'nin Anadolu İle Münasebetleri”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. 7, S. 4, ss. 535-550.
- TARHAN, M. T. (1983). “Eski Anadolu Tarihinde Kimmerler”, *Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü I. Araştırma Sonuçları Toplantısı (İstanbul 23-26 Mayıs 1983) Bildirileri*, Ankara, ss. 109-120.
- TARN, W. W. (1901). “Patrocles and the Oxo-Caspian Trade Route”, *The Journal of Hellenistic Studies*, Vol. 21, Cambridge University Press, pp. 10-29.
- TAŞAĞIL, A. (2003). “Mangışlak”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.27, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, ss. 569-570.
- TEZCAN, M. (2014). “Türkmenia'da Hüküm Süren Önemli Bir Kabile Olarak Sakaların (A)Parni Boyu ve Bunun, İran'ın Kuzey-Doğu Bölgesi Horasan'daki Apar Bölgesi ile Alâkası”, *Cedrus: The Journal of Mediterranean Civilisations Studies*, Vol. II, ss. 55-73.
- TOGAN, Z. V. (1981). *Umumî Türk Tarihine Giriş Cilt I*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul.
- TOLSTOV, S. P. (1946). “The Early Culture of Khwarizm”, *Antiquity*, Vol. XX, pp. 92-99.
- ÜNSAL, V. (2013). *Eski Anadolu'da Teokratik Devlet Düzeni (Hitit ve Urartu)*, Berikan Yayınları, Ankara.
- VERNADSKY, G. (1943). *Ancient Russia*, Yale University Press, New Haven.
- WILCOX, P. (1986). *Rome's Enemies(3): Parthians and Sassanid Persians*, Osprey Publishing, Oxford.
- YAMADA, K. (2005). “From The Upper Sea To The Lower Sea-The Development of the Names of Seas in the Assyrian Royal İnscriptions”, *Orient*, Vol. XL, pp. 31-55.
- YAVUZ, M. F. (2014). “Antikçağda Armenia: Kısa Bir Tarih”, *Yeni Türkiye*, C. 60, Ankara, ss. 1-12.

- YILDIRIM, E. (2018). “Tunç Çağı Andronovo Kültürü Mezarları ile Türkler Arasındaki İlişkiler”, *I. Uluslararası Türk-İslam Mezar Taşları Kongresi Bildiriler Kitabı*, Aydın, ss. 623-634.
- YILDIRIM, H. (2007). *Kafkasya’da Etnik Çatışmalar ve Türkiye Açısından Bölgenin Önemi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.
- YILDIZ, M. (2006). *Dünden Bugüne Kafkasya*, Yitik Hazine Yayınları, İstanbul.
- ZARDABLİ, İ. B. (2014). *The History of Azerbaijan: From Ancient Times to the Present Day*, (Translated by Fatma Farajova), Published by Rossendale Books, London.
- ZONN, I. S., KOSTIANOY, A. G. vd. (2010). *The Caspian Sea Encyclopedia*, Springer, Berlin- New York.

WEB SİTESİ KAYNAKLARI

- <http://www.iranicaonline.org/articles/chorasmia-i> (Erişim tarihi: 10.2.2020)
- http://www.shca.ed.ac.uk/staff/supporting_files/esauer/CaspianGates.pdf (Erişim tarihi:7.3.2020)
- <http://www.iranicaonline.org/articles/darband-i-ancient-city> (Erişim tarihi: 8.3.2020)
- <http://www.iranicaonline.org/articles/chorasmia-i> (Erişim tarihi: 10.2.2020)
- <https://www.forumromanum.org/literature/justin/english/trans41.html#n1>(Erişim tarihi:18.7.2020)

EKLER VE HARİTALAR BÖLÜMÜNDE KULLANILAN KAYNAKLAR

Harita 1:

Kaynak:https://tr.wikipedia.org/wiki/Hazar_Denizi#/media/Dosya:Caspian_Sea_from_orbit-NoRedLines.jpg (Erişim tarihi 11.11.2020)

Harita 2:

Kaynak:<https://mapcollection.wordpress.com/2012/06/14/the-world-according-to-herodotus-450-bc/> (Erişim tarihi: 11.11.2020)

Harita 3:

Kaynak:<https://digitalmapsoftheancientworld.com/ancient-maps/strabos-map/>(Erişim tarihi:12.11.2020)

Harita 4:

Kaynak: <https://www.historyfiles.co.uk/FeaturesEurope/EuropeMap500BC.htm> (Erişim tarihi:19.11.2020)

Harita 5:

Kaynak: https://www.wikiwand.com/en/Kerch_Strait (Erişim tarihi:13.11.2020)

Harita 6:

Kaynak:https://en.wikipedia.org/wiki/Atropatene#/media/File:Transcaucasia_2nd_BC.jpg (Erişim Tarihi: 12.11.2020)

Harita 7:

Kaynak:<http://iranpoliticsclub.net/maps/maps03/index.htm>(Erişim tarihi:12.11.2020)

Harita 8:

Kaynak:<https://geopoliticalfutures.com/caucasus-rugged-land-bridge-russias-heartland/> (Erişim tarihi:21.11.2020)

Harita 9:

Kaynak: John F. Standish, "The Caspian Gates", *Greece & Rome*, Vol. 17, No. 1, 1970, p. 22.

Harita 10:

Kaynak: Jebrael Nokandeh, Eberhard W. Sauer vd, “Linear Barriers of Northern Iran: The Great Wall of Gurgan and The Wall of Tamisshe”, *Iran: Journal of the British Institute of Persian Studies*, Vol. 44, 2006, p. 123.

Harita 11:

Kaynak: Mirjo Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, (Çev. Belgin Aksoy), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2006, s. 280-281.

Harita 12:

Kaynak: <https://britam.org/CimmScyth.html> (Erişim tarihi:19.11.2020)

Harita 13:

Kaynak:https://tr.m.wikipedia.org/wiki/Dosya:Map_of_the_Achaemenid_Empire.jpg (Erişim tarihi:15.11.2020)

Harita 14:

Kaynak:http://kiev-tour-guide.at.ua/Ukr_history_map/Sarmatia_3th_cen_BC_2rd_cen_AD.image.jpeg (Erişim tarihi:20.11.2020)

Harita 15:

Kaynak:<https://www.britannica.com/biography/Alexander-the-Great>(Erişim tarihi:15.11.2020)

Harita 16:

Kaynak:https://en.wikipedia.org/wiki/Seleucid_Empire#/media/File:Hellenistic_world_and_Maurya_Empire_281_BCE.png (Erişim tarihi: 15.11.2020)

Harita 17:

Kaynak:https://en.wikipedia.org/wiki/File:Map_of_the_Parthian_Empire_under_Mithridates_II.svg (Erişim tarihi: 15.11.2020)

Harita 18:

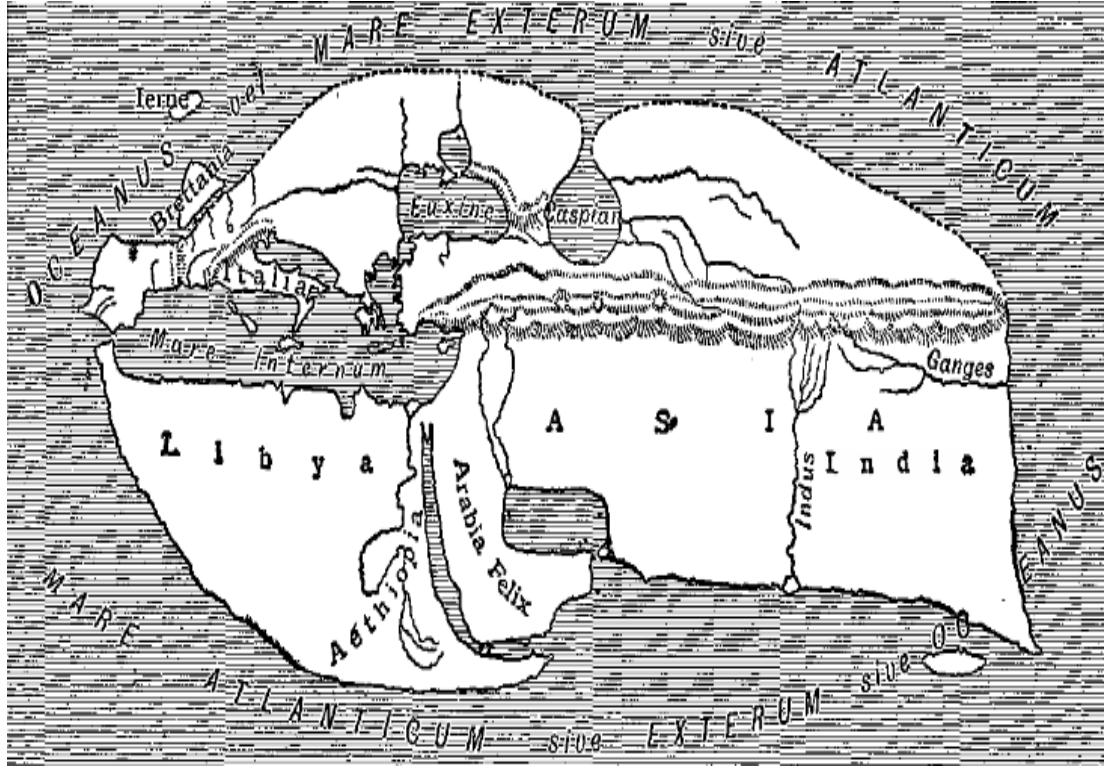
Kaynak:[https://en.wikipedia.org/wiki/Kingdom_of_Armenia_\(antiquity\)#/media/File:Roman_East_50-en.svg](https://en.wikipedia.org/wiki/Kingdom_of_Armenia_(antiquity)#/media/File:Roman_East_50-en.svg) (Erişim tarihi: 15.11.2020)

EKLER VE HARİTALAR

Harita:1

Hazar Denizi'nin uydu görüntüsü

Harita:3

Strabon'un ifadelerine dayanarak çizilmiş dünya haritası. Herodotos'unakinin aksine Hazar Denizi, kuzeydeki okyanus ile bağlantılı olarak gösterilmiştir.

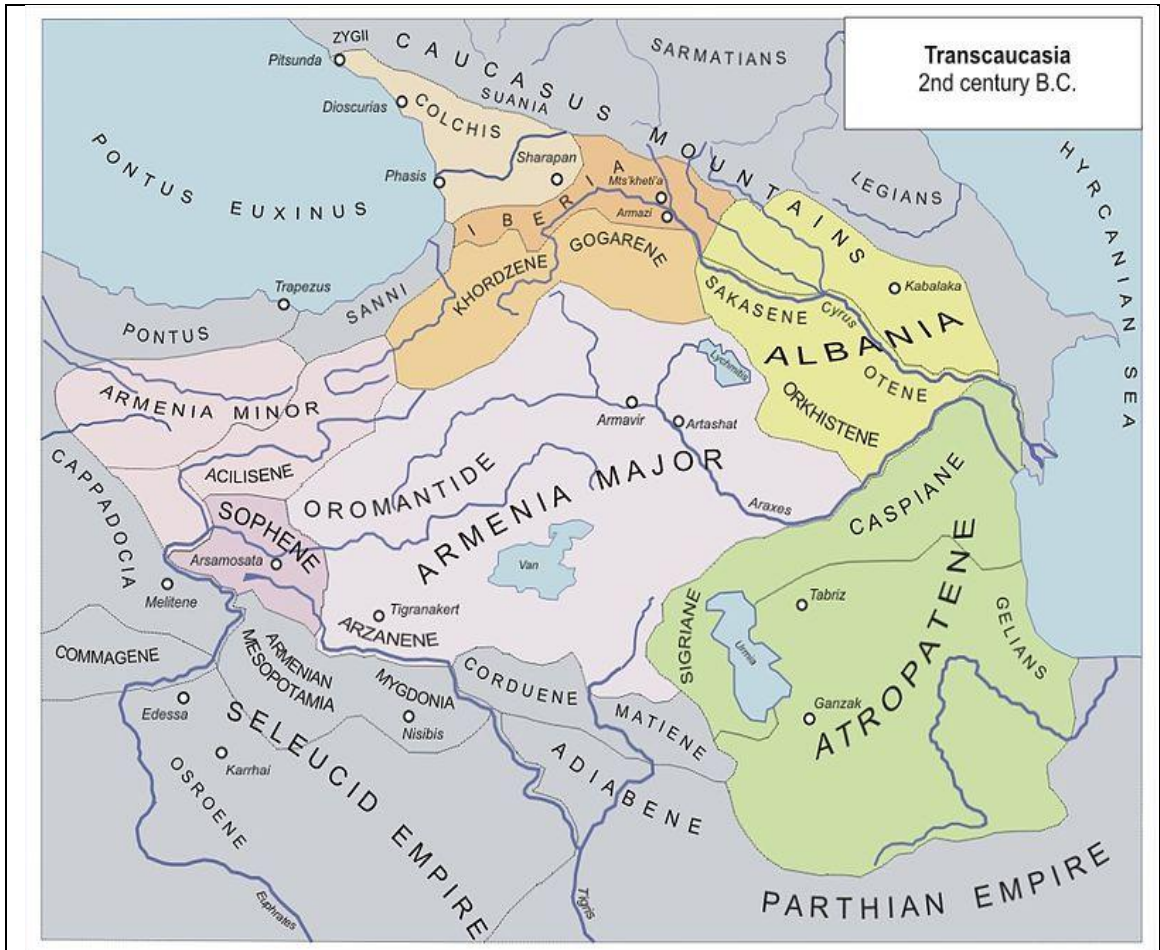
Harita:4

MÖ 500'lerde İskitlerin (Sakalar) yayılım sahası.

Harita:5

Colhis, İberia ve Albania ülkeleri. Haritada Asya ve Avrupa Sarmatia'sı ile İskit yayılım sahası da görülmektedir.

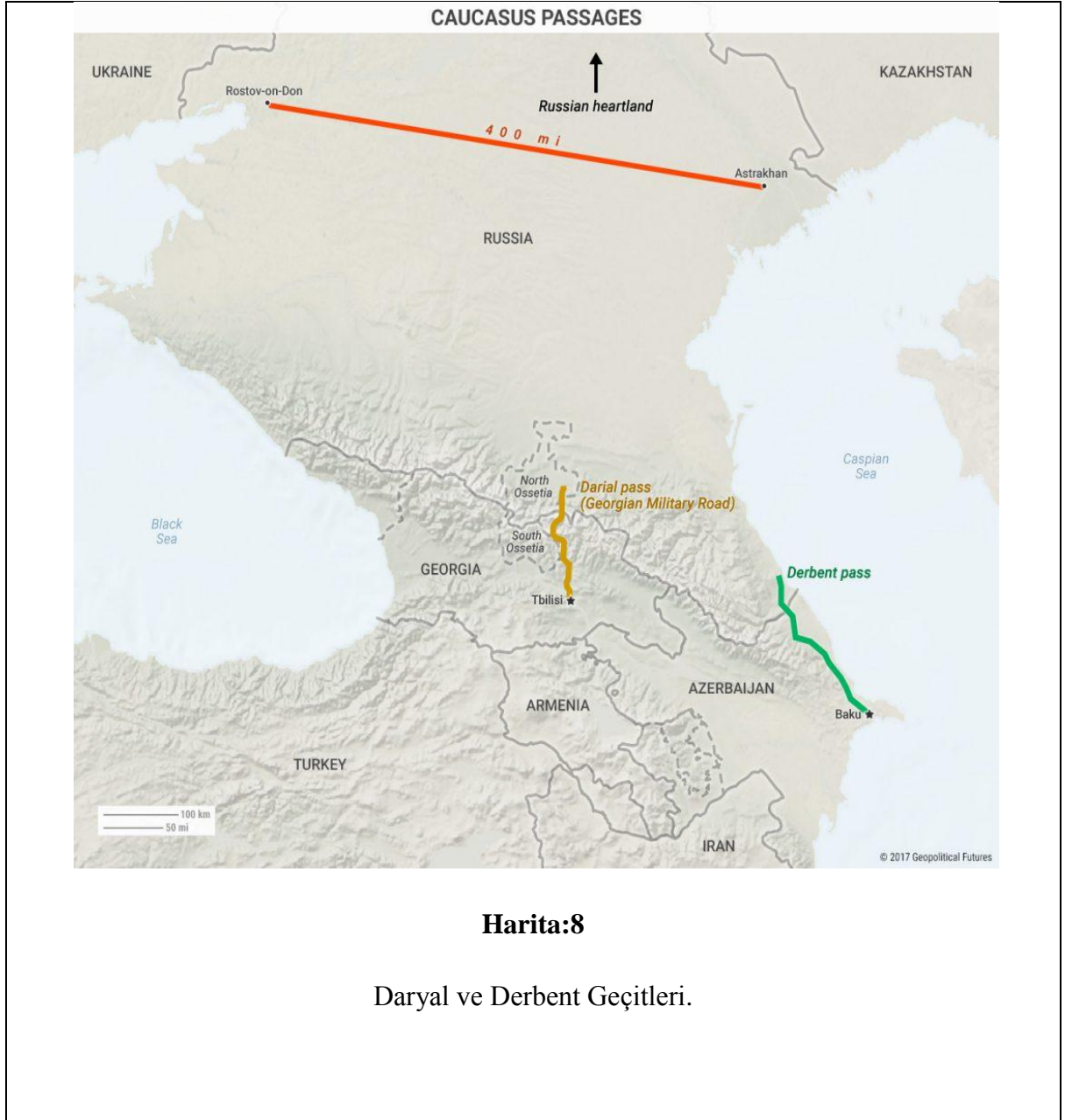
Harita:6

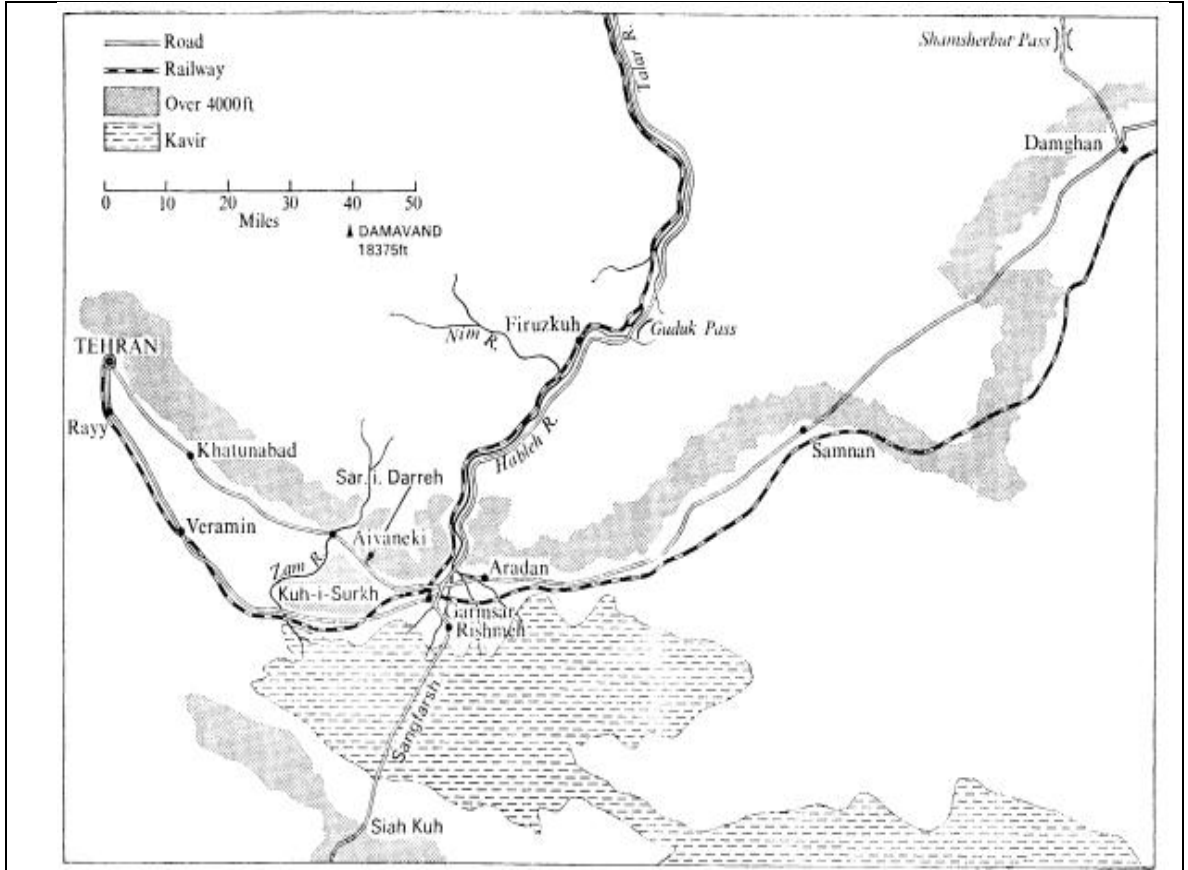
MÖ II. yüzyılda Hazar Denizi'nin batısında (Transkafkasya) bulunan ülkeler.

Harita:7

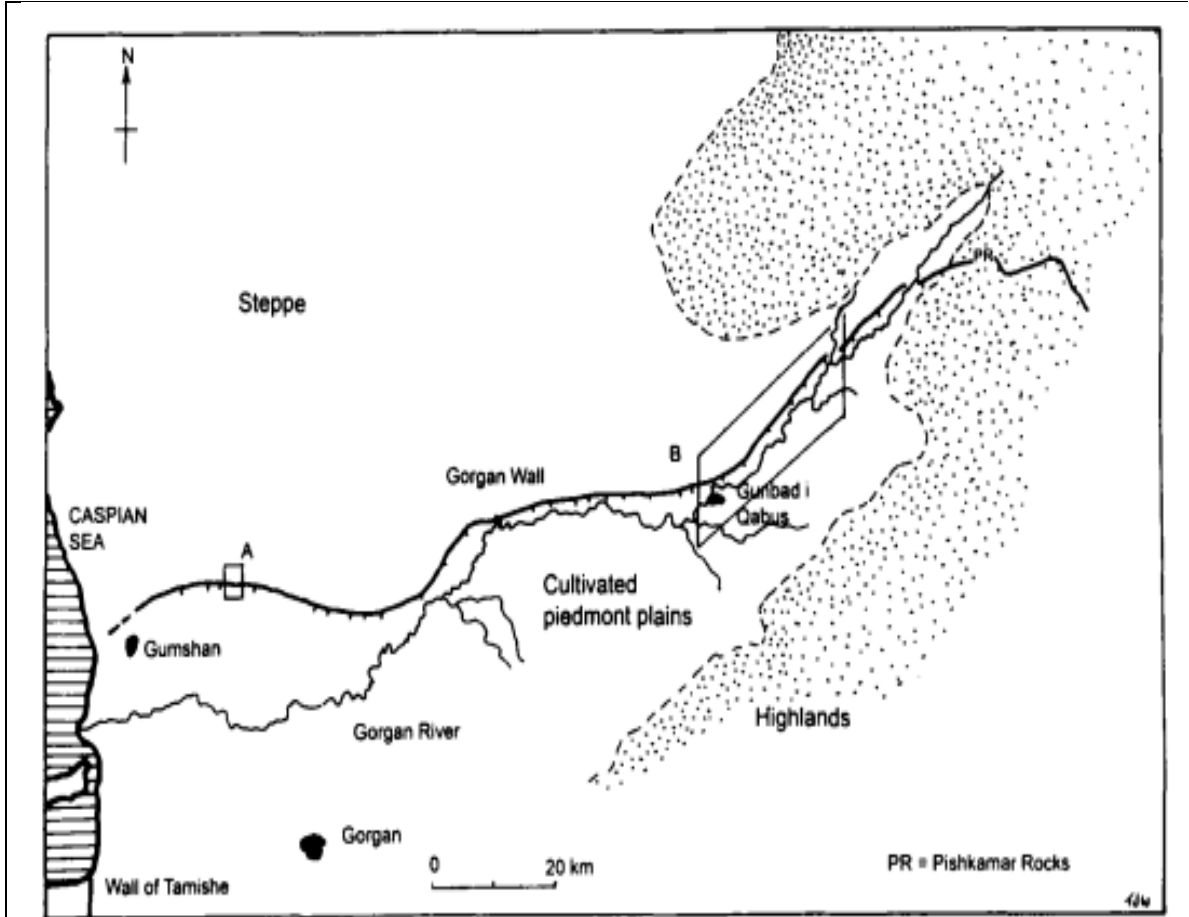
Antik dönemde İran coğrafyası. Haritada Hazar'ın güney sahasını işgal eden Media, Hyrcania ve Parthia ülkeleri de yer almaktadır.

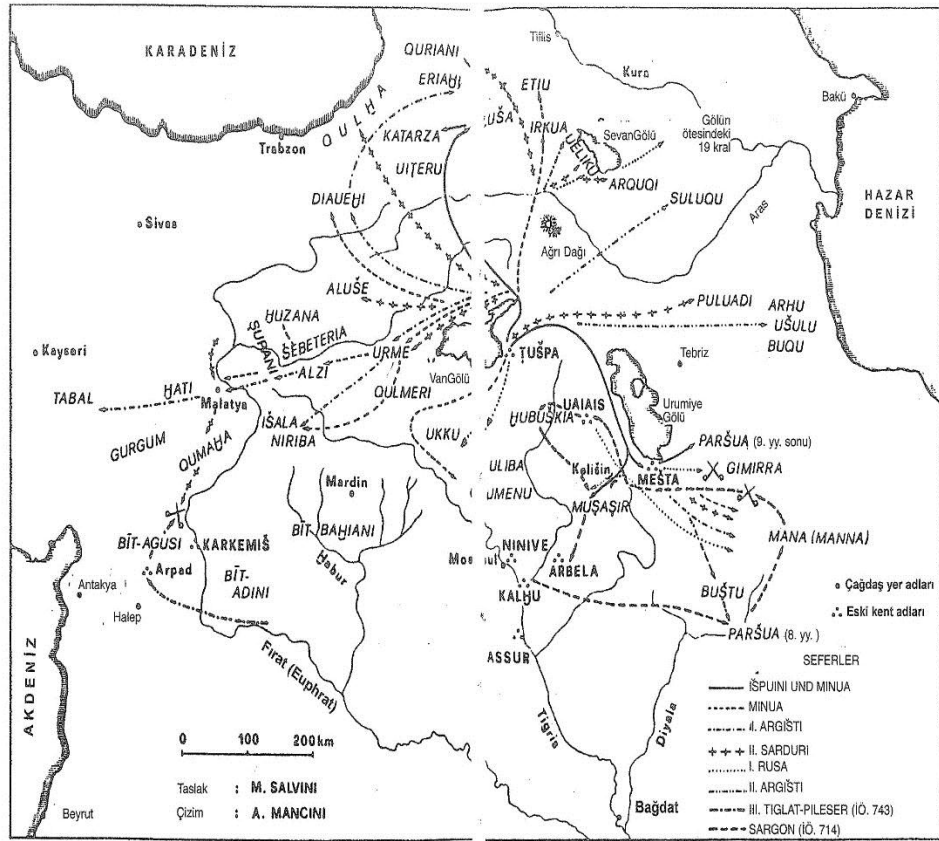
Harita:9

İran'daki Hazar Kapıları'ndan biri olduğu düşünülen Sar-i Darreh Geçidi.

Harita:10

Sassaniler tarafından bozkır göçebelerine karşı inşa edilen Gürgen Seddi.

1- Urartu Kralları'nın Seferleri

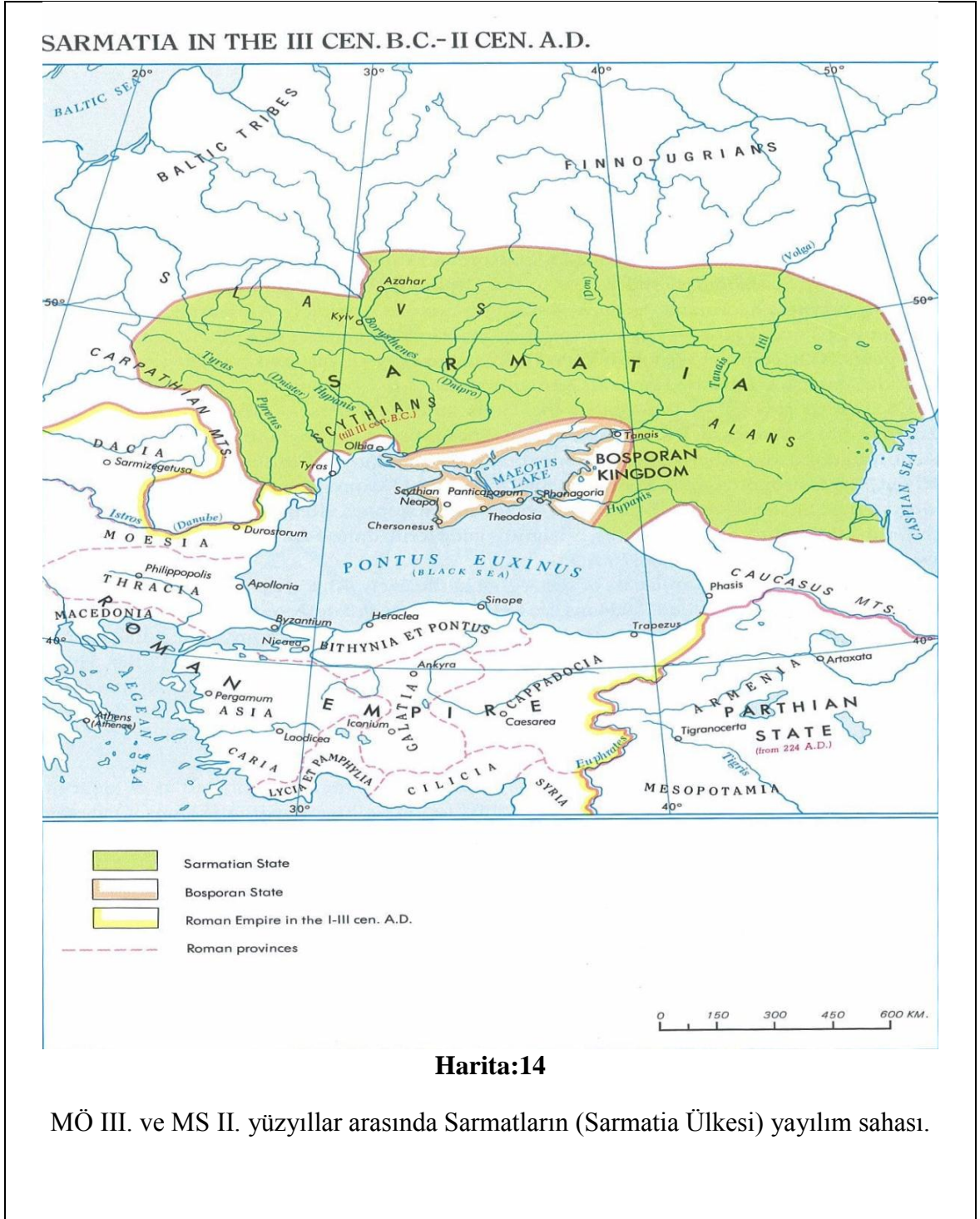
Harita:11

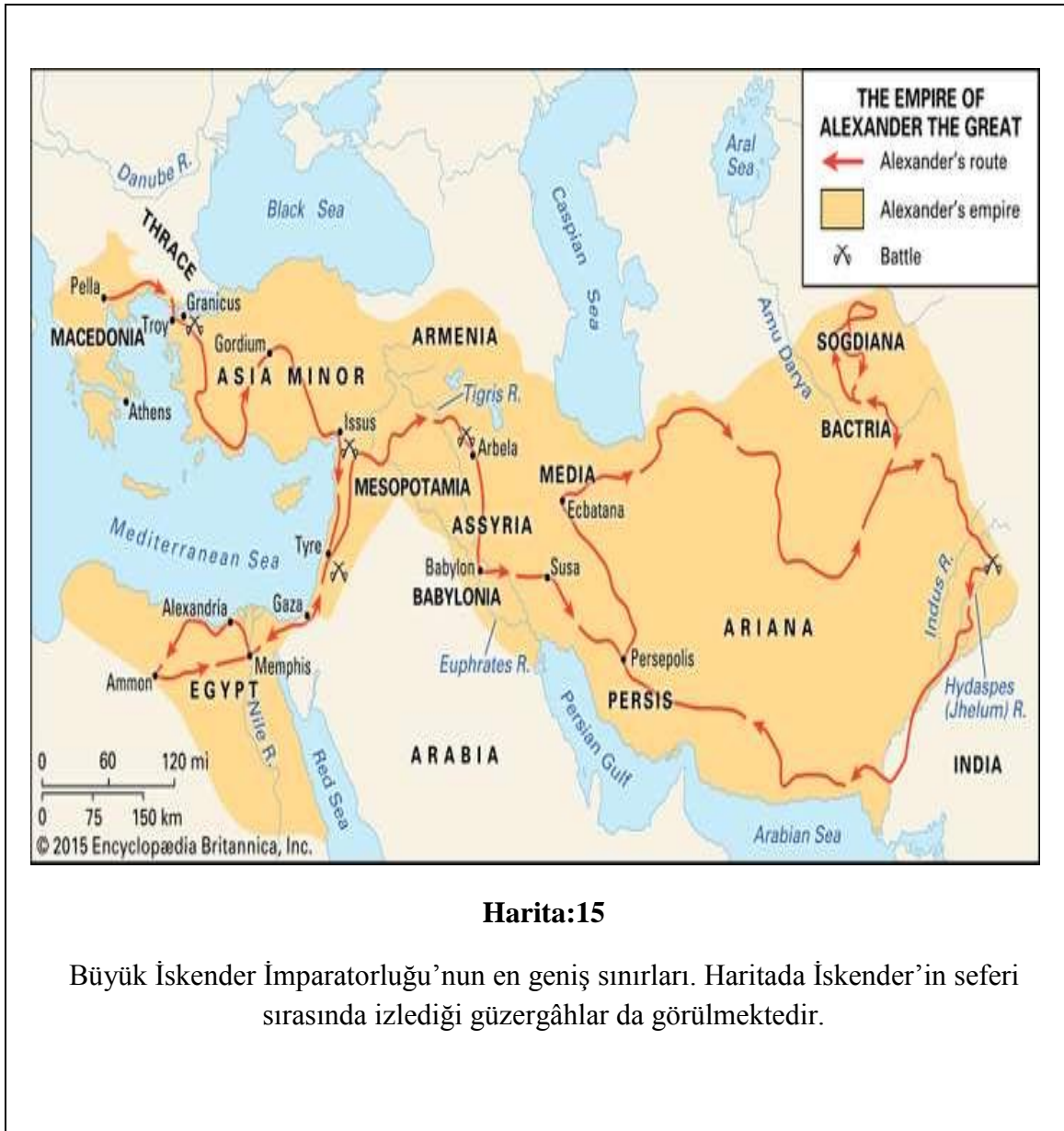
Urartu krallarının çevre bölgelere yaptıkları seferleri. Haritada Hazar kıyılarına yakın ülkelere yapılan seferler de gösterilmiştir.

Harita:12

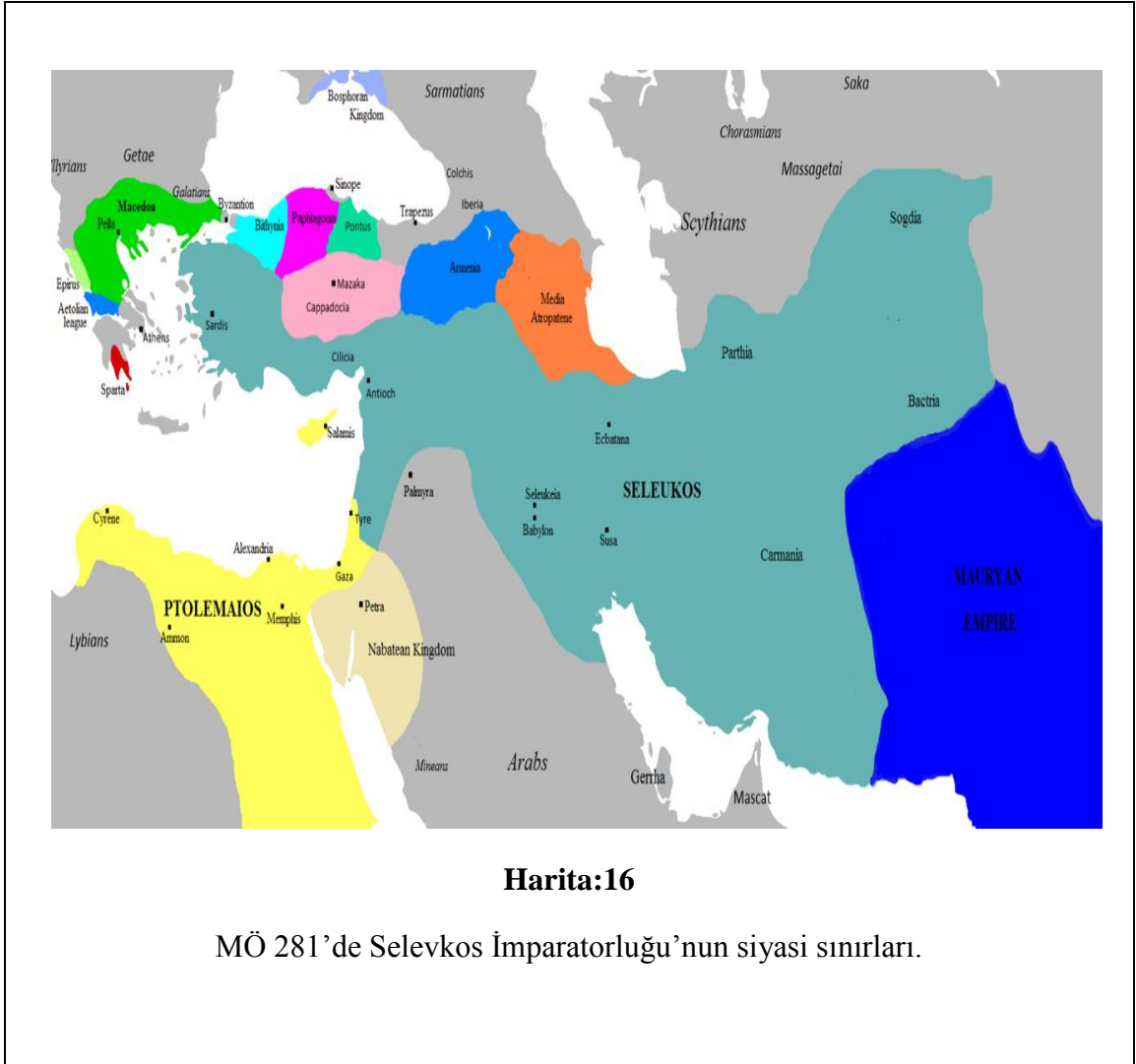
Daryal ve Derbent geçitleri üzerinden düzenlenen Kimmer ve İskit akınlarının rotaları.

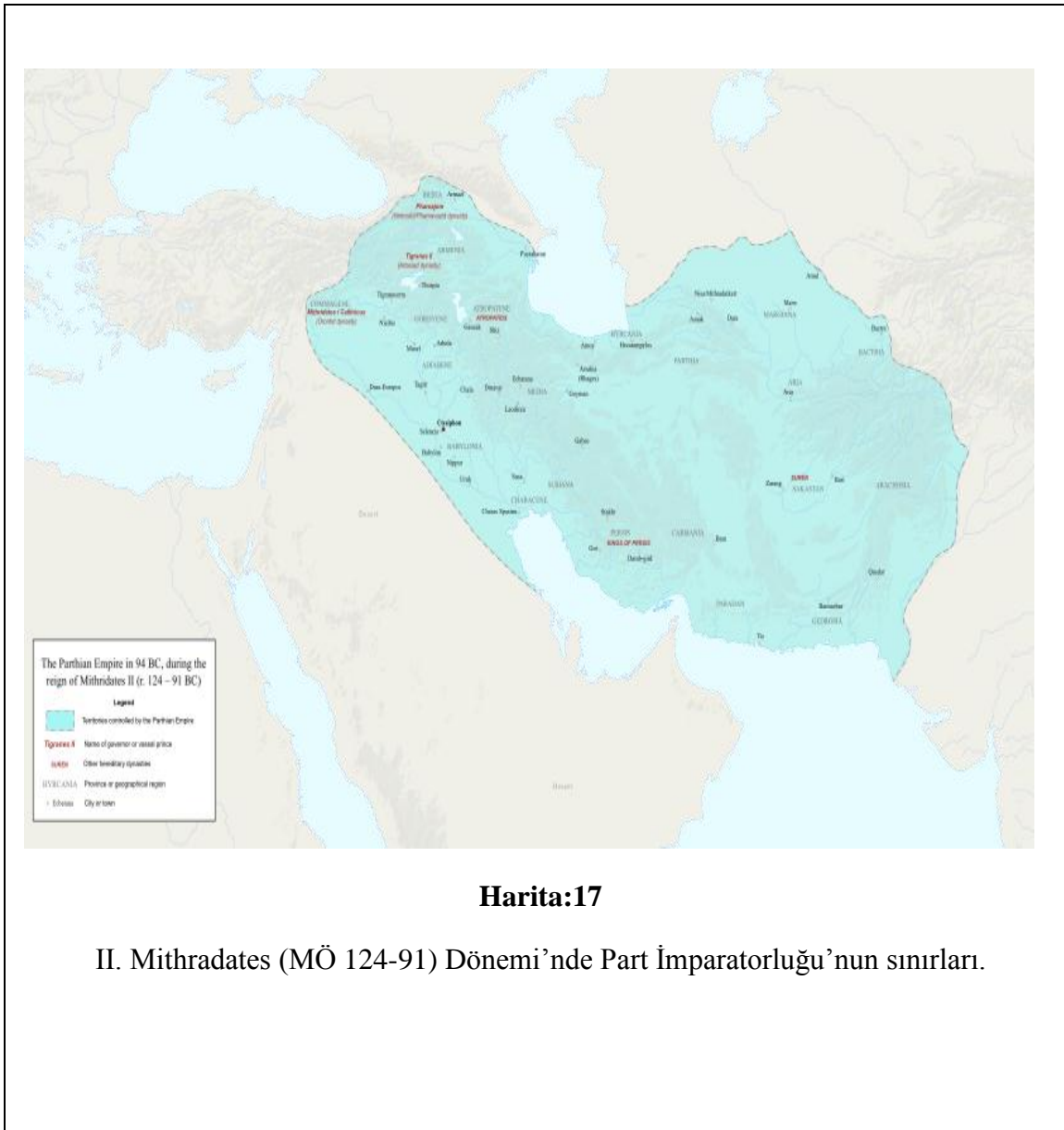

Harita:15

Büyük İskender İmparatorluğu'nun en geniş sınırları. Haritada İskender'in seferi sırasında izlediği güzergâhlar da görülmektedir.

Harita:17

II. Mithradates (MÖ 124-91) Dönemi'nde Part İmparatorluğu'nun sınırları.

Harita:18

Parthia ve Roma çekişmesi sırasında Armenia Krallığı'nın siyasi haritası.

ÖZ GEÇMİŞ

KİMLİK BİLGİLERİ

Adı Soyadı : Berkay ÇOBAN
Doğum Yeri : Denizli
Doğum Tarihi : 21.08.1994
E-posta : bberkaycoban@gmail.com

EĞİTİM BİLGİLERİ

Lise : Denizli Lisesi
Lisans : Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü
Yüksek Lisans : Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı
Doktora :
Yabancı Dil ve Düzeyi: YÖKDİL-71.25

İŞ DENEYİMİ :

ARAŞTIRMA ALANLARI: Eskiçağ'da Hazar Denizi ve onu çevreleyen alanların tarihi coğrafyası ile bu alanlar üzerinde varlık göstermiş olan toplumların siyasal, sosyal ve kültürel tarihleri.

TEZDEN ÜRETİLEN TEBLİĞ VE YAYINLAR: